

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

**Derek
LAYDER**

Sosyolojik Araştırma Pratiği

Teori ve Sosyal Araştırmanın İlişkilendirilmesi

Türkçe Söyleyen: Serdar Ünal

Sosyolojik Araştırma Pratiği

Derek LAYDER

Derek Layder

Sociological Practice

Linking Theory and Social Research

English language edition published by SAGE Publications of London, Thousand Oaks, New Delhi and Singapore, ©Derek Layder, 1998

Heretik Yayınları:6 Sosyoloji Dizisi: 2

ISBN: 978-605-86008-6-7

©2013 Heretik Yayıncılık

Tüm hakları saklıdır. Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa fotokopi, film, vb elektronik ve mekanik yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı 2013, Ankara

Yayına Hazırlayan: Levent Ünsaldı

Türkçe Söyleyen: Serdar Ünal

Redaksiyon: Süveyda Çıttır

Dizgi: İsmet Erdoğan

Kapak: Gabrielle Gautier Ünsaldı - Ali İmren

Heretik Yayıncılık

Meşrutiyet Mahallesi, Konur sokak, 14/22, Kızılay-Ankara

Tel: (312) 418 52 00 Faks: (312) 418 50 00

Web: www.heretikyayin.com

Email: info@heretikyayin.com

Twitter: [@heretikyayin](https://twitter.com/heretikyayin)

Facebook: www.facebook.com/heretikyayin

Tarcan Matbaacılık Yayın San.

Zübeyde Hanım Mah. Samyeli Sok. No: 15. İskitler-Ankara

Tel: 0312 384 34 35

DEREK LAYDER

Sosyolojik Araştırma Pratiği

Teori ve Sosyal Araştırmanın İlişkilendirilmesi

Sociological Practice
Linking Theory and Social Research

Türkçe Söyleyen: Serdar Ünal

Derek LAYDER: İngiltere’de Leicester Üniversitesinde Sosyoloji Profesörüdür. Özellikle sosyal hayatta yapı ve failin nasıl bulunduğu üzerinde durmuştur. Bu yönde “sosyal alanlar” teorisini geliştirmiştir. Ayrıca “uyarlayıcı teori” olarak adlandırdığı bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Temel eserleri şunlardır:

Intimacy and Power: the Dynamics of Personal Relationships in Moder (2009), *Understanding Social Theory* (2006), *Emotion in Social Life: The Lost Heart of Society* (2004), *Social and Personal Identity: Understanding Yourself* (2004), *Modern Social Theory: Key Debates and New Directions* (1997), *New Strategies in Social Research: An Introduction and Guide* (1993), *The Realist Image in Social Science* (1990).

İçindekiler

Takdim (Serdar Ünal)	9
Önsöz (Derek Layder).....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİ ve ARAŞTIRMA ARASINDAKİ BAĞLANTILAR

1) Mevcut Düşünce İklimi	27
2) Sosyal Araştırmada Teorileştirmenin Boyutları	32
3) Uyarlayıcı Teorinin İçerimleri.....	54

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA SÜRECİNİN UNSURLARI

1) Araştırma Konusu ve Problem Seçimi	64
2) Teorik Çerçeveler ve Tartışmalar	70
3) Uyarlayıcı Teori Yaklaşımı	75
4) Veri Toplama Yöntem ve Teknikleri	81
5) Örneklem, Kodlama ve Not Tutma	86
6) Sonuç.....	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VERİ ANALİZİNDEN HAREKETLE TEORİ GELİŞTİRME

1) Görüşme Verilerinin Kodlanması ve Analiz Edilmesi.....	96
2) Ön-Kodlama ve Geçici Kodlama.....	99
3) Ana/Esas ve Uydu Kodlar.....	103
4) Kodlama ve Teorik Notlar	107
5) Not Tutma İşleminin Doğası.....	108
6) Notlar ve Teori Geliştirme.....	110
7) Teori Geliştirme Faaliyetinin İçsel Mantığı	116
8) Teori ve Veri Analizi	119
9) Çoklu Stratejiye Dayanan Araştırma Bağlamında	
Teori İnşası	122
10) Sonuç: Veriden Hareketle Teoriye?	136

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL ARAŞTIRMA VE KAVRAM-GÖSTERGE BAĞLANTILARI

1) Kavram-Gösterge Problemi	142

2) Kavramlar, Veriler ve Epistemolojik Sorunlar	144
3) Kavram-Gösterge Bağlantısı Türleri.....	148
4) Sonuç: Bazı Pratik İçerimler	168

BEŞİNCİ BÖLÜM

TEORİDEN VERİYE: TEORİLEŞTİRMEYE BAŞLAMA

1) Yönelimli Kavramların Kullanılması	176
2) Yönelimli Kavramların Seçilmesi	178
3) Araştırmada Yönelimli Kavramların Rolü	187
4) Teorik Ayrıntılılandırma.....	199
5) Birincil Ayrıntılılandırma	200
6) İkincil Ayrıntılılandırma	206
7) Üçüncül Ayrıntılılandırma: Genel Teorilerden Yararlanma	207
8) Sonuç: Teorik Ayrıntılılandırma ve Sosyal Araştırma	217

ALTINCI BÖLÜM

UYARLAYICI TEORİYE DOĞRU

1) Tümdengelim ve Tümevarım Yöntemlerinin Kullanılması	226
2) Hakikate İlişkin Teoriler: Ampirizm ve Rasyonalizm	230
3) Sosyal Bilimlerin ve Sosyal Gerçekliğin Doğası.....	233
4) Karmaşıklık ve Faillik-Yapı İlişkileri	237
5) Uyarlayıcı Teorinin Pratik Yönleri	243
6) Uyarlayıcı Teorinin Kapsamı ve Ölçüsü.....	246
7) Uyarlayıcı Teoride Uyarlanan Nedir?.....	249
8) Uyarlayıcı Teorinin Ampirik ve Teorik Odakları.....	258
9) Uyarlayıcı Teorinin Unsurları	261
10) Uyarlayıcı Teorinin Ham Malzemeleri.....	267
11) Teori Geliştirme Modelleri	273
12) İkincil Etkiler.....	274
13) Gerçek Uyarlayıcı Teori.....	277
14) Sonuç.....	280

YEDİNCİ BÖLÜM

BAZI YENİ YÖNTEM KURALLARI

1) Uyarlayıcı Teori Yaklaşımının Genel Özellikleri.....	286
2) Yeni Yöntem Kuralları?	290

KAYNAKÇA.....	295

DİZİN	301

TAKDİM

Teori ve araştırma yöntemleriyle ilgili meseleler, daha çok sosyal bilimlerin “bilim” olma serüveninde, yani bilim olarak temellen-dirilme ve meşruluk kazanma mücadelelerinde önem arz etmişlerdir. Yöntemsel “sağlamlığın”, bir araştırmanın bilimselliğinin de garantisi olarak görüldüğü yaklaşımların güç kazanması, bu bilimsel meşruiyet mücadeleleri kapsamında ele alınabilir (Hattatoğlu; Ertuğrul, 2009). Aslına bakılırsa bugün, sosyal bilimlerdeki araştırma metodolojisi geçmişe nazaran çok daha geniş kapsamlı ve karmaşıktır. Üstelik araştırmaların yürütüldüğü çerçeve de daha karmaşıktır. Özellikle nitel ve nicel yöntemler tartışmasını ya da araştırma konusunu aşan bir boyut söz konusudur. Her iki konunun arkasında da paradigma meseleleri bulunmaktadır. Bu meseleler hususunda esaslı yeniden değerlendirme çabaları hâlen sürmektedir. Bu durum, araştırmanın kullandığı tekniklerin olduğu kadar diğer tüm yönlerinin de (amaçları, yeri ve rolü, bağlamı, teorik arka planı ve bizzat araştırmanın kendisinin kavramsallaştırılması) sorgulamasını beraberinde getirmiştir. Bu, yeni bakış açılarının ve yaklaşımların gelişmesine neden olmuştur. Artık nitel araştırma yöntem, teknik ve analizleri ile nicel araştırma yöntem, teknik ve analizleri rahatlıkla bir arada ele alınabilmektedirler (Kümbetoğlu, 2005).

Lakin bu yöntemsel çeşitlenmeye rağmen, özellikle genç araştırmacılar ve pratisyenler düzeyinde, araştırma pratiği (ampiri) ve teori arasındaki rabitanın kurulması noktasında hâlâ ciddi güçlükler yaşanmaktadır. Bilindiği üzere, sosyal bilimlerde tekrar tekrar nükseden kimi ikilikler (dikotomi) mevcuttur; teori-pratik ikiliği, makro-mikro ikiliği, yapı-fail ikiliği gibi. Bu ikilikleri aşmaya yönelik çeşitli çabalar da mevcuttur. Buna rağmen tek tek bu ikiliklere odaklanıldığında çeşitli gerilimlerle karşılaşılır (Hattatoğlu; Ertuğrul, 2009). Aslında bu ikilik ve gerilimler aynı zamanda kişinin veya araştırmacının konumlanışıyla da doğrudan ilintilidir.

Bu bağlamda, sosyal bilimlerle uğraşan öğrenci ve araştırmacıların çoğunlukla karşılaştıkları en büyük sıkıntılarından veya ikilikler araştırma pratiği ve teori arasında kurulacak rabitayı tam olarak kavrayamamaları ya da bunun nasıl tesis edilebileceği hususunda çok fazla bir bilgi ve deneyime sahip olmamalarıdır. Sosyal bilimciler, araştırmalarında kullanacakları teorik ve metodolojik opsiyonları nasıl ve neye göre seçmektedirler?

Sosyal bilimciler çoğunlukla meşruluğu kabul edilmiş, “bilimsel yöntem” olarak onaylanmış yol ve usullerle işlerine başlamak eğilimindedirler veya bu “meşru olanın” bilgisi ile kuşatılmışlardır. Yani araştırma yöntemleri havuzunun kendilerine sunduğu uygun yol ve tekniklerle çalışırlar (Kümbetoğlu, 2005). Ancak birçok sosyal araştırmacının, teoriyle nasıl bir irtibat kurulacağı, onun nasıl kullanılacağı veya araştırma süresince elde edilen verilerden yola çıkılarak teorisinin nasıl geliştirileceği hususunda çoğu kez bir rehberin eksikliğini hissettikleri de bir gerçektir.

Bu durum, sosyal araştırmanın nasıl yürütüleceği konusunu ele alan yöntemle ilgili metinlerin ve kitapların, genellikle teori ve teorileştirme meselesine ya doğrudan eğilmemeleri ya da bu meseleyle fazla ilgilenmemelerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu konuda en asgari düzeyde bir rehberin bulunduğu ders ki-

taplarında da sosyal araştırmada teorinin nasıl kullanılması veya geliştirilmesi gerektiği konusunda çok sınırlı sayıda örnek ve perspektiften yararlanıldığı görölmektedir. Özellikle Türkiye’de yürütölen sosyal araştırmalarda bu bağlantı sorunu, yani araştırma pratiği ve teori arasında kurulması gereken köprünün zayıflığı meselesi son derece sık rastlanan bir durumdur.

Dolayısıyla genelde sosyal bilimler, özelde ise sosyoloji disiplini içerisinde, bilhassa da ölkemizde yürütölen çalışmalarda, teori ve araştırma arasındaki uçurum özellikle göze çarpmaktadır. Buna ek olarak daha ampirik veya daha teorik yönelime sahip sosyal bilimciler arasındaki ayrılıkların derinleşmesi eğilimi de güçlenmektedir. Ampirik yaklaşıma sahip olanların bir kısmı teoriye bizzat katkıda bulunma eğilimi taşımadıkları gibi, aktif bir biçimde teori karşıtı bir tutum da sergileyebilmektedirler. Teori bu kişiler için spekülasyon, kısır diyalektik, metafizik ve hatta mistisizm anlamına gelebilmektedir (Parsons, 1938). Teoriyle meşgul olan sosyal bilimciler ise bir tür “masa başı” teorisyenini izlenimi vermektedirler. Layder’a göre bu anti-teorik fikirler, hem aşırı ampirik yönelimli araştırmacılar (katı metodolojik ilkelerden oluşan prosedörlere göre temel veri toplama faaliyetleriyle uğraşanlar) hem de post-yapısalcılar ve post-modernistler tarafından ortaya atılmaktadır. Post-yapısalcılar ve post-modernistlere göre sosyal analizin asıl meselesi belirli grupları anlatmak (ifade etmek) ve/veya bu grupların öznel deneyimlerini ve anlam dünyalarını tam olarak betimlemektir; teori ise sosyal analizin bu asıl meselesinden bir tür kaçıştır. Buna karşılık, teori yönelimli hattın savunucularının da sosyal bilim pratiğini “teori”ye indirgeme eğiliminde olduklarından ve ampirik araştırmaların rutin pratiklerinden veya onların deyimiyle “yük”ünden kurtulmaya çalıştıklarından söz edilebilir. Hatta bazı entelektüeller ve teorisyenler, ampirik araştırmacıların sözüm ona miyop ve “hayal gücünden yoksun” ilgileriyle alay etmektedirler.

Hâlbuki sosyal hayatın herhangi bir alanındaki herhangi bir eylemde çeşitli yapısal veya sistemik unsurların nasıl iç içe geçtik-

lerini açıklayabilmek için ampiri ve teorinin bir araya getirilmesi elzemdir. Yukarıda altı çizilen karşılıklı kaçış ve inkâr pratiği ise hem sosyolojinin bir disiplin olarak gelişimini hem de “teorik olarak biçimlenmiş” birikimli bir bilgi kümesinin oluşumunu engellemektedir. Bu çerçevede Bourdieu, teori ve metodolojinin iç içe bir süreç olduğunu sıklıkla vurgular. Onun ifadesiyle “ampirik araştırmadan yoksun teori boştur; teoriden yoksun ampirik araştırma kördür.” (Bourdieu; Wacquant, 2003).

Bu minvalde, Layder’in sosyal araştırma pratiği ve teori arasındaki uçurumun kapanmasını ve aralarındaki rabitanın güçlenmesini sağlayabilecek bazı yöntemler sunmaya çalıştığı elinizdeki kitap son derece önem arz etmektedir. Layder’in ifade ettiği üzere bu kitap, araştırmalarının daha fazla teori (teoriyi araştırmada ya bir rehber olarak kullanmak ya da onu ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirmek suretiyle) içermesini arzulayan sosyal araştırmacılar ile fikirlerini ampirik kanıt ve verilerle daha sıkı bir şekilde temellendirerek onu daha fazla güçlendirmek isteyen sosyal teorisyenler için faydalı olacaktır. Layder’in elinizdeki kitapta ana hatlarını sunduğu “uyarlayıcı teorinin” hedefi, ampirik araştırmanın formüle edilmesinde ve yürütülmesinde “mevcut/önceki” (*pre-existing*) teoriler ile ampirik araştırma verilerine dayalı olarak (veri analizinden hareketle) geliştirilen teorileri bir araya getirmektir. Bu tür bir yaklaşımın sosyal teoride uzmanlaşmış olanlar ile veri toplama ve ampirik araştırmada uzmanlaşmış olanlar arasındaki uçurumu ortadan kaldırabilmesi muhtemeldir.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu kitap, teori ve araştırmanın oldukça girift bağlantılarına ışık tutması dışında, sosyal araştırmada teorileştirme için özgün bir yaklaşım da geliştirmeye çalışmaktadır. Uyarlayıcı teori olarak ifade edilen bu yaklaşım, sosyal teorinin doğası, kullanım şekli ve bunun yanı sıra araştırma yöntemine ilişkin yerleşik sosyolojik gelenekleri sorgulamaktadır. Bu bağlamda uyarlayıcı yaklaşım, önceki uygulamaların şöyle ya da böyle demode veya değersiz olduklarını iddia etmek-

sizin sosyolojik yöntemle ilişkin yeni bir öneri dizisi sunmaktadır. Yerleşik geleneksel yaklaşımların ötesine geçen yeni bir yaklaşım ve birtakım alternatif stratejiler sunarken aynı zamanda birçok mevcut yaklaşımın güçlü yanlarından da faydalanmaktadır.

Kısacası ampiri ve teori arasındaki bağlantıların daha iyi bir şekilde kavranması (ve kurulması) gerektiğini vurgulayan Layder, elinizdeki kitapta bu yönde oldukça zihin açıcı stratejiler geliştirmektedir. Teorileştirmenin doğası gereği ne tür bir yaratıcı etkinlik olduğunu ve teorinin sosyal araştırmanın vazgeçilmez bir unsuru olarak görülmesi gerektiğini ortaya koyarak ampiri-teori rabitasını bu zenginleştirici çerçevede okumaktadır. Açıklamalarını çoğunlukla çağdaş sosyal teori ve sosyal bilim felsefesi bağlamında yapmakta ve sosyal araştırma sürecinde teorinin yerini pekiştirmek için yerinde stratejiler geliştirmektedir.

Her şeyden önce bir üretici (hususî bir bilgi üreticisi) olarak sosyal bilimcilerin ampiri (araştırma pratiği) ve teori arasındaki ilişkiyi doğru kavrayabilmeleri ve çalışmalarında bu bağlantıyı doğru biçimde kurabilme yeteneğini kazanmış olmaları elzemdir. Bu minvalde elinizdeki kitap önemli bir boşluğu dolduracak niteliktedir. Kısır karşıtlıkların ötesine geçerek sosyalin derin dehlizlerini yetkinlikle keşfetmeyi arzulayan geleceğin sosyal bilimcilerine faydalı olması dileğiyle...

Serdar ÜNAL

Aydın, 21 Eylül 2013

Kaynakça

- Hattatoğlu, Dilek; Ertuğrul, Gökçen (2009), *Methodos: Kuram ve Yöntem Kenarından*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Kümbetoğlu, Belkıs (2005), *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, Bağlam, İstanbul.
- Parsons, Talcott (1938), "The Role of Theory in Social Research", *American Sociological Review* 3.1: s. 13-20.
- Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loic J.D. (2003), *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, Çev. Nazlı Ökten, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÖNSÖZ

Bu kitapta gerçekleştirmeye çalıştığım iki farklı amacım bulunmaktadır. Birincisi, teori-araştırma bağlantısına yönelik yaklaşımlara bir temel oluşturmaktır, ikincisi ise sosyal teorilerin devam eden ampirik araştırma bağlamında üretilmesine odaklanan alternatif bir yaklaşım geliştirmektir. Bunu, alternatif “uyarlayıcı teori” olarak adlandırıyorum, çünkü bu yaklaşım araştırma verilerini düzenlemek ve şekillendirmek için önceki/mevcut teorileri kullanırken aynı zamanda elde edilen bu verilerin düzenine ve yapısına da uyum gösterir. Her ne kadar uyarlayıcı teoriyi sosyal teori ve araştırma yöntemleri alanındaki mevcut geleneklere “alternatif” bir yaklaşım olarak tanımlasam da bu yaklaşımın, mevcut geleneklerin temel ilkelerini de dikkate aldığını ve bunları kullandığını belirtmem gerekir. Bu açıdan, uyarlayıcı teori diğer mevcut yaklaşımların tamamlayıcısı olmaya çalışır ve dolayısıyla bunlarla birlikte kullanılabilir. Uyarlayıcı teori, araştırma temellidir ama *Modern Sosyal Teori* (1997) kitabımda ortaya koymuş olduğum “sosyal alanlar” teorisiyle de bağlantılıdır ve onunla örtüşmektedir. Bununla birlikte uyarlayıcı teori, *Araştırma Stratejileri* (1993) ve *Yöntem Felsefesi* (1990) çalışmalarım da bağlantılıdır ve aslını söylemek gerekirse bunlardan hareketle doğup gelişmiştir.

Bu kitabın ortaya çıkışında çok sayıda kişinin katkısı olmuştur. Başlangıçta desteklenmeye çok fazla ihtiyacı olan, olgunlaşmamış bazı fikirlerimin filizlenmesinde Paul Secord yardımcı olmuştur. Hemen sonrasında, Sage Yayınevi'nden Chris ve Robert Rojek ve adını bilmediğim bir eleştirmen kitabı yazmaya devam etmem konusunda beni cesaretlendirdiler. Kitap taslak halindeyken Alison Drewett kitabın tüm müsveddelerini didik didik inceleyerek bazı eleştirilerde ve son derece faydalı "müdahalelerde" ve önerilerde bulunmuştur. Bu önerileri mümkün olabildiğince dikkate aldım. Benzer şekilde, Bob Carter kitabın taslak halini okudu ve çok sayıda önemli değişiklik ve düzeltme önerilerinde bulundu. Ayrıca Alison ve Bob'a da bu projeyi çok coşkulu bir şekilde karşıladıkları için teşekkür ederim, bu coşku kuşkusuz benim kitabı tamamlayabilmem için önemli bir katkıda bulunmuştur. Şunu da muhakkak söylemem gerekiyor ki, yukarıda adı geçen kişilerin hiçbiri kitabın muhtemel hatalarından veya eksikliklerinden sorumlu değildir.

Kitabın son düzeltmesini, Avustralya Ulusal Üniversitesinde (Canberra da Temmuz - Ağustos 1997) İnsani Bilimler Araştırma Merkezine konuk araştırmacı olarak gittiğim sırada yaptım. Nitekim merkezin tüm personeline ve yöneticisi Graeme Clarke'a, sağladıkları kolaylıklar ve verdikleri kusursuz desteklerden dolayı teşekkür etmek istiyorum. Avustralya Ulusal Üniversitesinde bulunduğum müddetçe Alice Bullard, Jack Barbalet, Margot Lyon ve Doug Porpora'nın arkadaşlıklarından çok memnun kaldım. Ayrıca, Melbourne Üniversitesi'ndeki Ashworth Sosyal Teori Merkezi'nin müdürü John Rundell'in davetine icap etmekten son derece mutlu oldum. Son olarak Kate Spratley'e de yardımlarından ve desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Derek Layder,
Aralık 1997

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİ ve ARAŞTIRMA ARASINDAKİ BAĞLANTILAR

Bu kitap, araştırmalarının daha fazla teori (teoriyi araştırmada ya bir rehber olarak kullanmak ya da onu ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirmek suretiyle) içermesini arzulayan sosyal araştırmacılar ile fikirlerini ampirik kanıt ve verilerle daha sıkı bir şekilde temellendirerek, onu daha fazla güçlendirmek isteyen sosyal teorisyenlere yöneliktir. Bu amaçla, hem teorisyenlerin hem de sosyal araştırmacıların gereksinimlerine cevap verebilecek yeni bir ('uyarlayıcı teori') yaklaşım ortaya koyabilmek adına sosyal teori ve sosyal araştırma arasındaki ortak bağlantılar üzerinde durdum. Uyarlayıcı teorinin hedefi, ampirik araştırmanın formüle edilmesinde ve yürütülmesinde *mevcut/önceki (pre-existing)* teoriler¹ ile ampirik araştırma verilerine dayalı olarak (veri analizinden hareketle) geliştirilen teorileri bir araya getirmektir. Bu tür bir yaklaşımın sosyal teoride uzmanlaşmış olanlar ile veri toplama ve ampirik araştırmada uzmanlaşmış olanlar arasındaki uçurumu ortadan kaldıracabileceğine inanıyorum.

Bu genel amaçlarla ilgili olarak bu kitapta seslenmeye çalıştığım iki kesim bulunmaktadır. En başta, sosyoloji disiplini içinde

1 Türkçe Söyleyen Notu (T.S.N.): mevcut/önceki teori/teoriler/yaklaşımlar: *pre-existing, existing, extant theory*.

yukarıda ifade edilen teori ve araştırma arasındaki uçurum özellikle göze çarpmaktadır. Bana göre bu durum, hem sosyolojinin bir disiplin olarak gelişmesini hem de “teorik olarak biçimlenmiş” birikimli bir bilgi kümesinin oluşturulmasını engellemektedir. Bu nedenle temel amacım; teori ve araştırma arasındaki uçurumun kapanmasını ve aralarındaki ilişkilerin güçlenmesini sağlayabilecek bazı yöntemler sunmaya çalışmaktır. Bu bölüm içinde sözünü ettiğim bu meselelere ilerleyen sayfalarda fazlasıyla değineceğim, dolayısıyla şu aşamada bunları daha fazla açmayacağım.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki; bu kitap, teori ve araştırmanın oldukça girift bağlantılarına ışık tutması dışında sosyal araştırmada teorileştirme için özgün bir yaklaşım geliştirmeye çalışmaktadır. Uyarlayıcı teori olarak ifade ettiğim yaklaşım, sosyal teorinin doğası, kullanım şekli ve yanı sıra araştırma yöntemine ilişkin yerleşik sosyolojik gelenekleri sorgular. Bu bağlamda, uyarlayıcı yaklaşım önceki uygulamaların şöyle ya da böyle demode veya değersiz olduklarını iddia etmeden sosyolojik yöntemle ilişkin yeni bir kurallar bütünü olarak adlandırılabilir bir öneri sunar. Dolayısıyla uyarlayıcı teori, yerleşik geleneksel yaklaşımların ötesine geçen yeni bir yaklaşım ve birtakım alternatif stratejiler sunarken, aynı zamanda birçok mevcut yaklaşımın güçlü yanlarından da faydalanmaya çalışır.

Seslenmeye çalıştığım bir diğer kesim, farklı disiplin türlerinde yer alan ve belki de burada bahsettiğim genel sosyal teori türünden habersiz veya onu bilmeyen, bu nedenle de teori ve araştırma arasındaki belirtmiş olduğum uçurumun bilincinde olmayan geniş bir sosyal araştırmacı kitlesidir. Her şeye rağmen bahsettiğim bu kitlenin teori ve sosyal araştırma arasındaki ilişkiyi sarmalayan başka türden problemleri idrak edebileceklerine inanıyorum. Özellikle birçok sosyal araştırmacının, teoriyle nasıl temas edileceği, onun nasıl kullanılacağı ve araştırma süresince elde edilen verilerden yola çıkılarak onun nasıl geliştirileceği konusunda çoğu kez bir rehberin eksikliğini yaşadığını düşünün-

yorum. Bu durum, sosyal araştırmanın nasıl yürütüleceği konusunu ele alan yöntemle ilgili metinlerin ve kitapların, genellikle teori ve teorileştirme meselesine ya doğrudan eğilmemeleri ya da bu meseleyle fazla ilgilenmemelerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, bu konuda en asgari düzeyde bir rehberin bulunduğu ders kitaplarında da sosyal araştırmada teorinin nasıl kullanılması veya geliştirilmesi gerektiği konusunda çok sınırlı sayıda örnek ve perspektiflerden yararlanıldığı görülmektedir. Bu açıdan elinizdeki kitap, sosyal araştırmayla uğraşan ve teorik konularda fazla deneyime sahip olmayan ya da alternatif yaklaşımlara ihtiyaç duyan kişiler için mevcut olanakları genişletmeyi amaçlamaktadır.

Kitapta ele alacağım - tartışacağım - konuların seyrine ilişkin kısa bir bilgi vermem yerinde olacaktır. Bu giriş mahiyetindeki açıklamaların ardından kitapta ele alınan konuların zemini açısından faydalı olacak bazı temel veya bağlamsal sorunlar üzerinde duracağım. Bunlar, kitabın temel konularının yerleştirildiği düşünce ikliminin genel parametrelerini oluşturan bazı meselelerdir. Dolayısıyla, tartışmayı genel manada teori ve teorileştirmenin önemi konusundaki mevcut çağdaş görüşler çerçevesinde olduğu kadar, bir bütün olarak sosyal analiz projesine ilişkin yargılar bağlamında götürmeye çalışacağım. Klasik sosyal teorinin ilgisi, önemi ve onun sosyal gerçeklik hakkında yeterli, geçerli ve birikimli bilgi sağlamadaki rolü üzerine tartışmaları içeren bazı konular üzerinde duracağım. Ayrıca bu sorular, sosyal bilimin doğası - onun nesnellik ve hakikat iddiası - ve açıklamanın rolüne ilişkin tartışmalarla bağlantılıdır. Bunların yanı sıra, teoriyi karalayan post-modern girişimler ile daha önce altını çizmiş olduğum genel teori ve sosyal araştırma arasında giderek açılan uçurumu kapatmaya yönelik girişimlerin yetersizliğine ilişkin konuları tartışacağım.

Bu konulara ilişkin tüm yargılarım, tartışmalar ilerledikçe netlik kazanacaktır, ancak genelde postmodernistlerin sosyal analizde teorinin rolünü reddeden veya onu karalayan yakın dö-

nem girişimlerine karşı çıktığım gibi, sosyal analizde geleneksel bir anlayıştan ve süreklilikten kolayca bağlantısını koparan tüm yaklaşımlara da muhalif olduğumu belirtmek istiyorum. Zira bu tür bir duruşun, bilginin birikimli olarak gelişmesi ve ilerlemesini sağlamaktan ziyade en sonunda onun durağanlaşmasına yol açacağı kanısındayım. Yine bu konuyla bağlantılı olarak - hakikat olarak düşündüklerimizin, onları elde etme sürecinde önemli ölçüde yeniden inşa edilmiş olmalarına rağmen - sosyal bilimde ve analizde nesnellik iddiasından ve 'hakikat' arayışından topyekûn vazgeçmenin de yersiz ve akılsızca olduğuna inanıyorum. Bununla kastettiğim şey, sosyal analizin (veya daha iyi bir ifadeyle - sosyal - 'bilim'in), onu özellikle salt "yerel anlatıların", yani sadece araştırılan insanların fikirlerinin aktarımlarına ve/veya betimlemelerine indirgeyen ve böylelikle onu zayıflatmaya çalışan yakın dönem girişimler karşısında, özel bir *açıklama* olarak korunması gerektigidir.

Sözünü ettiğim bu konulara değindikten sonra teori ve araştırma arasındaki söz konusu bağlantıları kavrayabilmek için sosyal araştırmayla ilgili metodolojik ve teorik - literatürde yer alan bazı mevcut yaklaşımlar üzerinde duracağım (bu noktada tartışmanın artık teori-araştırma bağlantılarıyla ilgili temel meseleme kayacağını belirtmek durumundayım). Bu çerçevede, sosyal araştırma kapsamında bazı teorileştirme boyutlarını göstereceğim. Bu sayede sosyal araştırmalarda kullanılan farklı teorileştirme biçimlerini kavrayabileceğimizi düşünüyorum. Bu bilgiler, sonraki bölümlerde teori-araştırma ilişkisine dair yeni fikirler ve yaklaşımlar geliştirmeye çalıştığım çerçeveyi anlayabilmek açısından önemlidir. Dolayısıyla, farklı teorileştirme türleri ve boyutları üzerine bu tartışma, daha sonraki bölümler için mevcut yaklaşımlarla benzerlikler ve ayrılıklar açısından değerlendirme yapılabilmesini mümkün kılacak bir ölçüt sağlayacaktır.

İkinci bölüm, teori-araştırma bağlantıları konusunda kendi alternatif görüşlerimi ortaya koyacak olduğum sonraki bölümlerle-

re bir köprü niteliği taşır. Bu bakımdan ikinci bölümde, yöneme ilişkin literatürde çoğunlukla yer aldığı şekliyle araştırma sürecinin unsurları veya “aşamaları” üzerinde duracağım. Ancak, teori oluşturmayı ve teorik yaratıcılığı güdülemek açısından bu farklı unsurları sabit ardışık aşamalar olarak görmek yerine, onları birbirleriyle gevşek ve esnek bir ilişki içinde konumlanan unsurlar olarak görmenin çoğu kez daha yararlı olacağını düşünüyorum. Ayrıca, birçok geleneksel metnin aksine, teorileştirmeyi araştırmada sadece veri toplama faaliyetinin başında veya sonunda geçerli olan ayrı bir yön olarak görmekten ziyade, araştırmanın her “aşama”sında ona eşlik eden sürekli bir süreç olarak anlaşılması gerektiği kanaatindeyim. Bu bakımdan teorileştirmenin, araştırma sürecinde genelde oturtulduğu konumdan çok daha önemli bir konuma yerleştirilmesi gerektiğini savunuyorum.

Geleneksel fikirlere/yaklaşımlara farklı ve tutarlı bir alternatif olarak uyarlayıcı teorinin, formel ve pratik özellikleri üzerine sistematik bir tartışmayı altıncı bölümde gerçekleştirecek olsam da üçüncü bölümde, uyarlayıcı teorinin bakış açısından teori inşasının gerçek dinamiklerine odaklanacağım. Nitekim bu bölümde ampirik araştırmaya dayalı (veri analizinden hareketle) teori geliştirme faaliyeti üzerinde duracağım. Bu anlamda, “gelişen” veya “temellendirilmiş” bir teori biçiminden söz edeceğim, çünkü bu tür bir yaklaşımın teorik keşfi kolaylaştıracağını ve böylelikle yerleşik teori veya teorik perspektiflerin alışagelmış kullanımından kaynaklanan teorik durgunluk probleminin giderilebileceğini düşünüyorum. Ancak, şu noktayı anlamak son derece önemlidir; sözünü ettiğim bu araştırma verilerine dayalı olarak “gelişen teori” biçimi daha kapsamlı uyarlayıcı yaklaşımın bir parçasıdır ve bu yüzden geleneksel temellendirilmiş teori anlayışından farklıdır.

Temellendirilmiş teorinin, araştırma verilerine dayalı teori geliştirme faaliyetine yönelik tasarlanmış diğer alternatif stratejileri ve başka teori türlerini dogmatik bir biçimde dışlaması nedeniyle, özünde sınırlı bir yaklaşım olduğunu düşünüyorum.

Bununla birlikte üçüncü bölüm, yönteme ilişkin meselelerin formel olarak tartışılmasından ibaret değildir. Bölümün önemli bir kısmı, araştırmacıların veri analizini teorik bir yaratıcılığa nasıl dönüştürebilecekleriyle ilgili pratik tekniklerin açıklanmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla, verilerin kodlanması ve teorik notların (*memos*) tutulmasına ilişkin örnekler verip tartışacağım. Son olarak nicel ve nitel veri toplama ve analizi, tarihsel analiz, örnekleme, görüşme, kodlama, notlar (*memos*) ve tipoloji inşasını kapsayan çoklu bir araştırma stratejisine dayanan teori geliştirme faaliyeti üzerinde duracağım.

Dördüncü bölümde, sosyal araştırmada kavram-gösterge problemine odaklanacağım. Kavramların türü/yapısı ve geçerliliklerine ilişkin çok daha formel bir tartışma niteliğinde olan bu bölüm, teori geliştirme faaliyetiyle ilgili pratik meselelerin ayrıntılarıyla açıklandığı üçüncü ve beşinci bölüm arasında bir geçiş bölümü olarak yer alır. Ancak, bu bölüm sadece “formel” bir uygulama değildir, zira kavram-gösterge problemi, teorik kavramlar ve bunların ampirik olarak gönderimde bulundukları şeyler arasındaki somut bağlantıların önemine işaret eder. Bu amaçla, hem verilerle hem de toplumun daha genel yönleriyle bağlantılı olan (‘davranışsal’, ‘sistemik veya yapısal’, ‘dolayımlayıcı’ ve ‘teorik’ olmak üzere) farklı kavram türleri saptayıp tanımlayacağım. Kavram-gösterge problemi yönteme ilişkin metinlerde çoğunlukla geçiştirilen bir konudur. Ancak, bana göre bu problem sadece araştırma pratiğinin özüyle ilişkili sorunlar açısından değil, aynı zamanda sosyal gerçekliğin doğası ve ampirik araştırmada genel teorik problemlerin etkisiyle ilgili temel bir mesele bakımından da önem taşır.

Beşinci bölümde, üçüncü bölüm boyunca yapılan vurguların aksine, mevcut teorik malzemelerin (bir araç olarak) ampirik araştırma sürecinde kullanılması yoluyla yeni teorilerin inşa edilmesine odaklanılacaktır. Araştırmaya teoriden bağımsız bir biçimde başlamanın mümkün olmadığı kanaatindeyim. Önceki/mevcut teoriler ve kavramlar araştırma sürecine istense de

istenmese de bir şekilde gireceklerdir veya süreçte kendilerini hissettireceklerdir. Bu nedenle, mevcut teori ve kavramların araştırma sürecine girişlerinin kabullenilmesinin, bunlardan yararlanılmasının ve bunların girdilerinin denetlenmeye çalışılmasının çok daha faydalı olacağına inanıyorum. Bu nokta, savunduğum yaklaşımı temellendirilmiş teoriden ayıran özelliklerden birisidir. Nitekim dördüncü bölümde, mevcut teorilerin süregelen araştırma bağlamında kullanılmasını ve uygulanmasını kolaylaştıran stratejiler ortaya konularak bu mesele doğrudan ele alınmaktadır. Bu çerçevede, “temel” ve “yönelimli” kavramların kullanılması, hem araştırma problemlerinin sürekli bir biçimde formüle edilmesine hem de uzun vadede verilerin açıklanması ve analiz edilmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca beşinci bölümde, hem mevcut teorilerden hem de veri toplama ve analizine dayalı olarak geliştirilen teori ve kavramlardan yararlanılarak araştırma süresince teorinin nasıl ayrıntılandırılabilceğiyle ilgili örnekler de vereceğim.

Altıncı bölümde, bağımsız ve bireşimli bir yaklaşım olarak uyarlayıcı teorinin, ne anlama geldiği ortaya konularak önceki tartışmaların dışlileri bir araya getirilecektir. Bu yönde, birtakım özellikler açısından uyarlayıcı teoriyle ne anlatmak istediğimi maddeler halinde sıraladıktan sonra, bunlar üzerinde ayrıntılı olarak duracağım. Kısa ve öz olarak ifade edecek olursam uyarlayıcı teori, onu tasavvur ettiğim şekliyle, bir yanda tümdengelimci veya teori sınama (teori test etme) yaklaşımları olarak ifade edilen, diğer yanda tümevarımcı veya teori geliştirme yaklaşımları olarak çeşitli biçimlerde söz edilen farklı etkilerin ve yaklaşımların arasında bir yere konumlanan özgün bir karışımdır (her ne kadar teori sınama ve teori geliştirme yaklaşımlarını savunanlar, tümdengelimci ve tümevarımcı unsurları eşit ölçüde içerdiklerini iddia edeceklerse de bu iddiayı yanlış bulduğumu belirtmeliyim).

Uyarlayıcı teorinin, sözünü ettiğim bu yaklaşımların orta bir yerinde konumlanmış olması onun tek ayırt edici yönü değildir.

Çok net olarak görölse de görölme de genel sosyal teori ile (ampirik verilerin, bilgilerin, bulguların analiz edilmesi ve açıklanmasıyla ilişkili olan) “ampirik” teoriler arasındaki uçurumun, ikisi arasındaki potansiyel verimli etkileşimden yararlanılabilmesi için giderilmesi gerektiğine inanıyorum. Bu nedenle uyarlayıcı teori, genel teorinin kavrayışlarını - yeni teoriler, kavramlar ve kavrayışlar üretebilmek adına - ampirik veri toplayan ve analiz eden araştırmacıların pratik ve stratejik düşüncelerine dâhil etmeye çalışır.

“Uyarlayıcı” sözcüğü, eşzamanlı olarak bizatihi veriler söz konusu analizle ilgili önceki teorik malzemeler (çerçeveler, kavramlar, fikirler) aracılığıyla süzgeçten geçirilirlerken - ve böylece uyarlanırlarken teorilerin, elde edilen kanıtlara/verilere hem uyarlanması hem de bu kanıtlar tarafından biçimlendirilmesi anlamına gelir. Ayrıca bu bölümde teori geliştirme, bulguların analiz edilmesi, açıklanması ve düzenlenmesi konusunda yönlendirmeye veya alternatif kaynaklara ihtiyaç duyan araştırmacılar tarafından uyarlayıcı yaklaşımın nasıl kullanılabileceğiyle ilgili pratik örnekler ve yöntemler sunacağım. Yedinci bölüm, hem bir bütün olarak kitabın temel argümanlarını özetleyen hem de aynı zamanda uyarlayıcı teoriyi, teori-araştırma ilişkisine yönelik daha genel yaklaşımlar bağlamında değerlendiren bir bitiş bölümü olarak yer alır. Genel görüşüm, uyarlayıcı teorinin mevcut teorilerin yanında yer alabileceği fakat aynı zamanda onlara radikal bir alternatif olarak da işlev görebileceği yönündedir. Ancak bu son ifadeyle, uyarlayıcı teorinin mevcut geleneksellerin tamamen “yerini alması” olarak anlaşılması gerektiğini kastetmiyorum. Daha ziyade uyarlayıcı teorinin, yeni bir yönde ilerleyen, ancak farklı ve çok sayıdaki güçlü yaklaşımlar arasından bir tanesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade ediyorum. Bu amaçla son bölümde, uyarlayıcı teorinin işaret ettiği birtakım yeni yöntem kurallarından ve kendine has bazı genel özelliklerinden söz edeceğim.

1. Mevcut Düşünce İklimi

Girişte yaptığım açıklamalarda biraz değindiğim üzere bu kitap, genelde sosyal analize en uygun yaklaşım(lar) ve özellikle sosyal teori ve sosyal araştırmanın yararları/işlevleri konusundaki bir tartışmaya doğrudan bir müdahale olarak değerlendirilebilir. Kitabın temel konularından - araştırma sürecinde teorinin kullanılmasına ilişkin daha özel ve pratik tavsiyelerimin temelini oluşturan meselelerden - biri, klasik ve çağdaş sosyal teori arasında var olan ve/veya olması gereken sürekliliklerdir. Bu konu, teori ve teorileştirmeye ilişkin modernist projeden radikal bir kopuşun gerçekleşmesi gerektiği konusunda ısrar eden çok sayıdaki mevcut yazında, tarzda ve “gelenekte” hiçe sayılmaktadır. Bu görüş çoğunlukla, artık nesnelciliği (veya nesnelliği) savunmanın ve herhangi bir kılıktaki hakikati aramanın bir anlamının (nedeninin) olmadığı, ayrıca sosyal analizin, toplumsal hayatın tezahürlerini (açıklamaya çalışmaktan ziyade) betimlemekten ibaret olduğunu savunan diğer görüşlerle doğrudan bağlantılıdır. Tüm bunları bir araya getirdiğimizde bu görüşler, birikimli bilginin imkânı konusunda derin bir karamsarlık anlamına gelmektedir. Ancak, şahsen birikimli bilginin imkânı konusundaki bu karamsarlığa, mümkün olan en güçlü ve doğrudan bir yolla karşı koymak arzusundayım. Şimdi bunun üzerinde duracağım.

İlk olarak sosyal analizin süregelen önemli ve temel birtakım unsurlarını koruyabilmemiz açısından, çağdaş sosyal analizin klasik sosyolojiyle bir devamlılığı yeniden sağlaması, onu yeniden biçimlendirmesi ve ondan faydalanması gerektiğine inanıyorum. Zira Marx, Durkheim, Weber ve Simmel gibi yazarlar, sadece ampirik araştırmalara ilgi göstermekle yetinmemişlerdir, bunun yanı sıra bir bütün olarak toplumu ve onun tarihsel bağlamını oluşturan daha genel sosyal gelişim süreçlerini anlayabilmelerini sağlayacak, teorik ve kavramsal çerçeveler geliştirmekle de uğraşmışlardır. Nispeten yakın zamanlarda, azımsanmayacak sayıda çağdaş sosyal analizci ve yorumcu bu tür bir yaklaşımı sorgulamıştır. Bu kişiler, “üst-anlatı”larla (veya büyük boy teo-

rilerle) ilgilenmenin uygunsuz olduğu, yerel ve öznel anlatılarla ilgilenmenin ise daha uygun olduğu görüşündedirler. Post-yapısalcılar ve post-modernistlerce (bu görüşe katılan başka kimseler olsa da) paylaşılan bu görüş, sosyal analizin önemli ve görece bağımsız bir unsuru olarak teoriden vazgeçilmesine yol açmıştır.

Zaten açıkça görülebileceği üzere, sosyal teori projesinin, genelde sosyal analiz, özelde ise sosyal araştırma için kesinlikle gerekli olduğu kanaatini taşıyorum. Bu bağlamda, klasik sosyologların bazı ilgilerini yeniden üretmeye çalışmamız gerektiğine inanıyorum. Ne büyük ölçekli toplum ve sosyal değişme teorilerinin geliştirilmesinin sosyal araştırmanın kaçınılmaz bir önkoşulu olduğunu ne de bugün birçok sosyal araştırmanın küçük ölçekli ilgilerinin, daha az önemli olduğunu ileri sürüyorum. Fakat topluma ilişkin, genel teori ve teorileştirme ile sosyal araştırmanın formüle edilmesi ve yürütülmesi arasındaki bağın, aralarında bir uzmanlık ve disiplinsel uçurumun ortaya çıkmış olduğu mevcut ortamda/bağlamda tekrar gözden geçirilmesi gerektiği kanaatindeyim.

Bu nokta özellikle önemlidir, çünkü - bu kitapta çeşitli bağlamlarda açıklığa kavuşacağı üzere - sosyal teoride faillik ve yapı (veya sistem) arasındaki ilişki üzerine güncel tartışmalar, ayrıca sosyal gerçekliğin doğası (ontoloji) ve betimleme veya açıklama biçimleriyle bağlantılı tartışmalar, ampirik araştırma ve veri analizi açısından önemli içerimlere sahiptir. Bu nedenle, genel teorik unsurların araştırma pratiğine doğrudan dâhil edilmesi konusunu ciddiye almak son derece önemlidir. Bu, ampirik yönelimli birçok sosyal araştırmacı tarafından boş verildiği veya yadsındığı kadar, kendilerini teorisyen olarak adlandıranlarca da çoğu kez değeri anlaşılmayan bir meseledir. Hem genel teori hem de ampirik araştırma karşılıklı işbirliği ve diyalogdan/ilişkiden istifade edebilir. Şöyle ki, teorilerin içerdiği varsayımlar, önermeler ve aksiyomlar ampirik kanıtlarla daha yakından ve rutin bir şekilde denetlendiği takdirde söz konusu teoriler daha güçlü olacak ve

açıklayıcı kapasiteleri genel olarak artacaktır. Diğer taraftan ampirik araştırma, çok daha ayrıntılı analiz ve açıklama biçimlerine ve ayrıca daha üst düzeyde bir genellenebilirliğe ve uygulanabilirliğe sahip olacaktır.

Hâlihazırda bu tür bir *uzlaşma* engel olan birtakım etkenler bulunmaktadır. Aslında, daha yakın ilişkilerin önünü tıkayan nedenler yalnızca teorisyenler ve araştırmacılar arasındaki cehalet, önyargı ve rekabetten ibaret değildir. Belki de sözünü ettiğim bu entelektüel ve pratik antipatilerden daha önemlisi, akademik kariyerleri (ve araştırma kariyerlerini) yönlendiren ve temelini oluşturan disiplinsel uzmanlaşmanın, varolan uçurumu ortadan kaldırmak yerine onu daha çok rutin bir şekilde pekiştirmesidir. Kariyerler, sosyal teorideki belirli problemleri çözümlemek veya sosyal araştırmada, örneğin sağlık ya da eğitim gibi belirli özcu bir alanın bilgisine katkıda bulunmak ya da sözgelimi uyuşturucu kullanımı veya fahişelik türünden bir sosyal problemi çözümlemeye çalışmak gibi özel uzmanlık gerektiren ihtisas alanlarına yapılan katkılara göre ödüllendirilme eğilimindedir. Akademik dergiler gibi uzmanlık yayınları çıkaran yerlerin yanı sıra kitap yayımcıları, akademisyenlerin ve araştırmacıların farklı piyasa alanlarına girmeleri konusunda gönülsüzdürler. Bunun sonucunda, akademisyen ve araştırmacıların, kariyer yaşamlarında cezalandırılma veya hiçe sayılma korkuları nedeniyle disiplinsel sınırların içine saplanıp kalma eğilimlerini daha da artırmaktadır. Bu sebeple, “sosyal teori”, “araştırma yöntemleri”, “akıl hastalığı”, “örgüt incelemeleri”, “kültürel incelemeler” gibi piyasadaki farklı yayın alanları keskin bir şekilde birbirinden ayrı (bağımsız) olarak varlıklarını devam ettirmektedirler.

Bununla birlikte, bazı entelektüeller ve teorisyenler - özellikle olguların her şeyi söylediğine inanan ampirist kategorisinde yer alan - ampirik araştırmacıların sözüm ona miyop ve “hayal gücünden yoksun” ilgileriyle alay etmektedirler. Aynı şekilde, başka kaynaklarda beliren anti-teorik düşüncelerin mahiyeti de küçümsenemez. Bu anti-teorik fikirler, hem geleneksel olarak

kabul edilen ampirik araştırmacılar (katı metodolojik ilkelerden oluşan prosedürlere göre temel veri toplama faaliyetleriyle uğraşanlar) hem de post-yapısalcılar ve post-modernistler (ve diğerleri sonraki tartışmalara bakınız) tarafından ortaya atılmaktadır. Post-yapısalcılar ve post-modernistlere göre, sosyal analizin asıl meselesi belirli grupları anlatmak (ifade etmek) ve/veya bu grupların öznel deneyimlerini, anlam dünyalarını tam olarak betimlemektir; teori ise sosyal analizin bu asıl meselesinden bir tür kaçıştır. Teoriye yönelik bu tür bir tepki, sosyal analiz ve sosyal dünyanın doğasına ilişkin bir dizi yanlış anlamayı yansıtan oldukça sınırlı bir sosyal hayat görüşüne dayanmaktadır. Bu tür bir duruş, çoğunlukla sosyal bilim ve analizde egemen pozitivist görüşe karşı aşırı bir tepkiden ileri gelmektedir. Bu kitapta benim benimsediğim yaklaşım kesinlikle sosyal analizle ilgili naif/saf pozitivist görüşlerin (ve aynı şekilde naif ya da dogmatik hümanist veya yorumcu görüşlerin) bir eleştirisidir. Nitekim bana göre, sosyal hayatın hem nesnel hem de öznel unsurları barındırdığını kavramak önemlidir. Nesnelciliğin ve/veya nesnel bir bakışa yakın olmayı benimseyen girişimlerin tamamen reddedilmesi, toplumun ve sosyal hayatın sistemik yönlerinin (Habermas, 1987; Layder, 1997) ve bunların gündelik yaşam dünyasıyla nasıl/ne kadar iç içe geçmiş olduklarının anlaşılma olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Genel olarak sıralanan bu yaklaşımların aksine, uyarlayıcı teoriye göre, sosyal hayatın bu her iki unsuruna eşit ölçüde dikkat edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, sosyal hayatın bu her iki parçasının birbiri içine geçerek eridikleri ya da tek parça haline dönüştükleri düşünülemez. Bu nedenle bana göre, faillik ve yapının kısmen bağımsız alanlarının ve makro-mikro unsurların farklı biçimlerde ne kadar/nasıl iç içe geçmiş olduklarının anlaşılması konusundaki problemleri, bir şekilde “aşmış” gibi davranamayız.

Bu görüşlerimi, teori-araştırma ilişkisinin yer aldığı daha geniş bir düşünce ikliminde tamamlamak istiyorum. Bu çerçevede, “hakikat” arayışı meselesi ve bu düşünceyi gözden düşürmek

maksadıyla yapılan yakın dönem (özellikle post-modernist) girişimler üzerinde duracağım. Bana göre sosyal hayatın herhangi bir alanındaki belirli etkinlik/eylem ve yapı (veya sistem) unsurlarının nasıl iç içe geçtiklerini açıklayabilmek için, sosyal araştırma ve teorinin bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bu ve başka açılardan, kitapta sosyal araştırmada teorileştirmeye yönelik önerdiğim yaklaşım, sosyal araştırmanın amacının daima daha yeterli bilgi üretmek olduğu düşüncesine dayanır. Yeterliliği ve geçerliliği daha yüksek bilgi, incelenen belirli grupların, ortamların veya sosyal problemlerin o ana kadarki örneklerinde olduğundan çok daha doğru ve yüksek temsillerine ulaşmaya çalışılarak sağlanabilir. İkinci olarak yeterliliği ve geçerliliği daha yüksek bilgiye, sosyal olguların (özellikle faillik-yapı bağlantılarının) daima daha güçlü açıklamalarının geliştirilmesiyle ulaşılabilir.

Nitekim uyarlayıcı yaklaşım, sosyal dünyanın karmaşık gerçekliği karşısında, (post-modernizmde olduğu gibi) yeterliliği ve geçerliliği daha yüksek olan “hakikat” arayışından vazgeçmez, aksine onu kavrayabilmek için verdiği uğraşının dozunu artırır, ayrıca bunu gerçekleştirebilmek için daha ayrıntılı yöntemler, stratejiler ve açıklayıcı araçlar geliştirir. Belirli bir olgu için her zaman geçerli tek bir evrensel, nesnel gerçekliğin olduğu veya nesnel gerçeklik ve “maddi olgular” arasında bire bir uygunluk olduğu yönündeki pozitivist düşünce açıkça artık itibarını kaybetmiştir, dolayısıyla teori-araştırma bağlantısına yönelik pratik bir yaklaşımın temelini kesinlikle oluşturamaz. Pozitivist düşüncenin aksine uyarlayıcı teoriye göre, en yüksek yeterlilik ve geçerlilik derecesi bile mevcut durumun bilgisini ve anlamını veren gerçeğe ilişkin en yakın tahmindir. Dolayısıyla, bunlar kesinliği netleşmiş fikirler değildir; bu açıdan uyarlayıcı teorinin en gelişkin hali bile, sadece teorik ayrıntılandırma sürecinde geline “en son aşama”yı temsil eder. Uyarlayıcı teori, en azından potansiyel olarak gelecekteki araştırmalar ve teorik gelişmelere göre daima değiştirilebilir. Ancak bu durum araştırmacıların araştırma projelerini ayrıntılı ve olgun bir teorik ürünle tamamlamalarını asla

engellemez. Bu anlamda uyarlayıcı teori, uzun vadede potansiyel olarak değiştirilmeye ve yeniden formüle edilmeye açık bir ara istasyon olarak görülmelidir.

2. Sosyal Araştırmada Teorileştirmenin Boyutları

Bu kısımda, teori-araştırma ilişkisini kavrayabilmek için sosyal bilimlerde ve sosyal analizde yer alan mevcut bazı spesifik yaklaşımlar üzerinde duracağım. Öncelikle bazı tanımlamalar yaparak başlayacağım, sonrasında hem yönetime ilişkin literatürde hem de belirli ampirik araştırmalarda farklı kombinasyonlarda bulunabilecek bazı teorileştirme boyutlarını göstereceğim. Nitekim sosyal araştırma eğer sistematik bir kanıt ve veri toplama işlemiyse o halde teorileştirme, elde edilen bu bilgileri bir tür açıklayıcı çerçeve içinde düzenleme çabasını temsil eder. Bu nedenle teorileştirme, nasıl ve neden farklı türden kanıt örüntülerinin ortaya çıktığı ve daha genel olarak bunların sosyal yaşamı ve toplum düzenini nasıl yansıttığıyla ilgili sorularla uğraşır. Hem “sosyal araştırma” hem de “teorileştirme” çok geniş ve farklı alanlara gönderimde bulunmakla beraber birbirleriyle ilişki kurma biçimleri de aynı derecede karmaşık ve çeşitlidir; dolayısıyla onların bu karşılıklı ilişkisini açıklamaya çalışanlar çok büyük problemlerle karşılaşmaktadırlar. Bu sebeple, teorileştirme ve araştırma arasındaki bağlantılarla ilgili gördüğüm en önemli boyutları bir dizi karşıtlık açısından tanımlayarak bu sorunları aşmayı planlıyorum (bkz., Tablo 1.1).

Tablo 1.1. Sosyal araştırmada teorileştirmenin boyutları

Teori odaklı	Ampirik odaklı
Teori sınama	Teori geliştirme
Formel teori	Özcü teori
Epistemolojik	Ontolojik
Duyarlı kavramlar	Açıklayıcı kavram çerçeveleri
Araştırmanın sürekli bir parçası	Araştırmanın ayrı bir parçası

Ortaya çıkması muhtemel yanlış anlaşılmaları başından önlemek maksadıyla bu prosedüre ilişkin biraz bilgi vermek istiyorum. Bir dizi karşıtlık veya “zıtlık/iki kutupluluk” kullanarak tanımlanan her bir karşıtlığın, tamamen birbirlerinin alternatiflerini temsil ettiklerini veya ilişkisiz olduklarını kastetmiyorum. Karşıtlıkların her biri, araştırmaların büyük ölçüde bu iki uç arasında bir yerde konumlandığını gösteren bir süreklilik çizgisini temsil eder. Dolayısıyla bu, sosyal araştırmada farklı/çeşitli teorileştirme biçimlerini ve tarzlarını kavramamıza yardımcı olur. Bu analitik stratejinin tipik eleştirilerinden biri, gerçekte birbirleriyle bağlantılı olan şeyler arasında “yapay” ayrımlar sunmasıdır. Kuşkusuz bunda birtakım tehlikeler söz konusudur, fakat karşıtlıklar - örneğin teori odaklı/ampirik odaklı karşıtlık - hem tekil bir araştırma içindeki hem de farklı araştırmalar arasındaki (‘ayrı ve karşıt olmaktan’ ziyade) “bağlantılı fakat farklı” özellikler olarak anlaşılırsa bu problem ortadan kaldırılabilir. Eğer bu tür ayrımları başlangıçta yapmazsak mevcut etkilerin kesin doğasını ve bileşimini doğru dürüst anlayamayız. Benzer şekilde, her bir çiftin veya ikili karşıtlığın diğer çiftlerden ayrılmasının zorunlu olmadığını vurgulamak gerekmektedir, zira bunlar araştırmalarda çoğunlukla birbirleriyle kesişirler. Tartışmalar ilerledikçe bunlarla ilgili örneklere değineceğim.

Teori odaklı - Ampirik odaklı

Teorileştirmeyi kendisine temel gaye edinen araştırmalar ile daha çok ampirik bilgi toplamaya odaklanmış araştırmalar arasındaki karşıtlık, bir araştırmanın, süreklilik çizgisinin bir tarafına diğerinden daha yakın olduğunu gösterir. Bu bir yere kadar doğrudur, fakat şunu unutmamak gerekir ki; pek çok sosyal araştırma hem teori odaklı hem de ampirik odaklı bir eğilime sahiptir. Ancak bu ayrım, sosyal araştırmada teorileştirme meselesiyle ilgili olarak belki de en temel vurgu farkına işaret eder. Nitekim teori odaklı-ampirik odaklı araştırma ayrımı temelinde birtakım başka alt ayrımlara gitmek mümkündür. Bunlardan biri, daha çok bilgi toplama gibi amaçları ve öncelikleri olan araştırmalarla

kiyaslandığında araştırmanın açık bir şekilde teoriyi “reddedip etmediği” veya onun “değerini düşürüp düşürmediği” konusuy-
la ilgilidir.

Bilgi arayıcı veya politika yönelimli araştırmalar

Çoğu kez teori ve teorileştirmeye ilgili bir eksiklik, araştırmanın itici gücünü bir sosyal problem veya politika yönelimli odağın oluşturuyor olmasıyla ilişkilidir. Genellikle bu tür araştırmalar, belirli bir “tüketici” grubunun veya “hizmet alanların/müşterilerin” (*client*) ihtiyaçlarını karşılamak gibi (örneğin ruh sağlığı hizmetleri veya yaşlı bakım hizmetleri ya da denetimli serbestlik hizmetlerinde olduğu gibi) pek çok pratik amaca sahiptir. Bu anlamda, hizmet alanların veya tüketici gruplarının ihtiyaçlarının neler olduğu ya da en iyi yönetsel/politik müdahale veya uygulama aracının ne olduğuna ilişkin temel bilgi ve bulgu arayışı, kasıtsız olarak bu türden araştırmalarda teorinin belirgin bir şekilde eksik kalmasına neden olabilmektedir (bkz. Richie; Spencer, 1994).

Örneğin Glasgow’da yürütülen McKeganey’in (1990) uyuşturucu enjekte edenler arasındaki şırınga paylaşımının boyutları ve HIV enfeksiyonu riski üzerine çalışması, ayrıca McKeganey, Bernard ve Bloor’un (1990) sokakta çalışan kadın fahişeler ile jigoloları güvenli seks pratikleri ve HIV enfeksiyonu riski açısından karşılaştırdıkları araştırma, bir “sosyal problemler” perspektifinden/kaygısından hareketle gerçekleştirilmiştir. Yani araştırma, sınırlı bir (bölgesel) alanda cinsel pratikler ve uyuşturucu kullanımına ilişkin, yönetsel/politik oluşumu besleyebilecek, bilgilendirebilecek ve en iyi müdahale aracını gösterebilecek gerekli bilgileri sağlamaya çalışmaktadır. Her ne kadar bu türden araştırmaların temel amacı öncelikli sosyal problemlere ilişkin bilgi eksikliğini kapatmak olsa da bu araştırmaların, belirgin bir şekilde anti-teorik olduğu ileri sürülemez - bu durum yalnızca araştırmanın önceliklerinin nitelik bakımından ampirik ve *özcü* (*substantive*) olduğu şeklinde ifade edilebilir -. Ne olursa olsun

bu tür araştırmaların, söz konusu olguların neden-nasıl meydana geldiği ve devam ettiği şeklindeki sorular türünden teorik meselelerden dolayı olarak etkilendiği ileri sürülebilir. Ayrıca bazı durumlarda bu tür bilgi toplama, her ne kadar oldukça nadir görülse de, aslında teoriler inşa etmek ve sınamak için daha sistematik girişimlere bir başlangıç olabilir.

Bilgi arayıcı ve politik/yönetimsel veya problem yönelimli yaklaşımlara sahip araştırmalar, çoğu kez tek başlarına yürütülebilirler ve tamamıyla kendi kendilerine yetebilirler de daha belirgin teorik amaçlar edinmeleri kendileri açısından zaman zaman faydalı olacaktır kanaatindeyim. Bu nedenle, kitabın sonraki bölümlerinde yapılan tavsiyeler, bu tür araştırmaların veri analizi ve sonuçları açısından açıklayıcı gücünü artırmak için kullanılabilir. Ayrıca “politika oluşturma” ilgili pratik meselelerin daha geniş bir sosyal analitik kavramlar ve çerçeveler kümesiyle bir araya getirilmesi, gerçek bir birikimli genel sosyal bilimsel bilgi kümesi meydana getirme amacı açısından daha yararlı olacaktır. Böylelikle teori ve araştırma arasındaki uçurum da bir ölçüde kapanabilecektir. Kuşkusuz, bu tip araştırmalarda bu türden bağlantılar kurmanın her zaman mümkün veya uygulanabilir olmadığını kabul ediyorum, çünkü çoğu zaman araştırmacılar çok katı süre sınırlamaları (ve bütçeyle ilgili kısıtlamalar) içinde çalışmaktadırlar. Ayrıca, çoğunlukla bu tür çalışmaların genel konuları, amaçları ve hedefleri bizzat araştırma öncesinde araştırmayı mali olarak destekleyen kuruluşlar (finansörler) tarafından katı bir şekilde belirlenmektedir. Bu tür koşullar araştırmacıların belirlenmiş formel alanın dışındaki meselelerle ilgilenmelerini oldukça zorlaştırmaktadır.

Anti-teorik yaklaşımlar

Bir önceki kısımda bahsedildiği üzere, ampirik bulguları vurgulayan bazı araştırmalar bilinçli olarak anti-teorik değillerdir. Bu anlamda yukarıda bahsedilen araştırma türleri, yani *bilgi arayıcı veya politika yönelimli araştırmalar*, belirgin bir biçimde

anti-teorik veya ateorik niteliğe sahip araştırmalardan katiyen ayırt edilmelidir. Bu, sadece “pratik” ve akademik araştırma arasındaki ayrım meselesi değildir, zira bilinçli olarak anti-teorik görüşler akademik sosyal bilimciler cemiyeti içinde de görülebilir. Örneğin Becker ve Rock (Rock içinde,1979) ve ayrıca onlar kadar olmasa da Blumer (1969), sosyal araştırmada teorinin kullanılmasına veya teori geliştirmeye yönelik hedeflere temkinli yaklaşmışlardır. Bu bakış açısında teori ve teorileştirme, gerçek gündelik hayatın dünyasından bağlantısını koparmış olan “masa başı” teorisyenlerin ürünleri, başka bir deyişle insanların yaşantılarıyla alakasız şeyler olarak kabul edilmektedir. Bu tür görüşler, genelde sosyolojik bilginin birikimli bir şekilde gelişebilmesinin bir önkoşulu olarak ampirik araştırma ve teori geliştirme arasındaki ilişkinin önemini vurgulamış olan Merton (1967), Glaser ve Strauss (1967) gibi diğer sosyologların görüşleriyle tamamen bir zıtlık içindedir (ancak Glaser ve Strauss’un teorileştirme ve araştırma arasındaki ilişkinin doğası üzerine görüşleri Merton’inkinden farklıdır - bir sonraki kısma bakınız -).

Daha önce giriş kısmında teori ve teorileştirmenin yadsınması veya aşağılanması meselesine üstü kapalı bir şekilde değinmiştim. İlerleyen sayfalarda birkaç defa daha bu konuya geri döneceğim. Bu konuda benim durduğum nokta daha çok Merton, Glaser ve Strauss’unkiyle uyushmaktadır, ancak onların görüşlerinin bazı yönlerine hiç katılmadığımı ve çeşitli noktalarda ayrıldığımı da belirtmeliyim. Bana göre, teorinin yadsınması veya bastırılmaya çalışılması, teorileştirmenin doğası ve amacına ilişkin bir yanlış anlamaya dayanmaktadır. Netice itibariyle, ampirik araştırmada teorinin önemini vurgulamak ve bunlar arasında yakın bir birlikteliğin gerçekleşmesi için pratik stratejiler üretmek büyük ölçüde bu kitabın hazırlanmasındaki itici gücü oluşturmaktadır.

Tekil veya birden fazla kavramın kullanılması

Teori odaklı - ampirik odaklı araştırma farklılaşması temelinde
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

de bir diğer ayrım, araştırmada yer alan teorik konuların kapsamıyla/boyutuyla ilgilidir. Örneğin ampirik vurguya sahip bir araştırma, Backett'in (1990) ailede karar alma süreçleriyle ilgili bir çalışmada "aile kültürü" kavramıyla yapmış olduğu ya da Nijsmans'ın (1991) bir danışmalık kurumuyla ilgili çalışmada "örgüt kültürü" kavramıyla yaptığı gibi belirli bir kavramın veya kavramların işe yararlılığını netleştirmek veya saptamakla ilgili olabilir. Benzer şekilde araştırmada, elde edilmiş olan verileri biçimlendirmek ve düzenlemek için "duyarlı kavramlar" kullanılabilir. Bu anlamda, araştırmanın temel ilgisi tutarlı bir biçimde veri veya kanıt sunmak olsa da çalışma, bazı teorik içerimlere de sahiptir. Ancak bu teorik içerimler, araştırmada daha az öneme sahiptir veya araştırmanın birinci plandaki (öncelikli) meselesi değildir. Örneğin Goffman'ın (1968) ABD'de bir akıl hastanesi çalışmada "total kurum" kavramını kullanması, daha sonraki bu ve diğer türden örgüt ve kurum çalışmalarına yol göstermede oldukça etkili olmuştur.

Bu bakımdan, temel odağın teorik mi yoksa ampirik mi olduğu meselesi (bu örnekte tek bir kavramın kullanılması - daha kapsayıcı bir ağ veya kavram çerçevesinin kullanılması ayrımı -) diğer karışıklıklarla örtüşmektedir. Teorilerin bu şekilde yarım-yamalak kullanılmasının sistematik olmaması ve dolayısıyla birikimli bilgiye ulaştıramayacak olması nedeniyle, uygun bir teori kullanımı olmadığı iddia edilebilir. Fakat bu tür bir görüş, bilinçli bir şekilde teori geliştirme hedefi olmayan araştırmaların, uzun vadedeki içerimlerini yok saymaktadır. Ayrıca bu tür bir tutum teorinin, ayrıntılı ve sistematik bir teorileştirme girişiminin dışında da çok farklı yollardan "üretilebileceği" gerçeğini gözden kaçırır. Bu durum araştırmacının, esas olarak ampirik araştırmayla tesadüfen uğraşan bir teorisyen mi olduğu, yoksa kendisini her şeyden önce teoriyle "amatörce uğraşan" ya da onu "tecrübe eden" bir araştırmacı olarak mı kabul ettiği sorusuyla örtüşmektedir.

Bu noktada, ilerleyen bölümlerde ele alacağım konularla

doğrudan bağlantılı olan bazı hususlar bulunmaktadır. Birincisi, 2. ve 6. Bölümler arasında söylediğim şeylerin çoğu, elde ettikleri sonuçların açıklayıcılığını artırabilmek için çalışmalarında daha ayrıntılı ve sistematik bağlantılar kurulabilmesini sağlayan “tekil” veya “duyarlı” kavramlar kullanan araştırmacıları, desteklemeye yöneliktir. İkincisi, uyarlayıcı teori yaklaşımı, teorinin farklı yollardan nasıl üretilebileceği ve bu üretimin gerçekleştirilebilmesi için ihtiyaç duyulan farklı türden becerilerin neler olduğu sorusuna odaklanır. Nitekim teorinin inşa edilmesini (veya geliştirilmesini) sağlayan, oldukça dağınık bir halde bulunan (ancak bu dağınıklık çoğunlukla kasıtsızdır) birtakım araçları biçimlendirmeye ve sistematize etmeye çalışmaktayım. Ayrıca, teorileştirmede gerekli olan bazı sezgisel beceriler veya bunların teori ve teorik imgelemi geliştirmek/ayrıntılılandırmak amacıyla nasıl kullanılacağı üzerinde durmaktayım. Son olarak, yaptığım açıklamaların ve önerdiğim stratejilerin çoğu, teorik yeterlilikleri konusunda güven eksikliği duyan araştırmacıları (veya potansiyel araştırmacıları) teorik terimlerle/kavramlarla düşünmeye cesaretlendirmeyi amaçlamaktadır.

Ampirik araştırmada genel teorinin kullanılması

Burada önemli olan nokta, “araştırmayı” nasıl tanımladığımız ve daha ampirik odaklı uygulamaların aksine, - Talcott Parsons, Jürgen Habermas, Michel Foucault, Anthony Giddens ve benzeri teorisyenlerin çalışmalarında görüldüğü üzere - araştırmada “genel teorinin” kullanılıp kullanılmayacağı sorusudur. Genel teoriyle ilgili olarak belirtilmesi gereken nokta, onun çoğunlukla çok geniş bir açıklama alanına sahip olduğu ve genel manada ya bir bütün olarak toplumlarla, onların gelişim süreçleriyle ya da faillik-yapı veya makro-mikro analiz düzeyleri arasındaki ilişkiler gibi sosyal gerçekliğin çok genel yönleriyle ilgilendiğidir. Sadece genel teoriyle uğraşan bir kişinin esas itibarıyla araştırma yapmadığını söylemek yanlış olacaktır, ancak araştırma terimi çoğunlukla ampirik veri ve kanıt toplama düşüncesiyle ilişkilidir.

Bununla birlikte, genel bir teori geliştirerek işe başlayan birisi, geliştirdiği teorinin, araştırmalarda ampirik bilgileri aydınlatmak ya da teorinin çeşitli yönlerini doğrulamak, geliştirmek veya çürütmek için kullanılmasını arzu edebilir. Örneğin Turner (1988), genel sosyal etkileşim teorisine ilişkin açıklamasında ve ayrıntılandırmasında, araştırmacıların onun önermelerinin bazılarını, ampirik olarak sınayacaklarını umut ettiğini ifade eder. Giddens (1984) da genel yapılaşma teorisinin ampirik araştırmaların çeşitli yönlerini aydınlatmada kullanılabilmesiyle ilgili, birtakım yollar gösterir (ayrıca bakınız Layder, 1993). Kimileri de ampirik verileri, yapılaşma teorisinin bazı önermelerini sınamak için kullanmışlardır (Layder vd., 1991). Bu karşılıklı iki yönlü alışveriş - genel teoriden ampirik araştırmaya ve ampirik araştırmadan genel teoriye - sonraki bölümlerde açık bir şekilde destekleyeceğim bir uygulamadır. Bu sayede - araştırma için bir model veya rehber işlevi gören - önceki teoriler ile - teorik modellerin düzenlenmesi ve şekillendirilmesini sağlayan - ampirik araştırma verilerine dayalı olarak gelişen teori arasında bir birlik-teliğin sağlanabileceğine inanıyorum.

Teori sınama - Teori geliştirme

Rose (1984), onu takiben Lewins (1992) ve Layder (1993) teori sınama ve teori geliştirmeye dönük araştırmalar ayrımı yapmışlardır. Bu ayrım araştırmadaki belirli yönleri, vurguları ve öncelikleri tanımlamak açısından faydalıdır, fakat birçok araştırmada hem teori-sınama hem de teori-inşasının bazı unsurlarının değişen ölçülerde birlikte yer aldığını unutmamak gerekir. Şu da var ki, bu ayrımı ifade eden terimler kullanan çeşitli yazarların ve yaklaşımların bunlarla ne kastettikleri oldukça kritik bir öneme sahiptir. Keza, bu ayrım başka şekilde adlandırılmış terimlerle de örtüşmektedir. Aslında bu ayrım, (Glaser ve Strauss, 1967; Strauss, 1987; Strauss ve Corbin, 1990 tarafından geliştirilen) “temellendirilmiş teori” ile çoğunlukla hipotetik-tümdengelimci olarak ifade edilen teorileştirme biçimleri (Glaser ve Strausse, 1971) arasındaki ya da “analitik tümevarım” (Bryman ve Bur-

ges, 1994) ile “orta boy” teori (Merton, 1967) arasındaki ayrıma benzemektedir.

Esasen bu noktada, teoriyi ilk etapta nasıl düşündüğümüz sorusuna cevap veren oldukça farklı iki yaklaşımdan bahsediyoruz. Bir taraftan orta boy teori yaklaşımı, araştırmaya yön vermek ve veri toplandıktan sonra gerçekleştirilecek herhangi bir teorileştirmeyi biçimlendirebilmek için teorik hipotezlerin araştırmadan önce formüle edilmesi gerektiğinin önemini vurgular. Diğer taraftan temellendirilmiş teori, teoriyi bizatihi araştırma esnasında oluşturabilmek için, araştırmaya olabildiğince az önceden-formüle edilmiş teori ile başlamanın önemini vurgular. Şimdi, özgün halleriyle orta boy ve temellendirilmiş teorinin temel özelliklerini tanımladıktan sonra, bunların kitabın geri kalan kısmında ana hatlarını ortaya koyacağım yaklaşıma (uyarlayıcı teoriye) etkilerini ele alacağım.

Orta boy teori

Robert Merton (1967) “orta boy” araştırma üzerine görüşlerini *Sosyolojik Teorinin Araştırmaya Etkisi* başlıklı önemli bir makalesinde özetlemiştir. Merton, herhangi bir araştırma problemine ilişkin ilk fikirlerimizin (farklı toplumlardaki intihar oranları gibi) bir sosyal olgunun ampirik olarak gözlemlenmesi sonucunda oluştuğunu, ancak sonradan mantıksal, tümdengelimci bir metot vasıtasıyla söz konusu olgu için bilinen gerçeklerle uyumlu, olası bir teorik açıklama inşa ettiğimizi ileri sürer. Daha sonra araştırma, başlangıçtaki/ilk hipotezleri sınamak amacıyla söz konusu alan, konu veya probleme ilişkin daha fazla olguya ve bilgiye ulaşma temelinde sürdürülür. Ampirik araştırma vasıtasıyla elde edilen kanıtlar, ya baştaki/ilk teorik fikirleri teyit eder ya da bu ilk fikirleri doğrulamayarak onların yeniden formüle edilmesine veya terk edilmesine yol açar. Bu şekilde ne kadar çok teori sınanırsa o kadar çok destekleyici kanıt bulunabilir ve bu durum alandaki diğer araştırmalara ışık tutmada yardımcı olabilecek görece sağlam bir teori kümesine ulaşılmasını sağlayabilir.

Merton, bu tür bir araştırmaya örnek olarak Durkheim'ın (1952) intihar çalışmasını gösterir. Durkheim, Katolik toplumlarda intihar oranlarının, Protestan toplumlardan bariz bir şekilde daha düşük olduğu gözlemiyle başlar. Durkheim bu ampirik genellemeye dayanarak - Katolikliğin, sıkıntılı dönemlerde üyelerine daha fazla psikolojik destek sağlayan daha güçlü bütünleşmiş bir topluluğu temsil ettiği şeklinde - muhtemel bir açıklama geliştirir. Protestan toplumlarda ise bireyler ile dinsel topluluk arasındaki bağlar daha gevşektir ve insanlar daha fazla "bireyselleşmişlerdir" Bu nedenle insanlar sıkıntılı dönemlerde yaşanan psikolojik baskı karşısında daha savunmasızdırlar. Nitekim bu analiz bizi, Protestan toplumlardaki intihar oranlarının Katolik toplumlardan daha yüksek çıkmasını bekleyeceğimiz sonucuna götürür, böylelikle baştaki/ilk gözlemler açıklanmış olur. Bu sebeple başlangıçtaki/ilk genellemeler - intihar oranlarının, sosyal bağlılık ve dayanışmacı ilişkilerin düzeyine bağlı olduğu şeklindeki -, ancak ve ancak başka soyut varsayımlarla bağlantılandırıldığı zaman teorik olarak değerli hale gelir.

Merton'a göre sistematik teorileştirme, yalnızca gündelik hayatın küçük çalışma hipotezleri ve Talcott Parsons veya Karl Marx gibi yazarların "büyük" genel teorileri arasında duran bir orta yolla gerçekleştirilebilir. Orta boy teoriler sınırlı sayıda kontrollü değişken içerirler (intihar oranları, gelir, statü, meslek, rol beklentileri, vb.); böylelikle bu değişkenlerin ve onların diğer değişkenlerle olan ilişkileri ampirik olarak kesin bir biçimde incelenebilir. Merton'ın kesin ve sistematik olma konusundaki ısrarı, onu anket ve istatistiksel analiz tekniklerinden elde edilen nicel verileri tercih etmeye yöneltmiştir. Bu nedenle Merton, "nesnel", kişisel olmayan bir duruş sergileyerek ve "somut" diye adlandırılan nicel verileri kullanarak sosyolojinin doğa bilimlerini model alması yönündeki bir erken dönem ilgiyi yansıtır. Merton, belirli koşullarda nitel verilerin kullanılmasını savunduysa da genellikle nitel verilerin kesinlikten oldukça uzak, çok fazla esnek ve açık uçlu olması sebebiyle (her ne kadar daha ya-

kın zamanlarda nitel verilerle ilgili bu görüşe karşı çıkmış olsa da) ona nicel verilerden daha az bilimsellik atfetmiştir (Layder, 1993, Bryman; Burgess, 1994).

Temellendirilmiş teori

Glaser ve Strauss (1967), Merton'ın orta boy teorisine ve ayrıca "büyük" veya "spekülatif" olarak ifade ettikleri teoriye karşı "temellendirilmiş teori"yi geliştirmişlerdir. Glaser ve Strauss'un ortaya attıkları bu teoride, nitel verilerin merkeziliği çok önemli bir yere sahiptir. Temellendirilmiş teorinin geliştirilmesindeki bir diğer itici güç, orta boy teorinin sınırlılığıyla ilgilidir. Buna göre orta boy teoride, araştırma etkinliği teorinin yararlılığını sınavan bir araç olarak kabul edilir ve teorileştirme araştırmada bir rehber olarak kullanılır. Glaser ve Strauss, teorinin her zaman için ampirik araştırma ile birlikte geliştirilmesi gerektiğini (ve bunun genel teoriyle ilgili bir problem olduğunu) kabul etseler de Merton'ın teorileştirmenin doğası ve ampirik verilerle bağlantısına ilişkin görüşünü paylaşmazlar.

Bu bakımdan Glaser ve Strauss, sosyolojinin (ve daha genelde sosyal analizin) kendisine doğa bilimlerini model alamayacağını ileri süren yorumlayıcı veya hümanist bir düşünce geleneği içinde yer alırlar. Sosyal teori, Merton'ın pozitivist sosyal analiz görüşünde vurgulanan, davranışlara "dışsal" etkide bulunan ampirik "değişkenleri" tanımlamaktan ziyade, yüz yüze karşılıklı etkileşimde bulunan insanların deneyimlerini, anlamlarını ve anlayışlarını yansıtmalıdır. Diğer taraftan, büyük veya genel teoriyle ilgili problem, onun verilere dayandırılmadan edinilmiş olması ve ampirik verilerin elde edilmesinden önce ve bağımsız olarak geliştirilmesidir - bu nedenle doğal olarak spekülatif ve "temellendirilmemiş" olarak kalmaktadır -.

Ancak, bu aynı zamanda teorik varsayımların ve önermelerin (her ne kadar geçici gözlemler ve genellemelerden elde edilseler de) mantıksal olarak geliştirilmesiyle işe başlayan orta boy teoriyle de ilgili bir problemdir. Glaser ve Strauss'a göre bu tür bir

teori, ampirik dünyaya uygulandığı vakit, veriler daha önceden formüle edilmiş olan kategorilere ve kavramlara genellikle “dayatılır” Temellendirilmiş teoriye göre teorik kavramlar ve hipotezler, bizzat araştırma sürecinde elde edilen veya toplanan verilere dayalı olarak *geliştirilmek* zorundadır. Temellendirilmiş teori yaklaşımı, saha taramalarına, yapılandırılmış görüşmelere bel bağlamak ve dışsal değişkenleri tanımlamak yerine, incelenen insanların anlayışlarını, sosyal deneyimlerini tam olarak betimleyebilmek için onlarla daha fazla empati ve yakın ilişki kurmayı gerektirir. Bu nedenle (katılımlı gözlemi de içeren) yakın gözlem türlerin, odak grupların kullanılması ve derinlemesine görüşmelerin, bu tür araştırma ve teorileştirme açısından önemli olduğu düşünülür. Kısacası, temellendirilmiş teori yaklaşımında nitel verilere, orta boy yaklaşımında (veya diğer teori sınama yaklaşımlarında) olduğundan çok daha fazla bir vurgu söz konusudur.

Dolayısıyla Glaser ve Strauss’a göre - yanlış bir şekilde - hem genel hem de orta boy teoriler, (sosyal yapı ve kültürün doğasına ilişkin varsayımları da içeren) verilere dayandırılmadan *önceden edinilmiş (pre-conceived)* fikirlerle işe başlarlar ve bunun sonucunda da insanların gündelik yaşamlarından kendilerini uzak tutma ve soyutlama eğilimindedirler. Aksine temellendirilmiş teori, doğrudan ampirik verilerle ilişkilidir ve bu nedenle incelenen söz konusu grupta yer alan insanların gündelik gerçeklerini yansıtır. Dolayısıyla, temellendirilmiş bir teorinin anlamlılığını ve geçerliliğini değerlendirebileceğimiz kıstaslardan biri, onun yansıtmaya çalıştığı kişiler için anlaşılabilir olması veya bir anlam ifade etmesidir. Kuşkusuz, temellendirilmiş teori esasında bir teori sınama yaklaşımı olmamasına rağmen, geliştirilen fikirlerin, daha önceden elde edilmiş veriler, fikirler ve ayrıca yeni elde edilen veriler temelinde sürekli olarak kontrol edilmelerine (ve dolayısıyla ‘sınanmalarına’) kapalı değildir (Strauss, 1987; Vaughan, 1992). Aynı şekilde, orta boy teori de aslında araştırma verilerine dayalı yeni teori geliştirme faaliyetiyle ilgilenmesi de teorilerin “yeniden formüle edilmesi” veya geliştirilmesi et-

kinliğine de tamamen kapalı değildir (de Vaus, 1996). Ancak, geçerli teoriyle ne kastedildiği ve onun nasıl sınanması ve geliştirilmesi gerektiği konusu bu iki yaklaşımın bakış açısından çok farklı şeyler ifade eder.

Uyarlayıcı teori yaklaşımına etkileri

Belirli şekillerde hem orta boy teori yaklaşımı hem de temellen-dirilmiş teori, izleyen bölümlerde ana hatlarını ortaya koyacağım stratejiler ve tavsiyeler için önemli birer ilham kaynağı niteliği taşırlar. Bununla birlikte, uyarlayıcı teori açısından, bu yaklaşımlarla ilgili olarak pek çok problem, sınırlılık ve eksiklik söz konusudur. Bunlar arasından en önemlisi, bu yaklaşımların özü itibariyle birbirlerine karşıt olarak formüle edilmiş olmalarıdır. Çünkü her iki yaklaşım da sosyal araştırmada teorinin kullanımı ve teorilerin geliştirilmesi noktasında farklı iddialara sahiptirler. Bir taraftan Merton, mantıksal tümdengelimci bir sistem yoluyla geliştirilmiş olan teorik fikirleri teyit etme aracı olarak nicel verilerin önemini merkezleştirirken (pek çok egemen nicel yaklaşımda olduğu gibi) nitel verilere ve yeni teori üretimine, ancak(ancak silinecek) ikincil bir rol biçer. Diğer taraftan Glaser ve Strauss, belirli bir alan veya konudan elde edilen ampirik araştırma verilerine dayalı olarak yeni kavramların, fikirlerin ve çerçevelerin üretilebilmesini yani teorik buluş süreci için nitel verilerin birincil derecedeki önemini vurgularlar.

Her iki yaklaşımın kendi koşullarında bile önemli sınırlılıkları ve eksiklikleri olduğuna inanmama rağmen, uyarlayıcı teori olarak adlandırdığım yaklaşımda her iki yaklaşımın bazı özel yönlerini ve pratik içerimlerini (bunlar üzerinde önemli değişiklikler yapmış olsam da) bir araya getirdim. Uyarlayıcı teori özellikle, devam eden veri analizinden hareketle teori geliştirme faaliyetine dikkat çekerken aynı zamanda da araştırmayı besleyen ve ona rehberlik eden önceki teorik fikir ve modellere vurguda bulunmaya çalışır. Belirttiğim gibi, uyarlayıcı teorinin bunu

gerçekleştirebilmesi için orta boy ve temellendirilmiş teorinin bazı öncüllerini köklü bir biçimde dönüştürmesi gerekmektedir.

Esas olarak orta boy teori, Merton'ın "büyük" teori olarak ifade ettiği genel teoriyi dışlaması nedeniyle sınırlıdır, dolayısıyla bu dışlama gereksiz yere onun açıklayıcı kapsamının ve gücünün kısıtlanmasına neden olmaktadır. Bu durum orta boy teorinin birikimli bir teorik bilgi külliyatına katkıda bulunabilmesini de sınırlamaktadır. Ayrıca orta boy teorinin "yapısal" olarak adlandırılan ölçülebilir değişkenler üzerine odaklanması ve araştırılan kişilerin öznel anlamlarını ve deneyimlerini nispeten ihmal etmesi, onun sosyal gerçekliğin tüm yönlerini kavramasını engellemektedir. Bununla ilişkili olarak orta boy teorinin yapısal değişkenlerle ilgilenme iddiası bir noktaya kadar uygun olsa bile bu, onun bir bütün olarak sosyal-yapısal veya sistemik olgularla yeterince ilgilendiği anlamına gelmez. Bu sebeple uyarlayıcı teori, (örneğin piyasalar, bürokrasiler gibi) sosyal örgütlenme biçimleri ve güç, servet, ideoloji, anlayış biçimleri, vb (bkz. Layder, 1997) kaynaklar gibi teorik modellerin kendi sınırları içinde bir araya getirilmesini gerektirir. Bu tür olgular *sadece* ölçülebilir değişkenler olarak yeterli derecede ele alınamazlar. Netice itibarıyla orta boy teori, araştırma sürecinin *rutin* bir özelliği olarak teorisinin inşa edilmesi problemi üzerinde yeterince durmaz. Hâlbuki bu, tam da uyarlayıcı teorisinin üzerinde durduğu noktadır.

Öte yandan, temellendirilmiş teorisinin bazı yapısal/yerleşik sınırlılıkları söz konusudur. İlk olarak belirttiğim üzere, temellendirilmiş teori de genel teorisinin katkısını reddeder ve bu durum bana göre sadece gereksiz ve katı bir biçimde onun açıklayıcı potansiyelini (gücünü ve kapsamını) zayıflatmaktadır. İşe yarayacak teorik fikirlerin bu şekilde ziyan edilmesi engellenebilir ve genel teoriyle uzlaşma sağlanarak (tamamen farklı ve ayrı parçalardan ziyade) birikimli bilginin üretilmesiyle ilgili genel amaca hizmet edilebilir. İkinci olarak temellendirilmiş teori, insanların canlı/yaşayan deneyimlerini ve öznel anlamlarını tanımlamak bakımından yararlı olsa da toplumun sosyal-yapısal veya siste-

mik yönlerini değerlendirmede yeterli değildir. Bu durum onun, epistemolojik (bilginin geçerliliği) ve ontolojik (sosyal gerçekliğe bakış) olarak kendisini sadece ve sadece davranışsal olmayan (piyasalar, bürokrasiler ve egemenlik türleri gibi) olguların varlığını yadsımaya adanmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Aksine, uyarlayıcı teori, sistemik olgularla olduğu kadar davranışsal olgularla da (etkinlik/eylem, anlam ve canlı/yaşayan deneyimlerle de) ilgilenir. Bu bakımdan uyarlayıcı teori, insanların sosyal etkinlikleri ve bunların gerçekleştiği daha geniş sosyal (sistemik) alanlar arasındaki karşılıklı etkilerin ve bağlantıların izini sürmeye çalışır. Üçüncü olarak her ne kadar temellendirilmiş teori, yeni teorilerin geliştirilmesi ve keşfedilmesi noktasında kuvvetli olsa da özellikle önceden edinilmiş hipotezler, teorik fikirler, kavramlar veya çerçevelerin test edilmesi - yani teori sınaması - konusunda zayıf kalmaktadır. Uyarlayıcı teori yaklaşımı, teorilerin keşfedilmesine ve önceki veya mevcut teorilerin kullanılmasına eşit ölçüde yer verir. Bunların birbirleriyle karşılıklı etkileşim içinde olduklarına vurgu yapar. Bu anlamda, uyarlayıcı yaklaşım temellendirilmiş teorinin, sürekli olarak ampirik araştırma verilerine dayalı olarak teorilerin geliştirilmesi ve veri toplama işleminden önce ya da araştırma sürecinin herhangi bir noktasında kavramsal bir şemanın olmaması gerektiği şeklindeki görüşlerine karşı çıkar.

Formel teori - Özcü teori

Formel teoriden benim ne anladığımla Glaser ve Strauss'un (1967) bu terimden ne anladıkları arasında bir ayrım yapmak istiyorum. Glaser ve Strauss, bu terimi özcü ve formel teori arasındaki ayrım bağlamında kullanmışlardır. Dolayısıyla, genelde teorileştirme ve araştırma arasındaki ilişkilerin belirli özelliklerini anlamamıza yardımcı olması açısından bu terimlerle, ne kastettiklerini tam olarak açıklığa kavuşturmamız gerekmektedir. Glaser ve Strauss temellendirilmiş teori bağlamında, teori geliştirme faaliyetinin daima geriatrik yaşam biçimleri, ırkçılık,

hasta bakımı gibi belirli özcü bir sosyolojik araştırma alanından elde edilen verilere dayanılarak başladığını vurgularlar. Bu yönde araştırmacı görüşmeler, gözlemler ve dokümanter kaynaklardan yoğun bir şekilde ampirik veri toplayarak söz konusu bu alana ilişkin, özcü teoriyi geliştirir. Böylelikle, geliştirilen bu özcü teorinin otorite, güç, örgütlenmeler, örgütsel kariyerler, statü kaybı, vb gibi daha genel ve formel araştırma alanlarını kapsayabilmesi için ayrıntılandırılması ve genişletilmesi mümkün olur.

Temellendirilmiş teori kaçınılmaz olarak daima özcü bir temele/alana dayanarak başlar ve daha sonrasında formel teoriye geçer. Bu süreçten geçilerek oluşturulan formel teori, artık başka araştırmalar için bir başlangıç rehberi olarak kullanılabilir. Fakat bu formel teori, verilere uygun düşen teoriler geliştirmek yerine katı bir şekilde teorilere uygun düşen (onları doğrulayan) verileri aramaya yönelik bir etkinliğe asla dönüşmemelidir. Teorileştirmeyle ilgili olarak keşfetme ve açıklık vurgusu her zaman önemlidir. Ne olursa olsun Glaser ve Strauss, bir teori çeşitliliğine olan ihtiyaca işaret ederler (hem özcü hem de formel), dolayısıyla onların bu görüşü “sanki bir formel alan için yalnızca tek bir teori varmış ya da belki de tüm alanlar için sadece tek bir formel teori varmış gibi” konuşanlarla doğrudan bir karşıtlık içindedir (Glaser; Strauss, 1971:182).

Özcü ve formel teori arasındaki farka temellendirilmiş teoriyi dışarıda bırakarak bakacak olursak, sosyal araştırmada bir ayrışma göze çarpacaktır. Bu ayrışma, teoriyi kaçınılmaz olarak intihar, tabakalaşma, cinsel davranış, akıl hastalığı, uyuşturucu alışkanlığı, hasta bakıcılığı, eğitim vb gibi ayrı/bağımsız bir ampirik ilgi ya da sorun kümesiyle ilişkili olarak görenler ile araştırmanın daha genel teorik içerimlere sahip olduğunu düşünenler arasındadır. Bu süreçte formel teoriyle ne kastedildiği son derece önemlidir. Örneğin çoğu araştırmacı teorinin genel içerimleri- nin önemli olduğunu kabul edecek olsa da araştırmanın ayrılmaz bir parçası olarak genel teorik unsurların (örneğin Foucault, Habermas, Giddens, Parsons gibi düşünürlerin çalışmalarının) kullanılması noktasında duraksamaktadırlar.

Bu kitabın geri kalan kısmında, ana hatlarını ortaya koyacağım yaklaşım açısından formel teori kavramını, Glaser ve Strauss'un genel sosyal teorinin etkisini dışlayıcı kesin sınırlamalar koyan tanımlamalarından kurtarmak gerekmektedir. Araştırmada genel teorik konuların dışlanması, temellendirilmiş teoriler için bir katkı sunabilecek veya bir başlangıç rehberi olabilecek olası teorileştirme kaynaklarının kapsamının daralmasına yol açar. Dolayısıyla, farklı teorileştirme türleri ve düzeyleri olduğunu kabul etmek, teorik ve ampirik bilgi birikimi açısından daha yararlı olacaktır. Sonuç olarak farklı teorileştirme türlerinin kendilerine özgü geçerlilik biçimleri bulunmaktadır, dolayısıyla teoriler birtakım farklı yollardan verilerle temellendirilebilirler ve olası bazı farklı yöntemlerle geliştirilebilirler. Bu alanda ele alınması gereken pek çok problem olmasına rağmen, teorinin ne olması veya neye benzemesi gerektiğiyle ilgili yerleşik görüşler arasında daha ortak bir bakış açısı oluşturmak kesinlikle çok daha yararlı bir davranış olacaktır (Layder, 1993).

Teorinin Epistemolojik ve Ontolojik Yönleri

Araştırmada teorileştirmeye yönelik daha kapsamlı bir yaklaşım geliştirebilmek açısından, belirli yaklaşımların temelini oluşturan bazı varsayımları anlamak önemlidir. Bu bakımdan, araştırma, temel felsefi sorunlarla bağlantılıdır ve gerçek anlamda teoriden asla bağımsız düşünülemez. Hatta teorisinin, teorik varsayımlardan etkilenmemiş olduğunu iddia eden bir araştırmacı bile kaçınılmaz olarak bu hususta teorik bir iddia üretmiş olur. Bu nedenle pozitivistimin, önceki epistemolojik veya teorik varsayımlardan etkilenmemiş “nesnel ve yansız” bulgular sağlama yönündeki iddiaları yanlışlanmıştır (Keat; Urry, 1975; Bhaskar, 1979). Bununla birlikte, sadece öznel anlamlarla ve anlayışlarla ilgilenmek suretiyle sosyal gerçekliğin daha yeterli açıklamalarının yapılabileceği yönündeki, hümanist (veya yorumcu) iddia da sosyal bilime yönelik “yeni realist” yaklaşım tarafından sorgulanmıştır (Pawson, 1989; Layder, 1990).

Bu oldukça karmaşık bir konudur, dolayısıyla izleyen bölümlerde önerdiğim daha pratik hususlardan kopuk bir düzende bu konuya ilişkin formel bir tartışmaya şu aşamada girmek istemiyorum. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, belirli araştırma stratejilerinin temel epistemolojik varsayımlarını ele alma konusu, sosyal araştırmada teorileştirme için üç önemli içerime sahiptir. Birincisi, sosyal analiz ve araştırma stratejilerinin dayandığı önermeleri tanımlamak, sosyal araştırmanın bir sonucu olarak olası teorik gelişmelere etki edebilecek gizli varsayımların ele alınmasını sağlar. Örneğin doğada tek geçerli bilgi türünün yalnızca ampirik bilgi olduğu ve sadece duyularımız vasıtasıyla elde edildiğine (ampirizme) inanan birisinin, kavramlar arasındaki iç bağlantıların güvenilir ve geçerli bilgi sağlamak açısından faydalı bir role sahip olduğu yönündeki iddiaları (rasyonalizmi) kabul etmesi mümkün değildir.

Uyarlayıcı teori bağlamında, (Bölüm 6'da) bilgiye yönelik ampirist ve rasyonalist yaklaşımlar arasındaki gerilimin giderilmesi gerektiğini iddia ediyorum. Bu çerçevede uyarlayıcı yaklaşım, söz konusu bu açmaz/ikilem için bir çözüm yolu sunmaktadır. İkinci olarak sosyal araştırmanın doğa bilimlerine özgü metodolojik kriterlere tutunması gerektiğine sıkıca bağlı olan bir araştırmacı, bu doğrultuda sosyal araştırmanın daha hümanist varsayımlar üzerine kurulabileceği ve daha yorumsal ve duygusal/sezgisel yanıtları kapsayabileceği iddiasını reddedebilir. Bu husus, uyarlayıcı teorinin sosyal analiz ve sosyal bilime yönelik bu iki yaklaşım türünden de faydalanabileceğini ileri sürdüğüm Bölüm 6'da da ele alınan bir meseledir.

Şüphesiz, temel epistemolojik ve ontolojik bağılıkların analizi, farklı teorileştirme düzeylerinin ve bunlarla ilişkili olan çeşitli geçerlilik iddialarının ele alınmasını sağlar. Üçüncüsü ve bunlarla ilişkili olarak epistemoloji ve ontoloji arasındaki ilişki sorunu, sosyal teori ve araştırma için son derece önemlidir. Hem Giddens (1984) hem de Bhaskar (1979) sosyal gerçekliğin doğasına dair ontolojik sorunların, geçerliliğe ilişkin epistemolojik

sorunlardan önce geldiğini ifade etmişlerdir. Ancak bana göre, gerçekliğin doğası ve onun bilgisine nasıl ulaşabileceğimiz şeklindeki bu iki mesele ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlıdır ve bu durum, araştırmayı gerçekleştirme tarzımız/biçimimiz, ortaya koyacağımız araştırma problemleri ve soracağımız sorular açısından önemli içerimlere sahiptir. Bu, özellikle sosyal etkinlikler ve sosyal yapının (sistemin) tezahürleri arasındaki ilişkilere ve karşılıklı etkilerine nasıl baktığımız sorusu ile ilişkili bir durumdur.

Duyarlı kavramlar - Açıklayıcı çerçeveler

Bu konu duyarlı kavramlara karşı açıklayıcı çerçevelerin kullanılmasıyla ilgili olmakla beraber aynı zamanda araştırmamanın ampirik veya teorik sorunlara odaklanma derecesiyle ilgili daha önce bahsetmiş olduğum meseleye de tekrar işaret eder. Bu mesele, epistemolojik sorunlarla bağlantılı olduğu kadar, sosyal araştırmada daha geniş teorilerden alınan tekil/duyarlı kavramların ya da parçaların kullanılmasının gerçekten tam bir teori olarak görülebileceği mi yoksa teorileştirmeye yönelik yalnızca bir ilk adım olarak mı kabul edilebileceği konusuyla ilgilidir. Buradaki daha kapsamlı sorun, “tekil” (duyarlı) kavramların araştırmada sınırlı bir düzeyde sadece “dekoratif” bir işleve mi sahip oldukları yoksa araştırma bulgularının analizine gerçekten açıklayıcı bir destekte mi bulundukları konusudur. “Tekil” kavramların, belki de daha geniş ve genel teorilerden beklediğimiz türden yoğun ve olgun açıklamalar sağlaması zordur, fakat bu kavramların betimleme yönünden ya da teorik bakımdan daha az aydınlatıcı olduklarını düşünmek için ortada gerçek bir neden bulunmamaktadır.

Şüphesiz, bulguların aydınlatılmasına ve yapılandırılmasına yardımcı olması amacıyla daha geniş teori kümelerindeki kavramlardan yararlanan çok iyi araştırma örnekleri vardır; sözgeli mi Bloor ve McIntosh’un (1990) İngiltere’de yaptıkları “Tedavi Toplulukları ve Sağlık Ziyaretleri” (*Therapeutic Communities* Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>)

and Health Visiting) adlı çalışmada Foucault'un iktidar, direniş ve gözetim kavramlarını kullandıkları örnekte olduğu gibi. Bu noktada, genel teorinin kullanılmasıyla ilgili muhtemelen iki tehlike söz konusudur. İlk olarak genel teori kümelerinden seçilerek alınan belirli parçaların/kavramların kullanıldığı durumlarda kavramların daha geniş teorik bağlamlarından koparılımları söz konusudur. Bu nedenle farkında olmadan (verilerin uygun olmayan kavramlara zorla uydurulması ya da kavramların sadece dekorasyon olarak kullanması nedeniyle) söz konusu kavramların anlamlarının bozulma ihtimali vardır. İkinci olarak bunların tam tersi bir problem, bir bütün olarak kavramsal ağ veya genel teorinin araştırma bulguları için bir açıklayıcı çerçeve olarak kullanıldığı durumlarda ortaya çıkabilir. Bu tür durumlarda çoğunlukla, elde edilen bulguların kendisine fazla itibar edilmeden kavramlar ve temel varsayımlar bir bütün olarak paket halinde söz konusu bulgulara hazır bir "açıklama" olarak kullanılır. Sonuç olarak bu durum, bir kendini tasdik etme ve/veya kendini doğrulama egzersizine dönüşebilmektedir.

Bu olası tehlikelere rağmen bana göre, daha geniş bir teori veya bilgi kümesinden alınan tekil kavramların en iyi kullanımla biçimi, teorileştirme sürecini - ya mevcut teorilerin ayrıntılandırılması ya da araştırma bulgularıyla bağlantılı olarak teorilerin geliştirilmesi biçiminde - harekete geçiren/başlatan araçlar olarak kullanılmasıdır. Bu tür kavramların *yönelimli* araçlar/aygıtlar şeklinde kullanılması, araştırmacının bir veri kümesini düzenlemeye ve biçimlendirmeye başlamasına yardımcı olur. Bu tür kavramlar, veri analizinin herhangi bir aşamasında, örneğin yönelimli araçlar olarak artık bir faydalarının kalmadığına kanaat getirildiği durumlarda, atılabilirler. Diğer taraftan, sonraki veri analizleri bu başlangıçtaki/ilk kavramların açıklayıcılık noktasında önemli oldukları sonucunu ortaya çıkarabilir, böylelikle başlangıçtaki/ilk kavramlar netice itibarıyla teori geliştirme faaliyetinin önemli bir yönünü teşkil edecektir.

Ancak bir bütün olarak uyarlayıcı teoride, tekil kavramlar

uzun dönemli bir bakış açısıyla daha ayrıntılı teoriler, modeller ve kavramsal çerçeveler geliştirmek amacıyla kullanılır. Ayrıca şunu da belirtmem gerekir ki, araştırma bulgularının aydınlatılması amacıyla mevcut teorilerden alınan tekil (veya birden fazla) kavramların kullanılmasının, başlı başına bir strateji olarak son derece geçerli ve uygun olduğunu kabul etsem de bu kitapta sunmuş olduğum yaklaşımda, mevcut teorilerin kullanılması ve araştırma bulgularından hareketle teorilerin geliştirilmesi stratejileri bir arada kullanılmaktadır. Bu yaklaşım, hem araştırma bulgularıyla bağlantılı olarak mevcut teorilerin ayrıntılandırılmasını hem de devam eden bir araştırma projesine bağlı veri analizi ve önceki teorilerin (ve teorik modellerin) bir arada kullanılması yoluyla yeni teorilerin geliştirilmesini mümkün kılar. Bu kapsamlı bakış açısı, sosyal dünyaya ilişkin birikimli bilginin üretilmesi ve teorilerin geliştirilmesinde daha esnek, açık uçlu ve daha kapsamlı kaynakların kullanılmasını sağlar.

Araştırmanın sürekli bir parçası olarak teorileştirme - Araştırmanın ayrı bir parçası olarak teorileştirme

Bu son karşıtlık, teorileştirmenin araştırma sürecine sadece belirli noktalarda giren ayrı ve bağımsız bir etkinlik olarak mı düşünüldüğü, yoksa araştırmanın her safhasında yer alabilecek sürekli ve ayrılmaz bir özellik olarak mı kabul edildiğiyle ilgilidir. Bu karşıtlık, aynı zamanda daha önce ele alınan diğer bazı boyutlarla (karşıtlıklarla) da kesişmektedir. Araştırmanın, daha çok teori tarafından yönlendirilmesi yani bir teori sınama yönelimine sahip olması gerektiği düşünüldüğü takdirde, teorileştirme araştırma sürecine belirli aşamalarda giren ayrı/bağımsız bir etkinlik olarak görülür. Teori sınama yaklaşımlarında, teorik bir varsayımlar çerçevesi altında araştırma henüz başlamamışken (önceden) geliştirilir, bu teorik çerçeve araştırmanın tamamlanmasından sonra - ampirik veri analizinde bir sonuç aşaması olarak - denkleme/sürece yeniden girer.

Araştırmanın Marksizm, gelişimselcilik veya feminizm gibi

genel bir kavramsal çerçeve tarafından formüle edildiği ve yönlendirildiği durumlarda teorileştirme, araştırmanın daimi bir unsuru (eşlik edeni) konumundadır. Yani bu genel kavramsal çerçeve araştırmaya sürekli bir zemin oluşturur. Genel itibariyle elde edilen bulgular, öncelikle sadece teorinin işe yararlılığını doğrulamak için kullanılırsalar da teorilerin sınanabileceği bir araç olarak nadiren kullanılmaktadır. Buna bir karşı tepki olarak özellikle, temellendirilmiş teori yaklaşımından etkilenmiş olan pek çok nitel araştırmada, teorileştirme araştırma sürecinin sürekli bir yönü olarak görülür ama bunun yanı sıra teorileştirmenin, veri toplama ve analizinden hareketle gelişen, ayrıca sürekli olarak bu etkinliklere geribildirimde bulunan bir özellik olması gerektiği vurgulanır (Bryman; Burgess, 1994). Ancak her nitel araştırma bu yolu takip etmez. Örneğin Bloor ve McIntosh (1990), *Sağlık Ziyaretleri ve Tedavi Toplulukları* adlı çalışmada alandan elde ettikleri verilerin Foucault'un iktidar, gözetim ve direnişle ilgili teorik çalışmasına uygun düştüğünü fark etmişlerdir. Fakat Bloor ve McIntosh, alan verilerini bu uygunluğu keşfetmeden önce toplamışlardı. Dolayısıyla bu, verileri bir tür düzenleme ve analiz etme biçimi olarak araştırma "etkinliğinden sonra" gerçekleşen teorileştirme örneğini oluşturmaktadır.

Uyarlayıcı teori yaklaşımı, teorileştirmenin sadece belirli aşamalarda ve/veya durumlarda kullanılmasından ziyade araştırma sürecinin sürekli bir yönünü oluşturması gerektiğini vurgular (bakınız Bölüm 2). Bu nedenle teorileştirme, her ne kadar onun veri analiziyle yakın bir ilişki içinde yürümesi gerektiğini düşünsem de - veri toplama faaliyetinin öncesini ve sonrasını da kapsayan araştırma sürecinin herhangi bir safhasında yer alabilir. Bu nokta, teorik sorunlara ayrılan zamanı ve alanı en üst düzeye çıkararak kaynakların verimli kullanılmasını sağlar. Elbette ki, teorik konuların tüm araştırma sürecini tekeline alması gerektiğini kastetmiyorum. Şüphesiz, pratik, metodolojik ve teknik meseleler araştırma sürecinin gerekli bileşenleridir ve sürecin her adımında gereklilikleri devam edecektir. Ancak kaynakların, za-

manın ve enerjinin teori geliştirme faaliyeti yönünde artırılması, araştırma sonuçlarının açıklayıcı kapsamını ve gücünü artırmasının yanı sıra onu temel unsurlar olarak kabul edilen ampirik kanıtlara daha sıkıca bağlayacağını düşünüyorum.

3. Uyarlayıcı Teorinin İçerimleri

Teorileştirme ve sosyal araştırma arasında oldukça karmaşık ve çok boyutlu bir ilişkinin var olduğunu ortaya koymaya çalıştım. Bu yönde bazı temel boyutları tanımladım fakat aynı zamanda da çoğu araştırmanın aslında farklı unsurların ve vurguların “karmaşık” bir biçimde bir araya gelmesi temelinde ilerlediğini aktarmaya çalıştım. Bu tartışmanın genel amacı, mevcut araştırma pratiklerinde görüldüğü şekliyle teori araştırma bağlantısının en önemli özelliklerinden bazılarının açıklığa kavuşturulmasıdır. Ancak, bu tartışma aynı zamanda kitabın bundan sonraki bölümlerinin temelini oluşturan özgün uyarlayıcı teori yaklaşımının sunulmasına bir zemin oluşturur. Aslında, belirttiğim tüm farklı boyutların ve yönlerin uyarlayıcı teoriyle bir miktar bağlantısı bulunmaktadır lakin bunun oldukça farklı biçimlerde ve farklı vurgularda olduğu göz önünde tutulmalıdır. Şimdi, uyarlayıcı teorinin söz konusu sunulan bu farklı boyutlarla başlıca ayrılık ve kesişim noktalarını özetlemeye çalışacağım.

İlk olarak teorik odak-ampirik odak karşıtlığı açısından, uyarlayıcı teorinin ilke olarak belirli bir araştırma projesinde veri toplama ve teorileştirme faaliyetlerine aynı derecede odaklandığını belirttim. Bununla birlikte, uyarlayıcı yaklaşımın genel dürtüsü, teorileştirmeye yönelik olasılıkların ve fırsatların asla atlanmamasını sağlamaktır. Dolayısıyla, teorileştirmeye ilgili olasılıklara sürekli açık ve duyarlı olmak önemlidir. Araştırmacı, araştırmanın daha teknik veya metodolojik yönleriyle ilgilenirken teorik hassasiyetini asla “kaybetmemelidir” Bu husus bizi, teorileştirme faaliyetinin söz konusu analizin bağımsız/ayrı bir aşaması ya da unsuru (veya belirli aşamalarla sınırlı) olarak kabul edilip edilmeyeceği sorunuyla ilişkili olan ikinci boyuta götür-

mektedir. Bu konuda uyarlayıcı teori yaklaşımı, teorileştirmeyi, ampirik araştırma ve veri toplamaya eşlik eden daimi bir unsur olarak görür (bakınız Bölüm 2).

Bana kalırsa, teori sınama ve teori geliştirme boyutlarının unsurları da birbirleriyle ilişkilidir. Ancak bu karşılıklı ilişkiyi, orta boy ve temellendirilmiş teorinin dayandıkları öncüllerin yeniden biçimlendirildiği bir bağlamda düşünmek lazım, çünkü bu yaklaşımlar temel itibariyle birbirleriyle önemli ölçüde zıtlık içindedirler. Bu yeniden biçimlendirme, sosyal ve ampirik araştırmaların temel konu veya meselelerini oluşturan sosyal olguların türü ve temel geçerlilik tasarımlarının önemine ilişkin tartışmayı gündeme getirir. Uyarlayıcı yaklaşımda, genel teorinin hem bir bütün olarak hem de ondan belirli parçaların seçilerek kullanılması söz konusudur. Ancak, ilke olarak bu her iki kullanımın değiştirilebilir ve yeniden formüle edilebilir kaynaklar olarak anlaşılması gerekmektedir. Ayrıca, genel teorinin ampirik verileri “önceden” düzenleyen “temel bir araç” olarak kullanılması, uyarlayıcı teorinin engellemeye çalıştığı bir durumdur.

Uyarlayıcı yaklaşımda, çeşitli teorik ve özcü kaynakların farklı biçimlerde bir araya getirilmesi ve bunlar arasında yaratılan sinerjiden yararlanılarak teorinin *geliştirilmesi* vurgulanır. Benzer şekilde, hem duyarlı kavramların hem de açıklayıcı ağların uyarlayıcı teori çerçevesinde bir arada yer alması ve kullanılması söz konusudur. Nitekim uyarlayıcı teoride genel itibariyle açıklayıcı bir çerçeve aranırken teorik imgelemi ve başka teorik ayrıntılandırmaların canlandırılmasını sağlayacak yönelimli veya temel kavramların kullanılması da desteklenir.

Yukarıda yer alan değerlendirmeler, uyarlayıcı teorinin oldukça dolaylı bir betimlemesini içermektedir, dolayısıyla bu son kısımda onun ayırıcı özelliklerinin bazılarını daha doğrudan belirtmek istiyorum (ayrıca, Bölüm 6 ve 7’de kapsamlı ve detaylı bir tartışma sunacağım). İlk olarak uyarlayıcı teori, devam eden araştırma bağlamında önceki teoriler ile veri toplama ve anali-

zinden hareketle geliştirilen teorilerin (hem genel hem de özcü teorilerin) bir arada kullanılarak yeni teorilerin inşa edilmesine odaklanır. Bu, uyarlayıcı teorinin dinamiğini oluşturan önceki teoriler (modeller, kavramlar, kavramsal kümeler) ile ampirik araştırma verilerine dayalı olarak “gelişen” teoriler arasındaki alış verişi ve diyalogu/ilişkiyi ifade eder. Dolayısıyla bu yaklaşım, temellendirilmiş teori, orta boy teori ve genel teorilerin “tümden-kapsayıcı” yorumlayıcı çerçeveler olarak kullanılması yaklaşımlarından keskin bir şekilde ayrılmaktadır.

Bu tür bir alış verişin ve diyalogun sonucunda ortaya çıkan uyarlayıcı teori, daima yaşam dünyası ve toplumun sistem unsurları arasındaki bağlantıları betimleyen bir girişimi temsil eder. Yani uyarlayıcı yaklaşım, bir tarafta aktörlerin anlamları, etkinlikleri ve niyetleri (yaşam dünyası) diğer taraftan kültür, kurumlar, güç, yeniden üretilen pratikler ve sosyal ilişkiler (sistem unsurları) arasındaki bağlantıları vurgular. Bu açıdan, uyarlayıcı teori, sosyal yaşamda faillik ve yapı arasındaki bağlar ile makro ve mikro analiz düzeyleri arasındaki bağlantılar üzerine odaklanır. Dolayısıyla uyarlayıcı teori, sosyal gerçekliğin katmanlı ve dokulu doğasını (onun ontolojik ‘derinliklerini’) dikkate alan, metodolojik bir yaklaşımı temsil eder. Ayrıca bu yaklaşım, sosyal hayatın öznel ve nesnel unsurlarının iç içe geçmiş dokusunu yansıtan epistemolojik bir temele olan gereksinimi de kabul eder. Bu çok boyutlu yaklaşım, uyarlayıcı teoriyi, sosyal hayatın sadece tek bir boyutuna veya alanına odaklanma eğilimde olan diğer yaklaşımlardan ayırır.

Uyarlayıcı teori, hem teorik akıl yürütmenin gereklerine hem de ampirik dünyanın “olgulara dayanan” karakterine bağlı olarak kendisini daima yeniden formüle eden gittikçe gelişen, organik bir bütündür. Önceki/mevcut teorik kavramlar ve modeller, verilerin elde edilmesi sürecinde belirli kalıplar ve bir “düzen” sunarlar bizzat ampirik araştırma verilerine dayalı olarak ortaya konulan ya da sunulan “düzene” de daima uyum gösterirler. Bu nedenle, uyarlayıcı teori ampirik araştırma verilerine

dayalı olarak “gelişen” teoriyi merkezileştirse bile, veri toplama işleminden önce araştırmanın belirli noktalarında ayrıntılı kavramsal modeller kullanması sebebiyle temellendirilmiş teoriden çok farklıdır. Aksine, temellendirilmiş teori yaklaşımı, önceki teorilerin (özellikle genel teorinin) önemini reddeder ve teorilerin doğrudan ve yalnızca veri toplama ve analizinden hareketle geliştirilmesi gerektiğini iddia eder. Bu bakımdan, temellendirilmiş teori ampirik verilere her türden önceki/mevcut teoriler karşısında ayrıcalık tanırken, uyarlayıcı teorinin yeni teorilerin geliştirilmesi faaliyetinde önceki/mevcut teorilere ve araştırma verilerine eş zamanlı olarak öncelik tanınması ona farklı bir özellik kazandırmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAşTIRMA SÜRECİNİN UNSURLARI

Teorileştirme ve araştırma arasındaki bağlantıların temel çerçevesini ve varyasyonlarını özetledikten sonra, araştırma sürecinin kendi dinamiklerine dönmek istiyorum. İzleyeceğim strateji, araştırma sürecinin her türden araştırmada ortak olan çeşitli unsurlarını belirlemek şeklinde olacaktır. Üzerinde duracağım unsurlar şunlardır: konu ve problem seçimi; (teorik) çerçeve - veya daha doğrusu “teorik tartışmalar” - veri-toplama yöntem ve teknikleri; örnekleme, kodlama ve not tutma (*memo-writing*). Veri analizini ayrı bir başlık altında ele almasam da onun, araştırma sürecinin her basamağında yer alabileceğini düşünüyorum. Bu nedenle, diğer kısımlarda veri analizi üzerinde duracağım. Ayrıca, teorik sorunları ayrı olarak ele almış olsam da teorileştirme ve veri analizinin bir arada yürüdüğünü, dolayısıyla teorileştirmenin araştırmanın sürekli bir yönü/özelliği olarak görölmesi gerektiğini belirtmek istiyorum. Kimi yazarlar, bu gibi unsurları araştırma sürecinin aşamaları olarak (mutlaka birbirinin aynısı şeklinde olmasa da) sunmaya çalışmaktadırlar. Her ne kadar çeşitli araştırma projelerinde bazı unsurlar ardışık aşamalar olarak görölbilse ve bu yararlı/kullanışlı olsa da, zorunlu veya göreli olarak zamansal sabit bir sıranın söz konusu olduğu fikrini birkaç nedenden ötürü bir kenara bırakmak istiyorum.

Şüphesiz bazı durumlarda, araştırmanın belirli aşamalarının veya safhalarının diğer aşamalardan önce ya da sonra yer alması konusunda zamansal bir sabitliğin olduğunu düşünmek için geçerli birtakım nedenler bulunmaktadır. Örneğin herhangi bir veri toplama tekniğine karar verilmeden önce veri analizi veya sonuçları ve yargılarına ilişkin konuşmak açıkçası mümkün değildir. Ancak bu sabitlik, belirtmiş olduğum diğer birçok unsur için geçerli değildir. Çünkü araştırma, çoğunlukla önceden belli olan bir sırayı takip etmeyen veya bilinen klasik kriterlere bağlı olmayan “karmaşık” bir pratik etkinliktir. Bu nedenle, söz konusu aşamalar veya safhalar büyük ölçüde birbiri içine geçer. Gerçekte bu aşamalar birbirinden her zaman bağımsız değildir, aksine bunlar iç içe geçme eğilimindedirler. Dolayısıyla bu durum, bir olayın veya aşamanın nerede bittiği, diğerinin ise başladığı konusunda herhangi bir şey söylememizi imkânsız kılmaktadır.

Son olarak ve en önemlisi, sosyal araştırmada kullanılabilecek olası yolların/yöntemlerin son derece geniş ve çeşitli olduğu dikkate alınırsa belirli aşamaların nerede yer alacağı konusunun birtakım faktörlere bağlı olarak değişkenlik göstereceği daha net anlaşılabilecektir. Mesela, örneklem ve örnekleme tekniklerinin seçimi, araştırma sürecinin erken bir aşamasıyla sınırlandırılmak zorunda değildir. Eğer araştırmacı, örnekleme işleminin araştırma sürecine esnek bir şekilde eşlik etmesi gerektiği kanaatindeyse bu işlem, dar bir aşamayla sınırlandırılmaktan ziyade bir bütün olarak araştırma sürecinin daimi bir yönünü oluşturabilir. Sözgelimi, örneklemin alındığı evrenin doğasına (ilgili insanların sayısı ve mesleklerine) ilişkin güvenilir bir bilginin olmadığı araştırmalarda kullanılan “kartopu” tekniği örneğinde olduğu gibi. Bu nedenle “Asyalı bakıcılar”, “evli homoseksüeller” veya “aktif suçlular” gibi nispeten gizli gruplardan bu yöntemle örneklem alınmak zorundadır. (‘Teorik örnekleme’ ile ilgili daha sonraki yorumlara da bakınız.)

Şekil 2.1 Araştırma sürecinin unsurları

Ayrıca teorileştirme, araştırmacının tercihinine bağlı olarak araştırmacının herhangi bir safhasında veya tüm aşamalarında yer alabilir. Bu nedenle teorileştirmeye, araştırma pratiğinin düzeni içinde “normal” veya “uygun” bir konum belirlemek oldukça güçtür. Aslında bu, tam da benim teorileştirmeye yönelik bu kitapta savunduğum dogmatik olmayan, esnek veya “anarşik” yaklaşım türüdür. Çünkü bana göre bu tür bir yaklaşım yaratıcı teorileştirmeye oldukça katkıda bulunur. Bu anlayış, devam eden araştırma bağlamında teori geliştirme biçimlerini belirttiğim ve ayrıca sosyal teori ile olan karşılıklı bir diyalogdan istifade etmeye çalışan bir yaklaşım (uyarlayıcı teori) geliştirmeye çalıştığım ileriiki bölümlere zemin oluşturur. Bu niyet ve amaçlara rağmen, yukarıda ifade edilen çeşitli araştırma unsurlarını (sadece açıklama amacıyla) “geleneksel/klasik” sıra olarak değerlendirilebilecek olan bir düzende ele alacağım - çünkü belli bir tartışma düzeni gözetmek gerekmektedir (bakınız Şekil 2.1) -. Ancak bu düzenin/sıranın, (yukarıda ifade edilen nedenlerden ötürü) rastgele seçilmiş olduğunu ve ayrıca çeşitli araştırma biçimlerine/yöntemlerine ve pratik koşullara göre değişkenlik gösterebileceğini ya da açık olduğunu düşünmek gerekmektedir.

1. Araştırma Konusu ve Problem Seçimi

Bir araştırmaya başladığımızda ilk etapta, açık bir biçimde ayrılmış ve bölümlenmiş aşamaların eksikliğini hissedebiliriz. Aslında araştırma probleminin formülasyonu, kusursuz bir düşünceden ziyade nispeten karmaşık ve değişkenlik gösteren aşamalar zinciri olarak tanımlanabilecek oldukça dağınık/plansız bir “gelişim sürecine” benzer. İkinci olarak araştırma konusu ve yönelinecek temel problemlerin neler olacağına ilişkin kararların, teorik çerçeve veya veri toplama metotlarına ilişkin daha genel sorunlardan ayrı tutulabileceğini düşünmek için ortada bir sebep yoktur. Bunlar, hem “problem formülasyonu”nun ilk/başlangıç safhası hem de araştırma sürecinin diğer unsurları açısından sürekli ve zorunlu olarak öneme sahip olacak sorunlardır. Bununla birlikte, bir araştırmamanın başlangıcında yapılan seçimleri ve kararları dikkate almakta yarar vardır, çünkü bunların araştırmamanın sonraki gelişimi üzerinde çok önemli etkileri olabilir. Daha kesin bir ifadeyle, kavramsal gelişim ve teori geliştirme faaliyeti açısından bu aşamada genellikle çok daha fazlasının yapılabileceğini belirtmek istiyorum.

Çoğu kez yönetime ilişkin metinler ve araştırma teknikleriyle ilgili kitaplar, araştırmayı yönlendiren konu veya problemin önceden belirlendiği varsayımı ile başlarlar ve bu nedenle doğrudan örnekleme biçimleri ya da veri kodlama, vb belirli metotların veya veri toplama tekniklerinin ayrıntısına dalarlar. Çok sık olmasa da araştırma problemleri formülasyonunda teorinin rolüne ilişkin sorunlar denklemde unutulmaktadır, fakat söz konusu edildiklerinde de (tıpkı araştırmamanın diğer teknik aşamaları gibi) ya marjinalleştirilmekte ya da belirli bir şekilde açıklanmaktadır. Bu anlamda, teorik sorunlar çoğunlukla iki farklı şekilde (veya muhtemelen ikisinin harmanlanması yoluyla) ele alınmaktadır.

İlk olarak teori ve teorik sorunlar, araştırma boyunca değişik biçimlerde sınanacak sıkıca formüle edilmiş hipotezler (veya varsayımlar kümesi) çerçevesinde düşünülmektedir. Diğer ta-

raftan, teori, araştırmadan elde edilen veriler veya bulgulardan hareketle geliştirilen araştırma sürecinin tamamlanmış bir ürünü olarak değerlendirilmektedir. Ders kitapları, araştırmayla ilgili teorik sorunları böylesi sınırlı bir biçimde ele alarak, araştırmacı ve teorisyenlerin yararlanabilecekleri olasılıkları ve olanakları en aza indirmektedirler. Metodolojinin teknik konulara yönelme eğilimiyle birlikte beraber düşünüldüğünde teorinin böylesine sınırlı bir şekilde ele alınması, her şeyden önce araştırma probleminin kavramsallaştırılma biçimi ve konu seçimine ilişkin sorunlar üzerinde uzun ve ayrıntılı olarak durulmaması sonucunu doğurmaktadır.

Teori ve kavramsal sorunlara yönelik daha geniş kapsamlı bir anlayış benimsenir ve ayrıca araştırma problemi ve konu seçimine ilişkin tüm soruların daha önceden cevaplandığı varsayımı reddedilirse araştırmacının bu ilk/başlangıç aşamasında, araştırmacının daha sonraki süreçlerinde teori ve kavramların gelişimiyle ilgili birtakım önsezi veyahut ipuçları sağlayabilecek faydalı sorular sorulabilir. Dolayısıyla, “güvenirliği çok iyi saptanmış” olabilen fakat aynı zamanda özünde sınırlı, katı ve diğer yaklaşımlara, prosedürlere veya metodolojik ilkelere kapalı olan geleneksel ya da klasik bir yaklaşıma, yönteme/ prosedüre saplanıp kalmak yerine, çoğulcu, esnek ve açık olan bir yaklaşımı savunuyorum. Bu örnekte savunduğum çoğulculuk anlayışı, araştırma konusu ve probleminin ilk/başlangıç formülasyonunda geçerli olacak hem metodolojik hem de teorik sorunlarla bağlantılıdır. Araştırmacı kendisini herhangi bir teori, teorik bir çerçeve veya teorik bir problemi oluşturan anlayışa ya da belirli bir prosedüre bağlı tutmaksızın teori geliştirme ve ayrıntılandırma sürecine katkı sağlayabilecek şekilde, araştırma konu ve probleminin doğasına ilişkin oldukça basit sorular sorarak işe başlayabilir.

Örneğin bir araştırmacı veri toplama faaliyetine ve hatta literatür taramasına başlamadan önce, incelediği alan hakkında düşünürken aklına gelen anahtar kelimeler, sözcükler ve kavramlarla ilgili sorular sorabilir. Araştırmacı, aklına gelen bu tür

kelimeleri, sözcükleri ve kavramları bir liste haline getirdikten sonra bunlarla haşır neşir olup uğraşarak teori inşasının gerektirdiği yaratıcı süreçleri harekete geçirebilir. İlgili kavramların ve fikirlerin gelişigüzel yan yana getirilmesi, araştırmacıya faydalı bir sorgulama veya başlangıç yolu, hatta söz konusu alan veya konuyla ilgili önceki araştırma bulgularından, yeni veri veya yerleşik teorilerden tamamen bağımsız olarak muhtemel açıklamalar veyahut açıklayıcı ipuçları sağlayabilir. Kavramların ve fikirlerin ilişkilendirilmesi ve yeniden düzenlenmesiyle ilgili bu “yaratıcı prova/deneme” pratikleriyle uğraşmak, araştırmacının söz konusu alandaki veya konudaki mevcut ya da yaygın “bilgi”ler içinde boğulmasını engeller. Bu, şüphesiz önceki araştırma ve teori inşası çalışmalarından biriktirilmiş olan bulguların, kanıtların, teorik fikirlerin ve mevcut literatürün basitçe göz ardı edilmesi şeklinde bir dikte değildir. Daha ziyade bu, araştırmacının belirli bir alana veya konuya ilişkin kabul görmüş veya yerleşik görüşlere aşırı derecede bağlanarak ve dolayısıyla kendisini bu görüşlere iyice kaptırarak söz konusu alan veya konu üzerinde yeni ya da farklı düşünceler üretmesini engelleyecek bu türden bir duruma karşı sadece bir uyarıdır.

Eğer araştırmanın temel hedefi teori geliştirmek ise o zaman, sürekli olarak yeni bakış ve perspektiflerin geliştirilmesi bir zorunluluk olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle, araştırmanın başlangıcında söz konusu yeni fikirlerle uğraşmaya yönelik yaptığım öneri, belirli bir alandaki birikmiş bilgi kümesini (eğer bu tür bir bilgi kümesi mevcut ise) dışlamak veya görmezlikten gelmek niyeti taşımamaktadır. Daha ziyade, eğer bu tür bir bilgi kümesi mevcut ise, söz konusu mevcut teori ve kanıtlarla karşılaştırma adına başlangıçta yaratıcı provalar/denemeler yapılmalıdır. Bu tür bir durumda araştırmacı, alandaki mevcut bulgular ve geleneksel bilgilerden etkilenirken aynı zamanda bu bilgi kümesiyle arasındaki mesafenin sınırını muhafaza etmesi gerekir. (Bu durum, mevcut egemen düşüncelere karşı farklı fikirler üretmeye istekli olmayı içerir - bir sonraki kısma bakınız -.) Bu husus, son-

radan daha ayrıntılı teorik şemalar sağlayabilecek yeni fikirler, önseziler ve kavrayışlar geliştirmek için gerekli olan kavramsal nefes alanı yaratabilmek açısından zorunludur. Bu tür bir strateji, yeni düşünceler ile birikmiş/geçmiş bilgiler arasında dinamik bir sinerji yaratma avantajına sahiptir.

Örneğin bir araştırmacı fahişeler ve onların müşterileri arasındaki ilişkiler üzerine odaklanmış olsun. Söz konusu bu ilişkilerin doğası (aralarındaki etkileşimin ve iletişimin niteliği) nasıl ve bu ilişkilerin yapısı neden böyledir (bu özellikleri belirleyen veya bunlara yol açan şeyler nelerdir) türünden genel sorular, araştırmaya ivme kazandıran hususlardan biri olabilir. Bununla birlikte, araştırmacının ilişkilerin duygusal boyutuyla (olumlu veya olumsuz - 'duygusal' ruh halleriyle) ilgilendiğini de düşünelim. Bu açıdan, "duygusal emek" kavramı hayati bir öneme sahiptir ve bu örnekte duygu sosyolojisi literatürü üzerine giriş niteliğinde yapılacak bir okuma, araştırmacıyı Hochschild'in (1983) bu konu üzerine olan çalışmasına götürecektir. Hochschild, duygusal emek kavramını genel çerçevede ele alır fakat temel araştırma örnekleme (ve çoğunlukla kullandığı temel örnek), uçuş görevlileridir. Hochschild, çalıştıkları havayolu şirketlerinin aracıları olarak uçuş görevlilerinin, yolcuların duygusal taleplerini karşılama ve yönetme biçimleri üzerine yoğunlaşmıştır.

Dolayısıyla duygusal emek kavramı, araştırma konusu ve problem-odağına ilişkin teorik düşüncelerin en önemli noktasını oluşturacaktır, çünkü bu kavram, insani duygunun farklı iş ortamlarında çalışanlar (veya başka bir deyişle iş görenler) tarafından değişik şekillerde (içten/samimi, sahte, yapmacık, vb.) nasıl dışa vurulduğu ve yönetildiği sorularını ortaya çıkarır. Bu nedenle, yalnızca bu kavrama odaklanmak ve farklı bağlamların/koşulların gerektirdiği değişik duygusal emek biçimleri üzerinde düşünmek (tasavvur etmek) araştırmacının, söz konusu kavramın uygulanabileceği alanlara ilişkin ve ayrıca kavramın uçuş görevlilerinininkinden farklı koşullara göre nasıl genişletilebileceği

ya da değiştirilebileceği konusunda hazırlık niteliğinde *geçici* fikirler üretmesini sağlayacaktır. Bu husus ayrıca araştırmacının, veri toplama ve analizin daha sonraki aşamalarında rol oynayacak olan kavramların ampirik göstergeleri, kodları ve kategorileri üstüne düşünmeye başlamasını sağlayacaktır.

Örneğin duygusal emeğin ilginç bir yönü, kişilerin oynadıkları roller gereği veya diğer insanların (duygusal) talepleri karşısında koydukları “duygusal mesafe”nin derecesiyle ilgilidir. İlk teorik fikirler, farklı türden iş ortamları ile bu ortamlardaki konumsal rollerden kaynaklanan farklı türden talepler arasında bir karşılaştırma yapmak suretiyle oluşturulabilir. Sözelimi fahişeler, müşterileri tarafından kendilerine yapılan duygusal talepler karşısında “öz benlik”lerinin sağlamlığını korumak için kendileri ve müşterileri arasında ne derecede bir duygusal mesafe koymaktadırlar? Bu mesafe, fahişeler tarafından ilişkinin aşırı derecede duygusuz (bu nedenle müşteriyi soğutan/uzaklaştıran) bir hale gelmeyecek ve böylece parasal kaynaklarını tehlikeye atmayacak şekilde (yani müşterinin aldığı hizmete karşılık ücret ödemeye ve aynı hizmeti tekrar almak için yeniden gelmeye ilişkin istekliliği açısından) özenle yönetiliyor mu? Söz konusu duygusal mesafeyi koruyabilmek için gerek duyulan kabiliyet (ve duygusal kontrolle bağlantılı hususlar, rol yapma kabiliyeti, vb.) uçuş görevlileri, öğretmenler veya hemşirelerce ihtiyaç duyulan becerilerle aynı mıdır?

Bu tür konular ve sorular, farklı iş bağlamlarında duygusal emek farklılığının hangi boyutlarda olduğu türünden çok sayıda başka sorular ortaya çıkarır. Bu durum duygusal emek kavramını, “duygu yönetme biçimleri” veya duygusal mesafe türleri (kişisel, profesyonel, ekonomik) gibi alt dallara ayırarak genişletmemizi (veya ayırtmamızı) gerektirir mi? Temel farklılıklar ve bunları üreten veya doğuran sebepler nelerdir? Farklı mesleklerin gerekli kıldığı bireylerarası temasların niteliği bu sorular üzerinde ne tür bir etkiye sahiptir (örneğin okul çağındaki çocuklara uygun davranışlar ve bireylerarası duygusal beceriler kazandır-

ma etkinliği ile fahişelikte müşterilerin sinir bozukluklarına veya fantezilerine katlanma faaliyeti arasındaki fark). Bu örneklerde, öğretmenler veya hemşirelerin dışa vurduğu duygunun içtenliği/samimiyeti noktasında yaşanan baskı, fahişeler ve hatta uçuş görevlilerinininkinden daha mı fazladır? İşin ekonomik temeline ve çalışanların çalışma statüsüne ilişkin sorular, bu meselelerle bağlantılı olarak arttırılabilir.

Bu türden soruların sayısı daha da artabilir fakat bunlar fahişe-müşteri ilişkileri üzerine elde edilen verileri açıklama noktasında işe yarayabilecek ilginç fikirler geliştirilmesine yardımcı olabilir de olmayabilir de. Soruların *karşılaştırmalı* boyutu doğal olarak araştırmayı, bizzat temel araştırma odağını besleyebilecek olan başka bağlantılı alanlara yöneltir, fakat önemli bir nokta, bu tür sorular aynı zamanda dışarıdaki diğer benzer alanlara yönelinmesini de sağlayabilir, böylelikle (birikimli manada) düşünme ve teorileştirme alanı/kapsamı genişlemiş olur. Yaratıcı bir şekilde, tüm soruları, gözlemleri ve olguları bütüncül olarak ele alarak işe başlamak ve sonrasında ortaya çıkan fikirler, kanıtlar ve kavramlarla haşır neşir olmak, veri toplama faaliyetinden önce bir araştırma konusuna ilişkin başlangıç niteliğindeki (ilk) teorik fikirlerin oluşturulmasını kolaylaştırır.

Bu tür başlangıç niteliğindeki bir çalışma, (özellikle söz konusu alan veya konu üzerine daha önceden yapılmış çok az çalışmanın olduğu veya hiç olmadığı durumlarda) mevcut bilgilerden bağımsız bir şekilde gerçekleştirilebilir. Ayrıca, bu tür bir ön çalışma, daha önceden yapılmış birtakım çalışmaların ya da (duygusal emek örneği gibi) önemli fikirlerin ve kavramların bulunduğu bir alana ilişkin araştırmacıya o alan üzerinde yeniden düşünmesini sağlayacak araçlar sağlayabilir. Her iki durumda da ön çalışma bağlamında, araştırmanın problem-odağının biçimlendirilmesi ve yanı sıra araştırma amaçlarının formüle edilmesi noktasında ilk fikirlerin ve kararların oluşturulmasına katkıda bulunabilecek mevcut bilgilerin birtakım kısımlarından (uygun olduğu noktalarda) yararlanılabilir.

2. Teorik Çerçeveseler ve Tartışmalar

Aslına bakarsanız, araştırmanın tecrit edilmiş bir aşaması olarak teorik sorunları ele alma düşüncesi daha önceden sorgulanmıştı, fakat ben bu noktada teorileştirmenin, mümkün olan en geniş anlamda araştırma sürecinin devam eden bir yönünü oluşturmaması gerektiğini belirterek bu sorgulamayı daha da güçlendirmek istiyorum. Bununla birlikte, araştırma konusunun ele alındığı veya tartışıldığı ders kitaplarına bir göz atıldığında çoğu kez teori sorununa yönelik tipik olarak üç yaklaşımla karşılaşılır. *Birinci yaklaşımda*, ampirik bilgi toplamanın temel önemi vurgulanır. Birinci bölümde ifade ettiğim üzere, bu yaklaşım, zaman zaman alenen teorinin önemini reddeden veya onu yadsıyan, dolayısıyla teorileştirme ve teorinin önemini küçümseyen/önemsemeyen anti-teorik duruşla örtüşmektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, ampirik bulguları vurgulayan bazı araştırmalar bilinçli olarak anti-teorik değildir. Bu tür araştırmalar, sadece ya bir bilgi eksikliğini gidermek amacıyla ya da bir sosyal politika veya sosyal problem yönelimine sahip olmak gibi önemli bazı öncelikleri nedeniyle ampirik bilgiyle daha fazla ilgilenirler.

Teori sorununa yönelik *ikinci yaklaşım*, bu sorunu araştırmanın “teorik çerçeve”sini oluşturacak olan bir kavramlar ve fikirler kümesine karar verme ve uygulamaya aktarma meselesinden ibaret sayar. Bunu yapmanın üç temel farklı biçimi vardır. Birinci yol, araştırma süresince toplanan ampirik verilerin “teorik tartışma”sını çerçevelendiren geniş kapsamlı temel kaynaklar olarak Marksizm, yapılaşma teorisi, post-modernizm, vb gibi genel bir teorinin (ya da onun parçalarının) kullanılmasını içerir. İkinci yol, belirli bir araştırma tasarımı bağlamında “total kurum” veya “aile kültürü” gibi “tekil” kavramların uygulamaya aktarılmasını ya da sınıanmasını içerir. Tekil veya odaksal kavramlar, (genel teoriler gibi) daha kapsamlı bir ağ içinden veya daha yaygın diğer bazı kaynaklardan ya da çalışmalardan alınabilir. Üçüncü yol, araştırmanın başlangıcında sistematik olarak formüle edilen hipotezlerin, önermelerin veya varsayımların

(daha sonraki veri toplama faaliyetinden elde edilecek kanıtlar/ veriler temelinde) sınanmalarını içerir.

Araştırmada, genel teorilerin ve belirli kavramların bu farklı kullanım biçimleri *doğrulamacı bir yönelim* doğrultusunda ortak bir eğilime sahiptirler, ancak genel teorinin bazı biçimlerinin ve belirli kavramların her zaman böyle tamamen katı bir biçimde kullanılmadıkları da bir gerçektir. Söz konusu bu istisnalar üzerinde birazdan duracağım, fakat şunu belirtmem gerekiyor ki, bu farklı kullanım biçimlerinin muhtemelen bir arada sınıflandırılmasına neden olan asıl gerçek, bu anlayışlarda genel teorilerin ve belirli kavramların araştırma sürecinde “önceden-edinilmiş” veri düzenleyicileri olarak kullanılmalarıdır. Esas itibarıyla bu kapsamdaki anlayışlar, teorik malzemeleri araştırma süresince yeni elde edilen verileri düzenlenmek amacıyla kullandıkları için çoğunlukla yeni bir teori oluşturmaktan ziyade mevcut/önceki teori, kavram veya hipotezleri doğrulamaya ya da çürütmeye dayalı bir eğilime sahiptirler. Ancak, bu sadece bir eğilimdir ve dolayısıyla değişmez/sabit bir kural değildir, çünkü çok katı bir teori-sınama yaklaşımı bile kuşkusuz yeni birtakım teorik formülasyonlar sağlayabilir.

Bu türden istisnalar zaman zaman görülebilmektedir, fakat asıl yaygın olarak görülen şey yeni teorilerin inşa edilmesi veya keşfedilmesinden ziyade daha çok eski veya mevcut/önceki teorilerin yeniden formüle edilmesidir. Kuşkusuz - özellikle daha önce yapılmış çalışmaların ortaya koydukları ampirik bulguların ve geniş bir mevcut teori kümesinin var olduğu durumlarda - bu tür “teori-sınama” ve “doğrulamacı yaklaşımlara” genellikle önemli bir rol düşer. Dolayısıyla, söz konusu bu teorik yaklaşımların doğrulamacı eğilimleri, yeni araştırmalar ile geçmiş çalışmalar arasındaki sürekliliğin ve diyalogun sağlanması noktasında önemlidir. Ayrıca, bu doğrulamacı eğilimler, hem teori hem de ampirik araştırmanın birikimli bir gelişim göstermesi açısından önemli bir bağlantı kurma işlevi görürler.

Belirttiğim üzere, hiç kuşku yok ki bu doğrulamacı yaklaşımlarda genel teoriler elde edilen ampirik verilere açıklama getirebilmek adına verilerin “önceden-edinilmiş” kategorilere zorla “dayatılması” şeklinde kullanılmaktadırlar, ancak bazı genel teorilerin ve belirli kavramların kullanılması her zaman veya kaçınılmaz şekilde böyle katı bir doğrulamacı tarzda gerçekleşmez. Bazen genel teoriler (veya onlardan alınan kavramlar), verileri süzgeçten geçiren ve bunları uygun kategoriler içinde sınıflandıran katı birer açıklayıcı şema olarak kullanılmaktan ziyade, ampirik bir alan veya veri kümesi için genel teorik bir “yönelim” olarak çok daha esnek bir biçimde de kullanılmaktadırlar. Bu anlamda, genel teoriler ve belirli kavramlar, kendilerini katı bir biçimde verilere zorla kabul ettiren (dayatan) bir düzenleyici ve açıklayıcı araç olarak kullanılmaktan çok olasılıklar sunan bir “rehber” olarak işlevde bulunurlar.

Ayrıca, genel teorilerin belirli yönlerinin/kısımlarının (ve diğer çalışmalardan alınan belirli kavramların) ampirik verilerle çok daha *geçici* bir ilişkiye sahip olduğu “duyarlı kavramlar” olarak kullanıldıkları durumlar da vardır. Mesela, fahişelik araştırması örneğine geri dönersek, Hochschild’in genel “duygusal emek” kavramı, araştırmacının başlangıçta ilgili verileri oldukça faydalı bir şekilde tanımlamasını ve kategorilendirmesini sağlayabilir. Ta ki, araştırmacının araştırma bulgularına ilişkin daha yeterli açıklama ve yorumlarda bulunabilmesi için daha başka ayrımlar veya açılımlar geliştirmek ya da düzenleme yapmak gereksinimi duyduğu ana dek. Nitekim önceki örnekte, fahişeler ve onların müşterileriyle gerçekleştirilen görüşmelerin duygusal emek gerektiren diğer mesleklerle karşılaştırmalı bir analizinin yapılması neticesinde örneğin farklı “duygu yönetme biçimleri”ni betimleyen daha ayrıntılı ve detaylı kavramlar sağlanabileceği belirtilmişti. Bu anlamda duygusal emek kavramı, verilerin ne anlama geldiğini belirten katı bir gösterge olarak işlev görmekten ziyade, daha çok “muhtemel araştırma alanları” ile ilgili fikir veren yönelimli bir araç olarak görev yapar (bkz. Bölüm 3). Şüphesiz, belirli

kavramlar katı bir şekilde tamamen “sınama” amaçlı olarak da kullanılabilirler - örneğin belirli bir kavramın, ampirik verilerin anlamlandırılması noktasında işe yarayıp yaramadığını görmek için, sadece sınama amaçlı kullanılması da mümkündür -.

Ancak, bahsettiğim bu anlayışlarda genel teori ve belirli kavramların her zaman katı bir biçimde teorilerin ve kavramların yeterliliklerini sınama amaçlı olarak kullanılmadıkları doğru olsa da yine de bu anlayışlar, *dolaylı* da olsa doğrulamacı bir eğilim sergilemektedirler. Bunların “önceden-edinilmiş” olmaları ve ortaya koydukları (mutlaka dikte şeklinde olmayan) açıklama kalıpları, kavramlar ve fikirler, onların doğal olarak doğrulamacı bir yapıya doğru kaydıkları (yöneldikleri) anlamına gelir. Yani bunlar, genel ve öz itibarıyla yerleşik teori ve kavramlarla çok az ya da hiç bağlantısı olmayan yeni kavramlar ve fikirler bulma peşinde değillerdir. Bana göre, Glaser ve Strauss’un da (1967) belirttikleri gibi, doğrulamaya yönelik hem “doğrudan” (hipotez sınama) hem de “dolaylı” eğilimler sadece süregiden bir durgunluğa ve en sonunda teori geliştirme faaliyetinin yavanlaşmasına neden olacaktır. Ancak bu tür yaklaşımların, teori geliştirme ve keşfetme faaliyetinde daha sık ve sağlam bir şekilde kullanılacaklarını ve kullanılmaları gerektiğini belirtmek istiyorum (birazdan bu noktaya değineceğim).

Bununla birlikte, teori geliştirme faaliyeti (ve genel bilgi birikimi) noktasındaki bu durgunluk/atalet problemi, bizi teori sorunuyla ilgili *üçüncü yaklaşıma* götürür. Daha önce tartışıldığı üzere, temellendirilmiş teori yaklaşımı genellikle teorinin değerini takdir eder, fakat yukarıda ele alınan üç farklı anlayışı/yolu, onların daima doğrulamacı bir eğilimde oldukları temeline dayanarak tamamen reddeder. İfade ettiğim üzere, bu iddianın belli bir gerçeklik payı vardır ve şüphesiz Glaser ve Strauss’un ampirik araştırma verilerine dayalı olarak yeni teorilerin geliştirilmesi veya keşfedilmesi üzerine vurguları takdire şayandır (fakat yine de Glaser ve Strauss tarafından savunulan temellendirilmiş teorinin metodu sorgulanmalıdır). Bununla birlikte temellendirici

teorisyenlerin, diğer teorileştirme biçimlerini reddetmelerinin hem bir savurganlık olduğunu hem de sosyal hayatın ve sosyal örgütlenme biçiminin doğasına ilişkin ve ayrıca sosyal araştırmada teori ve teorileştirmenin doğasına dair birtakım yanlış varsayımlara dayandığını düşünüyorum.

Temellendirilmiş teorinin savurgan bir tavırla diğer teorileştirme biçimlerini reddetmesi, onu araştırma ve teorileştirme arasındaki ilişkiyi yakalamaya çalışan diğer mantıklı girişimleri dışarıda bırakan hakikate ilişkin dogmatik ve nihayetinde savunulamayacak ideolojik bir sava dönüştürmektedir. Bu bağlamda, temellendirici teorisyenler, teori geliştirme faaliyetinde izlenebilecek daha ayrıntılı/çok yönlü ve geniş kapsamlı bir strateji kümesine dâhil edilebilecek birtakım değerli kaynakları kolayca dışarıda bırakmaktadırlar. Fakat daha da vahimi, temellendirici teorisyenler, teorileştirmeye yönelik diğer yaklaşımları ampirik dünyayla ya çok az ya da hiç ilişkisi olmayan yalnızca spekülatif, temellendirilmemiş “masa başı” teoriler olarak kabul ederler.

Temellendirici teorisyenlerin bu varsayımı, ampirik veri ve teori arasındaki ilişki konusunda doğrulamacı konuma dair derin bir yanlış anlamayı yansıtmaktadır. Bu bakımdan temellendirici teorisyenler, teori-araştırma bağlantısının çok çeşitli anlaşılma biçimlerinin olduğunu ve doğrulamacı teori biçimlerinin ampirik dünyayla farklı türden ilişki kurduklarını anlamakta yetersiz kalmaktadırlar (Layder, 1990, 1993). Benzer şekilde, temellendirici teorisyenlerin teorileştirmenin diğer biçimlerini reddetmesi, sosyal dünyanın örgütlenme biçimi ve diğer yaklaşımların farklı sosyal örgütlenme biçimlerine odaklanması gerçeğiyle ilgili bir yanlış anlamaya dayanmaktadır (Layder, 1993, 1994, 1997). Esas olarak temellendirici teorisyenlerin sosyal-yapısal tüm etkenleri veya sosyal-sistemik olguları (bu tür olguların var olmadıkları ve bu nedenle insanların gündelik yaşamlarında herhangi bir rol oynayamayacaklarını düşünmeleri sebebiyle) dışarıda bırakan tutumları, onların bu olgularla ilgilenmemelerine neden olmaktadır. Kitabın çeşitli sayfalarında bu ve bağlantılı diğer meseleleri daha detaylı olarak ele alacağım.-

3. Uyarlayıcı Teori Yaklaşımı

Kitabın altıncı ve yedinci bölümlerinde “uyarlayıcı teori” olarak adlandırdığım yaklaşımı ortaya koyacağım. Bu kısımda ise, geleneksel ya da yerleşik yaklaşımlarla ilgili mevcut tartışmalar ekseninde bu yaklaşımın bazı bileşenlerini ele almak istiyorum. Şimdiye dek tanımlamış olduğum tüm yaklaşımların birtakım dikkatte değer taraflarının olduğunu kabul ediyorum, ancak daha kapsamlı ve bütüncül (karma) bir yaklaşımın geliştirilmesi gerektiği inancındayım. Her ne kadar temellendirici teorisyenler, sosyal örgütlenme biçimlerinin doğası hakkında ve doğrulamacı yaklaşımların ardındaki varsayımlara ilişkin (hepsinin aynı derecede doğrulamayla ilgili olmadıklarına dair yaptığım nitelemeyi hatırlayalım) temel bir yanlışta içinde olsalar da bu teorisyenlerin yeni teori geliştirmeye ilişkin vurguları son derece önemlidir. Bu (vurgu), aynı zamanda uyarlayıcı teori yaklaşımının da bir özelliğidir - fakat temellendirilmiş teorinin doğasındaki sınırlılıklar hariç -.

Yani uyarlayıcı teori yaklaşımında, hem araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen teoriler hem de belirli bir araştırmaya dayanmayan mevcut/önceki genel teoriler, hipotezler veya sosyal hayatın ya da özcü alanın belirli yönlerine ilişkin kabul edilmiş birtakım varsayımlar ve önermeler dikkate alınır. Bu anlamda uyarlayıcı teori, araştırmada teorileştirmeye yönelik tüm yaklaşımlardan (ve ayrıca metodolojik ilkeler/gelenekler ve tekniklerden), birbirleriyle bir tür diyaloga girebilecek kaynaklar olarak yararlanma eğilimindedir. Terimin “uyarlayıcı” kısmı, bizatihi veriler, eldeki ve ilgili mevcut malzemeler aracılığıyla süzgeçten geçirilirlerken (ve uyarlanırlarken), aynı zamanda/eş zamanlı olarak teorinin yeni elde edilen kanıtlara hem uyarlanması hem de söz konusu yeni kanıtlar tarafından biçimlendirilmesi anlamına gelir. Bu yaklaşımın kesin doğası izleyen bölümlerin konusunu oluşturacaktır, fakat ben bu noktada yalnızca uyarlayıcı yaklaşımda söz konusu çeşitli teorik unsurlardan yararlanılabilmesi adına gerekli olan bazı önkoşulları dile getirmek istiyorum.

Mevcut genel teorilere ilişkin daha geniş yorumlarda bulunacağım; çünkü genel teorinin kaynakları ile ampirik sosyal araştırmalar ve metodolojik unsurlar arasında güçlü ve yakın bir birliktelik oluşturma gayreti, uyarlayıcı teorinin en belirgin temalarından biridir. Bu zamana kadar, kendisini genel teorisyen olarak görenler ile ampirik araştırmaya dayalı olarak temel veri toplama faaliyetiyle uğraşanlar arasında bir uçurum söz konusuydu. Her ne kadar, teori ve araştırma arasında bağlantılar kurmanın ya da bu bağları pekiştirmenin önemini yadsıyacak bir sosyolog (herhangi bir gruptan veya mezhepten teorisyen ya da ampirik araştırmacı) bulmak çok zor olsa da aslında, bu türden bir yakın diyaloga engel olan söz konusu alanlardaki bölünmüşlüğü ve “rekabet” içindeki farklı epistemolojik konumlar arasındaki uyuşmazlıkları ortadan kaldırmaya çalışanların sayısı yok denecek kadar azdır. Bu nedenle, uyarlayıcı teori açısından, sosyal araştırmada teorileştirmeye yönelik ele aldığım ve tartıştığım yaklaşımlar arasında yoğun bir diyalogun/etkileşimin sağlanabilmesi için gerekli olan önkoşulların ayrıntılı olarak belirlenmesi gerekmektedir.

Nitekim uyarlayıcı teorinin, teorileştirmeye yönelik diğer genel yaklaşımlar arasında diyalog kurulmasını sağlayacak bir düzenleyici araç olarak kullanılabilmesi için, bu farklı yaklaşımların hangi unsurlarının benimsenmesi ya da dışarıda bırakılması gerektiği ve bu yaklaşımların hangi unsurlarının nasıl kullanılacağı gibi birtakım temel koşulların saptanması gerekmektedir. Bunlardan en önemlisi ve teorileştirmeye yönelik dört genel yaklaşım (genel teorilerin kullanılması, belirli kavramların kullanılması, hipotez-sınama ve temellendirilmiş teori yaklaşımları) için geçerli olan şey, bunların diğer yaklaşımlarla birlikte kullanılabilecek “epistemolojik anlamda açık” söylemler olarak görülmesi gerektiğidir. Yani bu yaklaşımların/söylemlerin başka etkilere açık olabilmeleri veya birbirleriyle etkileşime girebilmeleri için diğer yaklaşımları dışlayan sınırlayıcı çizgiler inşa etme eğilimlerinin aşılması gerekmektedir. Bana göre, teori-araştırma

ilişkisinin doğası konusunda söz konusu bu yaklaşımlar (söylemler) her ne kadar kendi içlerinde tutarlı olsalar da çoğunlukla kapalı evrenler olarak işlemektedirler ve ayrıca *kendine-gönderimli* bir eğilime sahiptirler. Netice itibariyle, bunlar kaçınılmaz olarak aynı bilgi alanı (bu örnekte teori-araştırma bağlantısına yönelik belirli bir açıklama getirebilmek) için rekabet eden kendisi dışındaki diğer yaklaşımları dışlamaya yönelmektedirler.

Açık olmak tabiri, bu tür söylemlerin her daim mutlaka aynı alanda rekabet eden yaklaşımlar olarak değil de daha ziyade aynı alana yönelik tamamlayıcı yaklaşımlar olarak görülmeleri gerektiğini belirtir. Ancak, bu ciddi uyumsuzlukların ortaya çıkmayacağı ve epistemolojik nitelikler itibariyle aşılması güç tezatlıklarla karşılaşılmayacağı anlamına gelmez. Bu durum, farklı yaklaşımların epistemolojik ve ontolojik varsayımlarında bir değişimi zorunlu kılabilir. Buradaki temel önkoşul, bu söylemlerin/yaklaşımların, kutsal, değişmez ve kendine-gönderimli doğrular olarak kabul edilmesinin sona erdirilmesidir. Söz konusu bu yaklaşımların her biri kapsayıcı bir çerçeve bağlamında yer alan farklılıklardan biri olarak görülüp olası kullanılabilecek kaynaklar olarak düşünülmelidirler. Bu anlamda uyarlayıcı teori, diğer yaklaşımların çeşitli etkilerini düzenleyen ve bunlar arasında eşgüdüm sağlayan bir araç olarak işlev görür. Bu durum, uyarlayıcı teorinin özellikle epistemolojik bağılıkları açısından kendi içindeki tutarlılık düzeyini ifade eder. Fakat uyarlayıcı yaklaşımın bu bağılıkları son derece geniş kapsamlı olduğu için (örneğin hem nesnelciliğin hem de öznelciliğin ılımlı versiyonlarını içerdiği için - bakınız Layder, 1997 -) onun tamamen sabit, katı veya dogmatik bir hal alması mümkün değildir. Dolayısıyla, uyarlayıcı teori kendi mevcut sınırlarının dışındaki yeniliklere ve gelişmelere açıktır.

Teorileştirmeye yönelik sözünü ettiğim bu yaklaşımların kendi içlerindeki farklılıklarını göz önünde bulundurduğumuzda *açık olma* gereksiniminin önemini daha iyi anlayabiliriz. Bu çerçevede, özellikle genel teorilerin uyarlayıcı teori yaklaşımına

sağlayabileceği katkılar üzerine yoğunlaşmak istiyorum. Genel teori ifadesi ile genelde sosyal bilimlerde ve özelde sosyolojide tanınmış olan belirli yazarlarla ilişkili olan fikirlere ve farklı düşünce okullarına işaret ediyorum. Örneğin birkaç tanesini sayacak olursak; işlevselcilik (ve neo-işlevselcilik), Marksizm (ve onun farklı türleri), sembolik etkileşimcilik, etnometodoloji, (fenomenoloji, hümanizm, varoluşçuluk), yapısalcılık, post-yapısalcılık ve post-modernizm türünden pek çok sayıda teori okulu bulunmaktadır. Aynı şekilde, belirli yazarlarla ilişkili çok sayıda genel teori bulunmaktadır. Yine birkaç örnek verecek olursak Foucault'un söylem-iktidar/güç analizi, Habermas'ın "iletişimsel eylem teorisi", Giddens'in "yapılaşma teorisi", Archer'in "morfogenetik teorisi", Parsons'ın "sosyal sistemler teorisi" Bu genel teoriler, tamamen soyut bir eğilime sahiptirler ve güç ile sosyal pratikler arasındaki ilişkilerin doğası veya sosyal etkinlik/eylem ve sosyal yapılar (veya sistemler) arasındaki bağlantılar gibi sosyal hayatın çok genel yönleriyle alakalıdır. Ancak, bana göre bu tür teoriler, daha genel kavramsal kümelerle bağlantılı kavramlara ve akıl yürütme biçimlerine güdüleyici bir zemin oluşturarak yeni (uyarlayıcı) teorinin formülasyonunda önemli bir rol oynayabilirler. Örneğin Giddens'in yapılaşma teorisi esasen "yapının ikiliği", "diyalektik kontrol", "tutarsız bilinç" vb gibi bütüncül bir kavramlar kümesinden oluşmaktadır. Bu tür kaynaklar, araştırma etkinliğinin halihazırdaki konusu olan bir alana ilişkin yeni bir teori üretmede yararlı olabilecek diğer kaynaklarla, örneğin yeni elde edilmiş ampirik verilerle, daha özcü temellendirilmiş teorilerle, çeşitli (not tutma, kodlama biçimleri, vb.) metodolojik tekniklerle bir araya getirilebilir. Söz konusu bu kaynakların bu şekilde bir araya getirilebilmesi için, belirli bir düşünce okuluna ait veya belirli bir yazara özgü teorilerin, yeni teori (uyarlayıcı teori) üretiminin zorunlu kıldığı diğer kaynakların etkisine, teorik gelişimlere ve birtakım değişikliklere "epistemolojik anlamda açık" olarak görülmesi son derece önemlidir.

Bu durum, söz konusu bu tür teorilerin başlı başına geliştirilmiş mükemmel tamamlanmış ürünler oldukları, bu nedenle belirli alanlarda “hakikati” yakaladıkları ve tekellerine aldıkları şeklindeki katı varsayımların terk edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bununla ifade edilmek istenen, söz konusu bu teorilerin, diğer açıklama biçimlerini dışlayan geniş kapsamlı bir temel çerçeve olarak (çoğunlukla Marksizm, feminizm, post-yapısalcılık veya post-modernizm gibi katı, tutucu ve tümenden kapsayıcı düşünce çerçevelerinin dogmatik uygulamalarında olduğu gibi) dogmatik bir biçimde kullanılmamaları gerektiğidir. Bu tür dogmatik bir kullanım, verilerin peşin/hazır bir açıklama biçimi aracılığıyla uygun bir şekilde düzenlenmesini sağlayabilir, ayrıca söz konusu teorinin açıklayıcılığının (kanıtlanmaktan ziyade) doğrulanması ve onaylanması açısından da son derece etkili olabilir. Ancak bu, uyarlayıcı yaklaşımın amacı olan yeni teorileştirmeye götürmez ve götürmesi de mümkün değildir. Şüphesiz, birbirlerinden köklü farklılıkları bulunan yaklaşımların dikkatsizce seçilmesi ve bunlar arasında düşüncesizce bir birlik yaratmaya çalışmak başka bir deyişle gereğinden fazla açık olmak son derece tehlikelidir, dolayısıyla bunun gibi potansiyel tehlikelerin/tuzakların farkında olunması gerekmektedir. Farklı yaklaşımlar arasındaki uyumsuzlukların ve tezatlıkların ciddiye alınması ve birbirlerine uygunluklarının göz önünde bulundurulması zorunludur.

Epistemolojik açıklık ilkesi dışında, genel teorilerin teorik keşif meselesine de uyarlanması gerekmektedir; dolayısıyla bu, genel teorilerin doğrulamacı bir yönelime olan doğal eğilimlerinin aşılmasını gerekli kılmaktadır (şüphesiz bu aynı zamanda hipotez sınama yaklaşımları için de geçerlidir). Bu durum, diğer teorilerin ve yaklaşımların etkilerine açık olmanın dışında bir adım daha gerektirir. Bu adım, teori geliştirme faaliyetinde, bu yaklaşımların yeni teorik biçimlere dönüştürülebilmelerine veya dâhil edilebilmelerine sürekli olarak hazırlıklı olmayı gerektirir. Genel teoriler, mevcut teorilerin sınanması veya doğrulanmasında kullanıldıkları kadar, teori geliştirme faaliyetinde de

aynı derecede kullanılmaya uygun hale getirilmelidirler. Başka bir deyişle, genel teoriler, teorik keşif ve doğrulama faaliyetlerine eşanlı bir yönelime ve vurguya sahip olmalıdırlar. Öte yandan, temellendirilmiş teorinin teori sınama yaklaşımları ve genel teorilerin doğrulamacı yönelimleriyle bağdaşabilmesi için radikal bir dönüşüme ihtiyacı vardır. Bu nedenle temellendirilmiş teori, sürekli olarak katı bir biçimde ampirik araştırma verilerine dayalı olarak teori geliştirme faaliyetine odaklanmış tek boyutlu bir yaklaşım özelliği sergilemekten ziyade, “önceden-edinilmiş”, “önceki” veya “mevcut” teorilerin etkilerini de dikkate alan ikili bir yönelime sahip olmak zorundadır.

Bu tür bir yaklaşım, genel teorilerin basitçe gerçek dünyadan kopmuş ve bağlantısını kesmiş olduğu şeklindeki birtakım yanlış düşüncelerin terk edilmesini gerektirir. Bu görüş, genel teorilerin ampirik dünya ile olan bağlantısını çoğunlukla sözde “temellendirilmiş” teoriden esas itibariyle çok daha farklı biçimlerde kurduğunu kabul eden bir anlayış ile yer değiştirmek zorundadır. “Sözde” olarak ifade ediyorum, çünkü genel teorilerin gerçek ampirik dünyaya temellendirilmiş teoriler kadar bağlı oldukları kanaatindeyim. Genel teori ile temellendirilmiş teoriyi tipik olarak birbirinden ayıran özellik onların ampirik dünya ile ilişki kurma biçimleridir. Genel teoriler daha soyut bir tarzda ifade edilirler ve bu nedenle de sosyal hayatın çeşitli unsurlarına ve ampirik verilere daha *dolaylı* bir yoldan işaret ederler. Önceki/mevcut teorileri dikkate almak, aynı zamanda teorinin yalnızca insanların gündelik yaşamlarının (özneler arası anlayışlar, kişilerarası davranışların anlamları ve gerçek müzakerelerin) betimlenmesinden ibaret olması gerektiğine dair düşüncelerin de terk edilmesi anlamına gelir. Bu anlayış, teorinin insanların yaşamlarının (veya yaşam dünyalarının) sosyal çevresini meydana getiren sosyal ortamları ve bağlamları (sistem unsurlarını) da aynı derecede tanımlaması ve/veya betimlemesi gerektiğini kabul eden görüş ile yer değiştirmek zorundadır. Buna ekleyebileceğimiz bir diğer husus, yaşam dünyası ile sistem unsurlarının

birbirlerinden kısmen bağımsız oldukları ve aynı zamanda da karşılıklı olarak ve ayrılmaz bir biçimde birbirleri içine geçtikleridir.

Yukarıda ifade edilen özellikler ve gerekli olan değişiklikler yerine getirildiği takdirde, teorileştirmeye yönelik tüm bu farklı yaklaşımlar devam eden araştırma bağlamında - uyarlayıcı teori yaklaşımının sınırları içinde - teori inşası ve teorik keşif temelinde kullanılabilirler. Daha önce birinci kısımda dile getirdiğim üzere, teorileştirme bu anlamda araştırma sürecinin belirli bir aşaması veya herhangi bir evresiyle sınırlı değildir. Teorileştirme, sürekli devam eden bir etkinliktir, çünkü uyarlayıcı teori hem teorik ayrıntılandırma (mevcut teori, kavramsal kümeler ve akıl yürütme zincirleri ile içsel bağlantısı) hem de yeni elde edilen verilerle karşılıklı bağlantısı temelinde gelişim gösterir. Nitekim uyarlayıcı teori, ampirik araştırmaya dayalı olarak elde edilen (gelişen) veriler tarafından biçimlendirilirken aynı zamanda bu verileri biçimlendirir. Bu nedenle teorileştirme faaliyeti tamamlanmış bir süreç olarak asla değerlendirilemez. Yani teorileştirme süreci içinde ortaya çıkan en gelişkin teorik ürünün bile tamamen son şeklini almış olduğunu ve artık sürecin sona erdiğini düşünemeyiz. Araştırma sürecinin (öncesini ve sonrasını da kapsayan) herhangi bir aşamasında teorileştirme faaliyetiyle ilgili olası değişiklikler yapmak her zaman mümkündür. Dolayısıyla, teorileştirme faaliyetinde ortaya konan en son teorik ürün dâhi, gelişimini tamamen tamamlamış olan bir teorik ürüne en yakın olan olarak değerlendirilmelidir.

4. Veri Toplama Yöntem ve Teknikleri

Araştırmacıların yararlanabilecekleri veri toplama yöntem ve teknikleri, nitel veya nicel veri ya da her ikisinin birlikte kullanılmasını kapsar. Örneğin saha taramaları ve kapalı uçlu soru kâğıtları, örnek olay incelemeleri, video kaydı ve katılımlı gözlem formlarını içeren gözlem teknikleri, derinlemesine görüşmeler, odak grup görüşmeleri ve her türden dokümanter araştırma-

lar, vb. Önceki kısımda tartışılan konuların, yalnızca teorik meseleler için geçerli olduğunu ve araştırmada veri toplamak için kullanılacak yöntem ve tekniklerin seçiminde ve uygulanması noktasında geçerli olmayacağını düşünmek için ortada bir neden bulunmamaktadır. Yani uyarlayıcı teori yaklaşımında, teori geliştirme olasılığının en üst düzeye çıkartabilmesi için yöntem ve teknik açısından da çok yönlü bir strateji benimsenir (Layder, 1993). Ayrıca, bu bakış açısında *açıklık ilkesi* önemlidir, çünkü veri toplama faaliyetleri çoğunlukla belirli yöntem ve tekniklerle ilişkili kurallar, epistemolojik varsayımlar ve teorik bağlılıklardan etkilenir. Bu nedenle, hangi yöntem ve tekniklerin bir araya getirileceği konusuna kesin bir karar verilmeden önce, bu amaçın gerçekleşmesini engelleyecek ya da zorlaştıracak temel bazı varsayımlara ve bağlılıklara dikkat edilmesi gerekmektedir.

Çok yönlü bir anlayış veya çoklu strateji yaklaşımı mevcut “yapay” sınırların ortadan kaldırılmasını gerektirir, dolayısıyla bu husus uyarlayıcı teori yaklaşımının, sosyal araştırmada çoğunlukla nicel ve nitel verilerin birlikte kullanılmasını engelleyen sınırların ortadan kaldırılmasını savunan yazarlarla (Bryman, 1988; Silverman, 1985,1993) neden aynı safta yer aldığını açıklamaktadır. Şüphesiz verinin her iki türü de kullanılabilir ve/veya her ikisi de teorik fikirler sağlayabilir (Layder, 1993), fakat bana göre, teori geliştirme olasılığının en üst düzeye çıkartılabileceği gerekli koşullar, uyarlayıcı teoriyle ilgili olarak belirttiğim farklı strateji ve kaynakların bir arada kullanılmasıyla ancak tam anlamıyla sağlanabilir. Yani mevcut tüm kaynaklar (genel ve özcü teoriler, teori sınama yaklaşımları, duyarlı kavramlar ve ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen teoriler) arasında bir diyalog kurulmalıdır. Bu kaynaklar bir bütün olarak bir araya getirilip birlikte hareket ettirilemezlerse büyük bir ihtimalle teori geliştirme olasılığının en üst düzeye çıkartılması mümkün olmayacaktır.

Bu açıdan nicel verilerle ilgili olası bir problem, onun (dışlayıcı olmasa da) genellikle saha taramaları, kapalı uçlu soru

kâğıtları ve teori sınama yaklaşımlarıyla olan yakın ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Bu “yakın ilişki”, bu veri türünün veya bu veriyi elde etmek için kullanılan tekniklerin doğası gereği teori geliştirmeye elverişli olmadığı anlamına gelmez. Ancak bu şu anlama gelir; eğer araştırmada nicel veri sağlama ve bunların elde edilmesi amacıyla tekniklerin kullanılması yönünde bir düşünce egemense doğrulamacı bir eğilime kayma olasılığı ve ayrıca çalışmanın tümünde önceden hazırlanmış hipotezlerle uğraşma eğilimi söz konusu olabilecektir. Ayrıca bu durum, teorik fikirlerin veya yeni bakış açılarının temel olarak çalışma hipotezlerinden veya bunlarla ilişkili fikirlerden edinilen birtakım varsayımlardan hareketle geliştirilebileceği düşüncesini doğurur ve dolayısıyla araştırma sürecinin bu şekilde algılanmasını pekiştirebilir.

Şüphesiz, bu tür koşullar altında teori keşfine yönelik ilgi, en aza indirgenmiş olacaktır. Bu noktada bir diğer ilgili problem şudur; saha taramaları ve kapalı uçlu soru kâğıtları gibi sadece nicel veri sağlayan tekniklerin kullanılması, araştırmacının, araştırmanın kavramsal sınırlarını daha önceden oldukça ayrıntılı bir şekilde belirlemek zorunda olduğu anlamına gelir. Bu, soru tiplerinin, toplanacak veri türünün ve kullanılacak örneklemin niteliğinin (görüşülen insanların sayısı ve türünün) önceden şekillendirilmesi demektir. Bu durum, başlangıçta oluşturulan çerçevenin sorgulanmasını gerektirecek yeni teorik fikirler ve veriler elde edildiğinde bu çerçevenin ya da fikirlerin değiştirilmesini zorlaştırır. Ayrıca, nicel veri (ve bu yöndeki veri toplama teknikleri) ile teori sınama yaklaşımları arasındaki geleneksel ilişki, değişen araştırma koşullarına esnek bir şekilde yanıt verilebilmesini sağlayan daha karmaşık ve soyut genel teorilerden uzaklaşılması sonucunu doğurur. Aksine uyarlayıcı teori, değişen araştırma koşullarına esnek bir şekilde yanıt verebilmek için karmaşık ve soyut genel teorilere dayanır.

Nicel veri sağlayan tekniklerle birlikte geniş ölçekli örneklemelerin kullanılması, bunun pahalı bir iş olduğu anlamına gelir. Bu etkenler, bu tür bir yaklaşımın, araştırma sürecinde ortaya

çıkan beklenmedik veriler ve değişen fikirler doğrultusunda kavramsal çerçevenin değiştirilmesi gerektiği durumlara hızlı ve esnek bir şekilde yanıt/karşılık verebilmesini güçleştirmektedir. Araştırmanın değişen koşullarına her daim uyum sağlayabilmek uyarlayıcı yaklaşımın temel ilkesidir. Nitekim bu ilke uyarlayıcı yaklaşımın geliştiği ve dayandığı koşulları gösterir. Nicel verinin egemenliği veya önceliği bazı noktalarda nitel ilgilerle dengelenmediği sürece esneklik konusundaki eksikliğin ortaya çıkardığı sıkıntılar artacaktır. Bu açıdan uyarlayıcı yaklaşımın, araştırılan insanların özneler arası “yaşam dünyaları”nda ortaya çıkan sosyal dinamikleri teorik çerçevede ifade etmesi gerekir. Dolayısıyla bu durum, araştırmacının araştırmanın özneleriyle çok daha nitel bir yaklaşımla ilişki kurmasını zorunlu kılar. İnsanların anlamlarının ve özneler arası anlayışlarının nicel verilerle kolayca ifade edilemediği düşünüldüğünde sadece nicel bir yaklaşımın benimsenmesi söz konusu alanda çok yönlü bir dezavantaj yaratacaktır.

Diğer taraftan, sadece nitel veri sağlayan yöntem ve tekniklerin kullanıldığı araştırmalarla ilgili birtakım olası problemler söz konusudur. İlk problem, bu tür araştırmaların teorik amaçlar ve ilgilerden ziyade, çok fazla betimleyici amaçlara sahip olmalarıdır. Ancak bu durum, bu tür amaçlarını bilinçli bir şekilde ifade ederek yola çıkan araştırmalar açısından (şüphesiz, sadece bu türden amaçların peşinden gidilmesi eleştiri konusu olsa da) çok fazla problem yaratmaz. Çünkü kitabın birinci bölümünde de belirttiğim üzere, bu tür araştırmalar, bir bilgi eksikliğini gidermek veya bir sosyal politika ya da probleme ilişkin bilgi sağlamak gibi kendi içinde tutarlı bir amaca sahiptirler ve en sonunda bu tür araştırmalar, gelecekteki teorik çalışmalar için bir kaynak olarak kullanılabilirler. Şunu belirtmek gerekiyor ki, sadece nitel verilerin kullanılması ateorik araştırmalara yol açabilir, çünkü bunların teorik bağlılıkları yoktur. Bu tür araştırmalar, belki de kasıtsız olarak açıklayıcı sonuçlardan ziyade betimleyici sonuçlar üretecektir. Ancak yine de bu betimleyici yönelim çoğunlukla anti-teorik bir duruşla - teorinin bilinçli bir inkârıyla - ilişkilendirilir.

Bu tür bir duruş, nitel metotların kullanılmasından yana olan veya bunlara öncelik tanıyan birçok düşünce okulunda yaygındır. Birçok sembolik etkileşimci (Blumer, 1969; Becker içinde Rock, 1979), etnometodolog, fenomenolog, post-yapısalcı ve post-modernist (Blumer, 1969; Becker içinde Rock, 1979; Denzin, 1990; Rosenau, 1992), bu inanca sahiptir ve bunlar yoğun bir şekilde teori inşası konusunun sosyal analizin asıl ve gerçek amacı olmadığını ileri sürmektedirler. Bu yazarlar, birkaç şeyi birbirine karıştırmaktadırlar. Birincisi, bu yazarlar (sembolik etkileşim ve fenomenoloji) teori yaratma fikrini, insanların yaşamlarında doğrudan bir role sahip olan anlamların “gerçek” betimleyici açıklamalarından uzaklaşılması düşüncesiyle karıştırmaktadırlar. Post-modernistlerin iddiasına göre teori insanların isteklerinden - özellikle alt grupların yerel fikirleri ve anlatılarından - uzaklaşma anlamına gelir. Glaser ve Strauss (1967,1971), Strauss (1987) ve Strauss ve Corbin’in (1990) temellendirilmiş teori üzerine gerçekleştirdikleri çalışmalara üstün körü bir bakış bu kafa karışıklığını eminim ki hemen giderecektir ve teorileştirmeyle ilgilenmenin yaşam dünyasına dair olgularla ilgilenmekle tamamen örtüşüğünü ortaya koyacaktır.

Öte yandan, teori geliştirmeyi hedef almış olan nitel verilere öncelik tanıyan araştırmalar - özellikle temellendirilmiş teori -, sürekli olarak yeni kavramlar üretme eğiliminde oldukları için çoğunlukla kavramsal bakımdan son derece yaratıcıdır. Ancak bu tür araştırmalarda, kavramsal keşfin hangi noktalarda ne kadar sınırlandırılması gerektiği, ayrıca veri toplama ve analizi ile bağımsız teoriler arasında nasıl ve hangi noktalarda diyalog kurulacağı net değildir. Şüphesiz bu, diğer teorileştirme biçimleriyle bağlantılı olan ve bu nedenle sistematik olarak birikimli bir niteliğe sahip teorilerin inşa edilmesine katkıda bulunmaz. Kaldı ki bu tür bir duruş, teorilerin sadece ampirik araştırma ve verilerine dayalı olarak geliştirilmesi ve şekillendirilmesi gerektiği yönündeki ampirist bir konumu destekler. Dolayısıyla bu tür bir yaklaşımın, önceki (genel ve özcü) teorilere ilişkin ve bunların

veri analizinde ve yorumlanmasında nasıl kullanılacağına dair söyleyebileceği hiçbir şey yoktur, çünkü önceki/mevcut teorilerin kullanılmasını reddetmektedir.

Temellendirici teorisyenlerin önceki teorileştirmeleri reddetmeleri, genel manada teori sınama yaklaşımlarının hepsinin reddedilmesini içermektedir. Bu tutum, geçmişteki önceki teorileştirmelerin ihmal etmiş olduğu meselelerin yeniden ele alınması açısından faydalı olsa da hem tümdengelimci (teori sınama) hem de genel teorik yaklaşımları içeren doğrulamacı yaklaşımların tümden reddedilmesi işlevsel değildir. Bu, daha kapsamlı araştırma yöntemlerinin inşa edilebilmesini, teorik bilginin birikimli olarak gelişmesini ve ayrıca sosyal örgütlenme biçimlerinin daha genel bir şekilde kavranabilmesini sağlayacak fırsatlardan yararlanılmaması hatasını doğurur. Şüphesiz, uyarlayıcı teori bakış açısından, çeşitli veri toplama yöntem ve tekniklerinden uyumlu ve sistematik bir şekilde yararlanılabilmesi için geniş kapsamlı bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Ayrıca bu tür bir yaklaşımda, çeşitli kaynaklardan en üst düzeyde yararlanılmasını kasıtsız da olsa engelleyebilecek olan farklı epistemolojik ve ontolojik bağlılıklardan kaynaklanan problemlere gerekli dikkatin gösterilmesi gerekmektedir.

5. Örneklem, Kodlama ve Not Tutma

Görüşme yapmak amacıyla bir gruptan örneklem almak veya gözlemde bulunmak için olaylar arasından bir örneklem seçmek her araştırmanın en önemli yönünü teşkil eder. Bu kısımda *örneklem* işlemini sistematik bir şekilde ele almak niyetinde değilim (ayrıntılı bir tartışma için bakınız, O'Connell Davidon; Layder, 1994). Sadece genel hatları belirtmek, sonrasında da önceki tartışmaların doğrultusunda giden ve kitabın ilerleyen bölümlerinde vurgulanan hususlar açısından faydalı olabilecek bazı önemli boyutlar üzerinde durmak istiyorum. Nitekim sosyal araştırmada iki genel örneklem biçimi söz konusudur. Olasılığa dayalı veya tesadüfî örneklem türünde, daha geniş bir evrenden

istatistiksel olarak bu evreni temsil edebilecek bir örneklem alınır. Bu tür örneklemede, evrendeki (veya popülasyondaki) her birimin örnekleme seçilmek için eşit şansa sahip olması, araştırmacının örneklemden daha geniş evrene güvenli bir şekilde genelleme yapabilmesini mümkün kılar. Bu örneklem türü, çoğu kez nicel teknik bağlamında kapalı uçlu sorulara dayalı görüşme kâğıtlarının kullanıldığı durumlarda ve/veya saha taramalarına dayalı araştırmalarda gerekli olur. Bu türden bir araştırma, tam anlamıyla tesadüfî bir örneklemin alınabilmesi için incelenen evrenin doğası hakkında mevcut bilginin büyük ölçüde ulaşılabilir olduğu durumlarda çok daha uygundur.

Bir diğer örnekleme tekniği, incelenen evrende yer alan her birimin olasılığını tahmin etmenin mümkün olmadığı - aslında her unsurun incelenme şansının kesin olmadığı - olasılığa dayalı olmayan örnekleme türüdür. Bu örnekleme tekniği çoğunlukla “amaçlı” örnekleme olarak zikredilir. Amaçlı örnekleme tekniğinin mantığı ve gücü, derinlemesine çalışma yapmaya uygun zengin bilgiye sahip örneklerin seçilmesine dayanmaktadır. Patton’un (1990) belirttiği üzere, araştırmacı, zengin bilgiye sahip örneklerden, araştırma amacına yönelik temel önemdeki konulara ilişkin çok önemli şeyler öğrenebilir. Bu tür örneklemeler, çoğu kez derinlemesine görüşmelerden veya söz konusu çeşitli (katılımlı) gözlem türleri yoluyla elde edilen nitel verilerle ilişkilidir. Bu örneklemelerin büyüklüğüne ilişkin önceden belirlenmiş hiçbir şey yoktur ve temel ilke esnekliktir.

Genellikle, araştırmacı, araştırmayı ilk başta harekete geçiren soruları yeterince karşılayan cevapları temin ettiği ya da yeteri kadar teori sınıadığı ya da ürettiği veya veriler için yeterli açıklamalar geliştirdiği noktaya değin bilgi veya veri toplama faaliyetine devam eder. Araştırmacı, bilgi toplama faaliyetini (örneklem ebadını genişletmeyi), toplanan verilerde (görüşmeler, gözlemler veya dokümanter analizlerde) yeni bir bilginin veya yeni teorik fikirlerin artık ortaya çıkmadığı noktada sona erdirir. Amaçlı örnekleme tekniği kullanılan nitel araştırmanın geçerlilik ve an-

lamlılık düzeyi aslında örneklemin büyüklüğünden ziyade, daha çok araştırmacının gözlemsel ve analitik kabiliyeti ve yanı sıra seçilen örneğin içerdiği bilgi zenginliğiyle (zaman dilimleri, insanlar veya olaylarla) ilişkilidir.

Amaçlı örnekleme tekniğinin birkaç alt türü söz konusudur (olasılığa dayalı veya tesadüfi örnekleme türünde de olduğu gibi), fakat bizi, burada asıl amaçlarımız doğrultusunda ilgilendiren “teorik örnekleme” türüdür. Teorik örnekleme, Glaser ve Strauss (1967) tarafından özgün bir biçimde geliştirilen ve savunulan bir tekniktir. Esasında bu teknik Glaser ve Strauss’un temellendirilmiş teori yaklaşımından bağımsız olarak kullanılabilmesine rağmen, özellikle bu yaklaşımın sorunları ve kaygılarıyla ilgili olarak tasarlanmıştır. Teorik örneklemenin temelini, araştırmanın ve teorinin gelişim sürecine (gidişatına) bağlı olarak olayların, ortamların ve zaman dilimlerinin seçilmesi oluşturur. Bu doğrultuda araştırmacıdan eş zamanlı olarak verileri toplaması ve analiz etmesi istenir, çünkü bu sayede elde edilen verilerden anında geribildirim alınabilecek ve bu da teori geliştirme adına çeşitli içerimler sağlayacaktır. Teorinin gelişen doğası temelinde, araştırmacı mümkün olan en verimli şekilde teori veya teorik fikirler geliştirmek amacıyla bir sonraki adımda hangi verilerin toplanacağına (hangi insanlarla görüşüleceği, hangi zaman dilimleri esnasında hangi olayların ve ortamların gözlemleneceğine) karar verir.

Uyarlayıcı teori yaklaşımı, oldukça kapsamlı ve diyaloga açık bir yapıya sahiptir, bu nedenle teorik örneklemenin bu yapıya uyum sağlayabilmesi açısından Glaser ve Strauss’un fikirlerinde, hem birtakım düzeltmelerin hem de ona bazı ilavelerin yapılması gerekmektedir. Aslında örneklemin (hem büyüklük hem de nitelik açısından) teorik fikirlerin gelişme durumuna bağlı olarak değiştirilebilmesi ya da uyarlanabilmesi fikri, faydalı bir düşüncedir ve olasılığa dayalı örneklemelerde görülen esneklik konusundaki eksikliği/problemi giderir. Bu husus, teori geliştirme faaliyetinin esnek (uyarlayıcı) bir temelde gerçekleştirilebil-

mesi için kesinlikle bir zorunluluktur. Bununla birlikte, Glaser ve Strauss'un formülasyonunda, araştırma sürecinde önceki/mevcut teorilerin (genel ve özcü teoriler, hipotez sına ma yaklaşım ları, vb.) rolü ihmal edilir. Aksine uyarlayıcı yaklaşımda önceki/mevcut teoriler araştırma sürecine dâhil edilmeye çalışır.

Bu açıdan Glaser ve Strauss'un yaklaşımı ampirist ve tümevarımcı önerme tarafından şekillendirilir. Bu önermeye göre, teoriler ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilir ve daha fazla veri toplanmalıdır, böylelikle örneklem, toplanan verilerin teorileri şekillendirmesi doğrultusunda düzenlenir. Uyarlayıcı yaklaşıma göre bu önerme, önceki/mevcut teorilerin araştırma sürecindeki önemini oldukça hafife almaktadır. Bu anlamda, uyarlayıcı teoriye göre önceki/mevcut teoriler, verilerin önceden edinilmiş açıklayıcı modellerle (veya şemalar ve hatta tekil kavramlarla) bağlantılı olarak şekillendirilmesinde ve ayrıca onun yeni elde edilen verilere karşılık verebilmesi ve uyarlanabilmesi konusunda hem üretici hem de yapıcı bir role sahiptir. Daha genel bir ifadeyle, temellendirilmiş teori mevcut/önceki teorilere araştırma süreci içinde yer vermemesinden dolayı "ziyan edilmiş iyi bir teori" olarak değerlendirilebilir!

Uyarlayıcı yaklaşıma göre teorik örnekleme, sadece ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen teoriler temelinde - gruplardan, olaylardan, ortamlardan vb - örneklem alınmasıyla sınırlı olmayan geniş kapsamlı bir temel üzerine kurulan "hakiki bir teorik örnekleme" olmak zorundadır. Bu nedenle, örneklem (yani yeni kişiler veya gruplar ya da olayların örnekleme de yer alması konusu) sadece pür ampirist direktifler doğrultusunda ve elde edilen ampirik verilere dayalı olarak belirlenmemelidir, daha ziyade önceki teorik fikirler veya modeller ve bunlarla bağlantılı veri toplama ve analizin birlikte kullanılmasıyla belirlenmelidir. Dolayısıyla buradaki temel belirleyici etken, önceki/mevcut teoriler ile veri toplama ve analizi arasındaki diyalog ve bu diyalogun neticesinde ortaya çıkan uyarlayıcı teoridir. Bu tür ampirist bir yaklaşımdan kaçınmanın en önemli nedeni şudur:

Ampirist bir yaklaşım sadece yaşam dünyasının (bireysel kimlik ve durumsal etkinliğin) ele alınmasını mümkün kılarken önceki/mevcut teoriler ile veri toplama ve analizin birlikte kullanılması, sosyal hayatın sistem unsurlarının da (etkinliğin/eylemin gerçekleştiği ortamların ve bağlamların da) tanımlanmasını sağlar.

Bu bir gerekliliktir, çünkü uyarlayıcı yaklaşımın ampirik odağı, genelde sosyal gerçekliğin yapısını karakterize eden ve aynı zamanda hali hazırdaki araştırma konusunu oluşturan sosyal yaşam alanının temel unsurları olan yaşam dünyası ile sistem arasındaki bağlantılardır. Bu nedenle teorik örnekleme, uyarlayıcı yaklaşımın temel teorik odağıyla - sosyal yaşamın merkezinde yer alan sosyal faillik ve sistem unsurları arasındaki bağlar ve ilişkilerle - bağlantılı olarak gerçekleştirilmelidir. Hem yaşam dünyası hem de sistem unsurlarının kapsamlı, bağlantılı ve katmanlı bir sosyal ontolojinin bir parçası olarak kabul edilmesi, güç, kontrol, egemenlik ve bunların dayandığı (ideoloji analizi ve diğer kültürel söylemleri de içeren) kaynaklarla ilgili konuların tam manasıyla tanımlanmasını da mümkün kılar. Çünkü sistem faktörleriyle ilgilenilmeden ve ayrıca sosyal hayatın iki önemli boyutunun birbiri içine nasıl geçtiği konusu dikkate alınmadan sosyal etkileşimin doğasını tam anlamıyla kavramak mümkün değildir. Gücün (ve kontrolün) her tarafa yayılan etkisi ve sosyal yaşamın farklı alanlarında nasıl ortaya çıktığı, sistemik (veya yapısal) unsurlar tanımlanmadığı veya ele alınmadığı sürece tam anlamıyla anlaşılamaz (Layder, 1985, 1997).

Teorik örnekleme sorunu için ne geçerliyse *kodlama* ve *not tutma (memo-writing)* işlemleri açısından da geçerlidir. İlerleyen bölümlerde bu konuları detaylı olarak ve ampirik örnekler bağlamında ele alacağım. Şu aşamada ise bu konuların, sadece genel olarak araştırma süreci açısından taşıdıkları önemin altını çizmek ve kısaca bunların geniş kapsamlı uyarlayıcı teori yaklaşımı bağlamında nasıl yer alabileceklerine değinmek istiyorum. *Kodlama* işlemi, (nicel ya da nitel) veri analizi açısından temel bir öneme sahiptir ve veri parçalarının taşıdığı anlam veya içerim-

leri özetleyen sembollerin (kodların) seçimiyle ilgilidir. Sonraki bölümlerde kodlamaya ilişkin temel olarak belirtecek olduğum hususlar nitel veri analiziyle ilgilidir, çünkü kodlama (teorik örneklemenin kullanımında olduğu gibi) nitel veri analizlerinde, nicel veri analizleri ve tesadüfi örneklemelerde olduğundan çok daha esnek bir şekilde kullanılabilir. Bu son ifade, örneklemin göreceli esnekliği veya katılığının, aynı zamanda kodlama sistemlerinin veya "çerçevelerinin" de göreceli esnekliği ya da katılığıyla ilişkili olduğu anlamına gelmektedir. Nitel veri ve amaçlı örnekleme, kodlama çerçevelerinin *uygun olduğu yerlerde* yeniden düzenlenebilmesine olanak sağlar. Bu nedenle kodlama işlemi teorik fikirler geliştirmek açısından etkili bir kaynak haline gelir. Aslında kodlama işlemi, uyarlayıcı yaklaşım bağlamında, teorileştirmenin organik ve gelişen doğasıyla tamamen uyumdadır. Dolayısıyla kodlama işlemi, araştırmanın sürekli bir yönünü oluşturabilir.

Not tutma işlemi (memo-writing), Glaser ve Strauss'un (1967) temellendirilmiş teori yaklaşımlarının bir parçası olarak kullandıkları bir diğer tekniktir ve ayrıca teorik örnekleme gibi, teorik yaratıcılık sürecine yoğunlaşmak açısından çok önemli bir etkiye sahiptir. Ancak, daha önce temellendirilmiş teorinin önemli eksikliklerine ilişkin ifade ettiğim hususları göz önünde bulundurursak, not tutma tekniğinin uyarlayıcı teori yaklaşımı bağlamında kullanılabilmesi için üzerinde uygun birtakım değişikliklerin yapılması gerektiğini belirtmem şaşırtıcı olmayacaktır. Not tutma tekniği, öncelikle verilerin anlamı/önemi ve teorik içerimleri üzerine ayrıntılı yorumların yazıya dökülmesini gerektirir. Not tutma işlemi, çoğunlukla teorik imgelemi harekete geçirir ve aslında birincil amacı teori inşası olan araştırmalarda çok önemli bir role sahiptir.

Ancak şu noktayı unutmamak gerekir ki; uyarlayıcı yaklaşım için devam eden veri toplama ve analizi açısından önceki açıklama biçimleri veya modelleri olarak özcü ve genel teorilerin araştırma sürecinde yer alması son derece önemlidir. Bu bağlam-

da not tutma işlemi, bu türden teorik unsurları kapsayabilmesi için genişletilmek zorundadır. Ayrıca not tutma işleminde, teorik perspektif veya çerçevelerin kendilerine özgü özellikleri (örneğin onların akıl yürütme süreçleri ve açıklama biçimlerinin tutarlık düzeyi veya uygunlukları) dikkate alınmak zorundadır. Bu bağlamda not tutma işlemi, teorik ayrıntılandırma faaliyetiyle doğrudan bağlantılı hale gelir ve bu yönde teorik gelişim ve bütüncül bir sosyal bilimsel bilgi birikimine yönelik önemli bir potansiyele sahiptir.

6. Sonuç

Bu bölümü, sonraki bölümlerde gerçekleşecek olan tartışmalara yardımcı olması amacıyla düzenledim. Temel olarak sosyal araştırmada, teorileştirmeye yönelik savunduğum yaklaşım bağlamında, araştırma sürecinde yer alan “unsurların” hem izledikleri sıralar hem de genel teorileştirme sürecindeki kullanımları bakımından oldukça değişken ve esnek bir yapıya sahip oldukları üzerinde durdum. İzah etmeye çalıştığım üzere teorileştirme fikri, tüm araştırma sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak düşünülmelidir. Ayrıca teorileştirmenin, önceki önemli araştırma ve çalışmaların ortaya koydukları bulgularla ve yarattıkları geniş literatürle organik bir bağlantısı vardır. Uyarlayıcı teori yaklaşımı doğası gereği bireşimli ve eklektik bir yapıya sahip olmasına rağmen, sistematik ve düzenli olması nedeniyle bir “her şey uyar” yaklaşımı olarak kabul edilemez. Ayrıca, uyarlayıcı yaklaşım geleneksel yaklaşımlarla kıyaslandığında teorileştirmeye yönelik farklı bakış açılarına ve olası kaynaklara çok daha hoşgörülüdür. Bu anlamda uyarlayıcı yaklaşım, sosyal araştırmada teori geliştirmek için kullanılabilecek oldukça kapsamlı bir yöntem anlayışına ve “kurallar” bütününe sahiptir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VERİ ANALİZİNDEN HAREKETLE TEORİ GELİŞTİRME

Bu bölümde, araştırma süresince devam eden ampirik veri analizine dayalı olarak gerçekleştirilen teori geliştirme faaliyetiyle ilgili birtakım pratik problemler üzerinde durulmaktadır. (Bölüm 5’de, bu vurgunun tam tersine mevcut teorik malzemelerin, sosyal araştırma sürecinde yeni teorilerin ayrıntılandırılması ve geliştirilmesi faaliyetinde bir araç olarak kullanılmasına odaklanılmaktadır.) Bu durumun bir vurgu sorunu olduğunu belirtmek zorundayım, çünkü göstermeyi umduğum üzere, her sosyal araştırma ve teorileştirme faaliyeti hem (verilere rehberlik eden teorileri) tümdengelim hem de (verilere dayalı olarak geliştirilen teorileri) tümevarım unsurlarını içerir. Aynı şekilde, her ne kadar örnekten örneğe yapılan vurgularda nispeten birtakım farklılıklar söz konusu olsa da araştırmada, teori sınaama (doğrulama) ve teori geliştirmeyle (keşfetmeyle, teori-inşasıyla) ilgili sorunlar birbiriyle yakından bağlantılıdır. Dolayısıyla, her ne kadar bu bölümde araştırma verilerine dayalı olarak teori geliştirme faaliyetine odaklansam da tüm veri-toplama biçimlerinin ve gözlemlerin bir şekilde teori ve önceki “teorik” varsayımlardan etkilendiği yönünde bir inanca sahip olduğum görülecektir (Layder, 1990).

Bu bölüm, veri analiziyle bağlantılı konuları ele alan üç ayrı kısma ayrılmıştır: kodlama, teorik notlar ve çoklu-stratejiye

dayanan araştırma. İlk iki kısımda, İngiltere’de oyuncuların/aktörlerin kariyerleri üzerine yapmış olduğum araştırmamdaki örneklerden (malzemelerden) çoğunlukla yararlanacağım. Bu, ampirik araştırma verilerine dayalı teori geliştirme faaliyetinde karşılaşılan birtakım pratik problemleri ve sorunları ayrıntılı olarak irdelememi sağlayacaktır. Bu doğrultuda, oyunculuk mesleğine mensup çeşitli kişilerle yapılan *derinlemesine görüşmelerin dökümleri* (*in-depth transcripts*) üzerinde duracağım. Öncelikli olarak görüşme dökümleri üzerine odaklanmış olsam da belirteceğim üzere dokümanlar, saha taramaları ve nicel veriler gibi diğer veri türlerinin de teori geliştirme sürecine dâhil oldukları görülecektir. Bu husus, benim yaklaşımımın bir özelliğidir ve dolayısıyla tüm araştırmacılar tarafından mutlaka benimsenmesi gerekmez, ancak toplumsal hayatın çok-katmanlı doğasını irdeleyebilmek için çoklu-stratejiye dayanan bir çerçevenin daha yararlı olabileceğini düşünüyorum. Araştırmaya, hiçbir zaman zihnimizde teorik fikirler ve kabullerden/varsayımlardan yoksun bir şekilde başlamadığımız hususu, bu bölümün genel konularından birisini oluşturmaktadır. Aslında, araştırmacının (önyargılar da dâhil) teorik birtakım varsayımlara sahip olduğunu kabul etmesi ve bunlardan araştırmanın amaçları doğrultusunda yararlanmaya çalışması ampirik verilerin daha güçlü ve yeterli açıklamalarının üretilmesini kolaylaştıracığı fikri tezimin bir parçasını oluşturmaktadır.

1. Görüşme Verilerinin Kodlanması ve Analiz Edilmesi

Burada bahsedeceğim malzemeler, oyunculuk/aktörlük mesleğine mensup çeşitli kişilerle gerçekleştirdiğim görüşmelere dayanmaktadır (Layder, 1984). Asıl odak noktam oyuncular ve onların kariyerleri olmuş olmasına rağmen, araştırma ilerledikçe eğlence ve gösteri dünyasındaki başka kişilerin de bu konuda hayati bir öneme sahip olduklarının farkına vardım. Bu nedenle aracılar (ajanslar), kast yönetmenleri (*casting directors*)² ve ya-

2 T.S.N.: *Casting director*. Film veya dizilerin oyuncu kadrosunu oluşturan veya senaryodaki bölümlere uygun oyuncu bulan kişi. Türkçede daha çok

pımcılarla da çeşitli aşamalarda görüşmeler yaptım. (Bu durum, bu bölümde daha sonradan ele alacağım “teorik örneklemeye” ilişkin bir örnektir. Teorik örnekleme, araştırma sürecinde ortaya çıkarılan - gelişen - teorik fikirler doğrultusunda önemli görülen kişilerle görüşmeler yapılmasını içerir.) Görüşmelerin tümü derinlemesine görüşme niteliğine sahipti ve her ne kadar önceden görüşülecek kişilerle üzerinde konuşmak istediğim birtakım sorunlar, problemler ve konular belirlediysem de (şüphesiz bunlar kişilerin sahip oldukları işlere göre değişkenlik gösteriyordu) görüşmeleri, katı bir biçimde gerçekleştirmedim. Görüştüğüm belirli kişiler özel bir konu veya soruna değindiklerinde (araştırmaya uygun olması şartıyla) ayrıntılı olarak/uzun uzadıya o konu üzerinde konuşmalarına izin verdim. Ayrıca, sorularla ilgili olarak katı bir sıra veya sorma biçimi de söz konusu değildi. Bu tür meseleler ekseriyetle görüşmede bulunduğum kişiyle o an hissettiğim karşılıklı ilişkinin havası ve derecesine bağlıydı. Nitekim derinlemesine görüşmelerin temel noktası, insanların gündelik yaşam dünyalarını inşa ettikleri anlamlarını ve canlı deneyimlerini anlayabilmek için onların sosyal dünyaya ilişkin öznel bakışlarını ortaya çıkarmaktır. Derinlemesine görüşmelerde yarı-yapılandırılmış bir görüşme çizelgesi kullanmak, araştırmacının incelediği şeylere önceki varsayımlarını “dayatması”nı engeller.

Bu kısımda üzerinde durmak istediğim temel problem, görüşmelerin dökümü yapılırken biriken veri yığınıyla nasıl başa çıkılacağıdır. Her biri yaklaşık bir saat veya bu civarda süren beş veya altı görüşme, dökümü yapılmaya başlandığından itibaren büyük bir bilgi yığına dönüşür. Yaklaşık 20-25 dakikadan sonra ciddi bir şekilde verilerin “kontrol” edilmesi problemiyle karşılaşırız. Bu nedenle, elde edilen tüm bilgi yığını içinde ileri geri gidip gelmek yerine, konuyla doğrudan ilgili olan bilgi parçaları nasıl seçilir ve vurgulanır? Geleneksel olarak bu problem,

---

kast yönetmeni, kast direktörü, oyuncu seçimi direktörü olarak geçmektedir.

verilerin kodlanması süreci ile çözümlenir - yani çeşitli tanımlayıcı ve analitik kategorilere ait olarak tanınabilmeleri için görüşmelerden elde edilen belirli bilgi parçalarının isimlendirilmesi (etiketlendirilmesi) -. Bu noktadaki problem hangi sistem veya kodlama çerçevesinin kullanılacağıdır? Kodlama meselesinin, verilerin analiz edilmesi ve yorumlanması konusuyla ve ayrıca ampirik araştırma verilerine dayalı olarak teorilerin ve kavramların geliştirilmesi sorunuyla doğrudan bağlantılı olduğuna dikkat çekmek istiyorum. Benzer şekilde, kavram-gösterge problemi olarak bilinen mesele (Rose, 1984; de Vaus, 1996) - yani belirli kavramların ampirik verilerin belirli yönlerini “işaret etme” veya “betimleme” derecesiyle ya da somut ampirik verilerin işaret ettikleri kavramlarla ne ölçüde örtüştükleriyle ilgili konu - ampirik araştırma verilerine dayalı teori geliştirme faaliyeti ve kodlama meselesiyle iç içedir.

Şimdi, oyunculuk mesleği içinde yer alan kişilerle yapmış olduğum görüşmelerin dökümü sırasında söz konusu bu problemlerle nasıl başa çıktığıma değineceğim. Şunu belirtmem gerekiyor ki, farklı kategorilerde yer alan kişilerle ilk başlarda yapmış olduğum görüşmelerin çoğunun dökümünü tam olarak gerçekleştirebildim. (Ancak, görüşmeleri banda kaydetmeme müsaade etmeyen bazı kişiler de vardı, bu yüzden bu tür durumlarda veriler, görüşmeler biter bitmez konuşmalardan anımsayabildiklerimi yazdığım notlardan ibaretti.) Görüşmeleri tam olarak kaydetme konusu önemlidir, çünkü daha sonraki aşamalarda bu bant-kayıtlarından belirli parçaları/kısımları kontrollü bir şekilde seçme imkânım oldu. Yani görüşmelerin her birinin dökümünü tamamen yapmadan bantta saklayarak daha sonra gerekli olduğu durumlarda bu kayıtlardan belirli kısımları seçme şansım oldu. Bu “seçme imkânı”, görüşme verilerinin kodlanmasına (sınıflanmasına veya etiketlenmesine) ilişkin bir sisteme sahip olduğunda ancak mümkündür. Bu tür bir kodlama sistemi, veri toplama ve analizinin ilk safhalarında oluşturulur. Araştırmacı, temel kodlama kategorilerinin ve etiketlerinin neler

olacağına karar verdikten sonra, kodlarla verilerin uygunluk gösterdiği kavramların göstergelerini aramaya başlayabilir. Yani kişi, analizin ilk safhalarında oluşturulan kodlara uygun olan verileri kontrollü (seçici) bir şekilde arayabilir veya onlara odaklanabilir.

2. Ön-Kodlama ve Geçici Kodlama

Uygun bir kodlama sistemine nasıl ulaşılır? Yapmış olduğum görüşmelerin dökümlerini kodlamak için kullandığım etiketleri oluştururken hangi yolu izlediğimi açıklayacağım, ancak şunu belirtmem gerekiyor ki, bu iş için izlenmesi gereken en iyi veya tek yolun bu olduğu iddiasında değilim. Daha ziyade, oyuncuların kariyerleriyle ilgili teorik fikirler ve kavramlar üretebilmek için hangi yöntemi kullandığımı veya nasıl bir yol izlediğimi tam olarak açıklığa kavuşturmak istiyorum. Birçok görüşme dökümünde, metindeki belirli parçaların önemini veya uygunluğunu belirtmek amacıyla o kısımların altını çizmek veya o kısımlara bir yıldız koymak gibi basit/yalın ön-kodlama araçları kullandım. Lakin bu örneklerde, belirli bir etiketin (veya formel kodun) kullanılmamış olması, işaret konulan veya altı çizilen o kısımların sadece “ilginç” cevaplar veya parçalar oldukları anlamına gelir. Dolayısıyla, metindeki belirli kısımların altını çizmek veya belirli kısımlara yıldız koymak, ön-kodlama olarak tanımlanmaktadır - yani verilerin belirli kısımlarının niçin önemli oldukları konusunda açık bir farkındalığa sahip olmaksızın sadece önemli görünmelerinden dolayı işaretlenmesi Diğer örneklerde, görüşme dökümlerinin belirli bir kavram, kategori veya fikirle bağlantı sağlayan kısımlarını görünür hale getirmek için “geçici” kod etiketleri veya kod isimleri kullanmayı tercih ettim. Aslında geçici kodlar, verilerin daha sonraki bir aşamada gözden geçirilebilecek veya doğrulanabilecek bir şekilde düzenlenmesine ve sınıflanmasına yönelik deneme niteliğinde bir girişimi ifade eder.

Ön-kodlama veya geçici kodlama, yöneme ilişkin literatürde

*açık-kodlama*³ olarak bilinen kodlama biçimiyle kısmen bir paralellik gösterir. Ancak, benim burada ortaya koymuş olduğum ön-kodlama veya geçici kodlama biçimleri, açık-kodlamayı veri analizinin bir başlangıç safhası olarak gören temellendirici teorisyenlerden oldukça farklıdır. Benim savunduğum yaklaşımla *açık kodlama* arasındaki paralellik, ikisinin de özellikle sürecin ilk safhalarında yeni ve geçici kodların keşfedilmesine *açık* olmalarından ibarettir. Ancak bu iki anlayış arasında önemli farklılıklar vardır. Örneğin Glaser ve Strauss (1967) gibilerinin savunduğu açık-kodlama anlayışı, benim yaklaşımında olmayan iki şeyi kabul eder. Birincisi, temellendirilmiş teori metoduna göre açık-kodlamada verilerle desteklenen (temellendirilen), olabildiğince çok sayıda kod geliştirilir. Daha sonra, yeni veri toplama ve analizlerin sonucunda bu kodlar arasından önem derecelerine göre ayıklamalar yapılır ve kodların sayısı azaltılmış olur⁴. Bu anlamda *açıklık*, araştırmacının veri toplama ve analize başlamadan önce uygun kodların neler olabileceğine ilişkin ön-kabullere (varsayımlara) sahip olmaması anlamına gelir. Nitekim bu yaklaşıma göre, “temiz bir sayfayla” işe başlama fikri, teorilerin verilerle temellendirilerek geliştirilebilmesi açısından zorunlu bir önkoşuldur.

Temellendirilmiş teori yaklaşımında diğer önemli bir unsur, başlangıçtaki/ilk açık-kodlamanın, araştırma ilerledikçe çok daha kapalı bir hale dönüşmesi veya sınırlandırılması gerektiği düşüncesidir. Strauss’un (1987) “eksenel kodlama” olarak ifa-

3 T.S.N.: Açık kodlama veriler üzerinde gerçekleştirilen kavramsal analizin ilk safhasını oluşturur. Araştırmacı öncelikle verileri ‘kırmak’ veya ‘açmak’ ile işe koyulur. Açık kodlamadaki ‘açık’ terimi buradan kaynaklanmaktadır ve hedef verilerdeki teorik olasılıkları ortaya çıkarmaktır. Amaç, daha sonra teori geliştirmek üzere - verilerin betimlediğinden çok daha soyut olan - soyut kavramsal kategoriler türetmek için verileri kullanmaktır (K.F.Punch, 2005).

4 T.S.N.: Temellendirilmiş teoride, verilerde asıl önemli olan şeyi bulmak ve ona odaklanmak önemlidir. Bu nedenle, tüm aşamalarındaki kodlama işlemleri; verileri soyutlama yoluyla azaltma, verilerin kavramsal açıdan önemli özelliklerini bulma amacına uygun olarak sıralanır (K.F.Punch, 2005).

de ettiği bu hususla kastedilen şey şudur: Sürecin ilk başlarında oluşturulan kodlar, göstergeler ve kavramlar git gide daha fazla veriyle desteklendikçe (temellendirildikçe) araştırmacı bunlardan hangilerinin söz konusu araştırma için temel önemdeki ana/ esas kodlar ve kategoriler olduklarına karar verir. Ayrıca, kavramlar ve kodlar verilerle “sınandıkları” için bunların geçerliliklerinden ve etkililiklerinden daha fazla emin olunabilir, çünkü veriler bunların “tam anlamıyla” temellendirilmelerini “garanti eder” Bu anlamda araştırmacılar, ana/esas kategorilerin ve kavramların geliştirilmesiyle birlikte total bir açıklığa dayanan kodlama sisteminden büyük ölçüde ampirik verilerin belirlediği kapalı bir sisteme geçerler.

Benim geliştirmiş olduğum ön-kodlama ve geçici kodlama sistemleri, yukarıda belirten unsurlarla büyük ölçüde uyumsuz. İlk olarak benim ortaya koyduğum anlayışta, her ne kadar yeni kodların (kavramların ve fikirlerin) keşfedilmesine yönelik *açıklık* olsa da amaç ne başlangıç aşamasında bunların maksimum sayıda üretilmesi ne de bunların yoktan var edilmesidir. Çoğunlukla tüm gözlemlerin ve yorumların bir dereceye kadar veya bir şekilde teori-yüklü olduğu kanaatindeyim. Bu nedenle tabiri caizse, tamamen “boş bir levhayla/temiz bir sayfayla” işe başlamak mümkün değildir. Bu hususla bağlantılı olarak şunu belirtmek gerekiyor ki, araştırmacı birtakım (az veya çok sistematik) önceki teorik fikirlerle işe başladığı takdirde teori geliştirme potansiyeli artacaktır, çünkü önceki teorik fikirler hem verilerin düzenlenmesine yardımcı olur hem de teorik düşünme sürecini harekete geçirir. Bu, hem pratik anlamda daha gerçekçi hem de epistemolojik olarak daha savunulabilir bir anlayıştır. Çünkü bu anlayışta, verilerin her şeyi söylediğini ve dolayısıyla (temellendirilmiş teoride olduğu gibi) kodlar ve kategoriler “sunduğunu” kabul eden saf bir ampirizm reddedilir. Dolayısıyla bu anlayışta, yeni kod ve kavramlara yönelik arayış, mevcut teorik varsayımların ve ilgilerin kullanılmasını da içerir. Yani teorik “açıklık”, yeni teorik üretimlerin gerçekleştirilmesinde mevcut malzemelerin (kavramların, çerçevelerin, kategorilerin) yer almasını gerektirir.

İkincisi, temellendirilmiş teoridekinden farklı olarak benim sunmuş olduğum anlayışta, ana/esas kategorilerin ve kavramların geliştirilmesinin ardından geçici ve ön-kodlama işlemleri sınırlandırılmaz (sona erdirilmez). Esas olarak (metindeki parçaların altının çizilmesi ve işaretlenmesi biçimindeki) ön-kodlama işleminin sonucunda geçici kodlar elde edilir. Ön-kodlamayla birlikte ortaya çıkan geçici kodlar sonradan devam eden veri toplama ve analizi ile “geçerlilik” kazanarak ve güçlenerek nihayetinde ana/esas kod ve kategoriler olarak benimsenebilirler. Ancak bu, ana/esas malzemelerin (kodların ve kategorilerin) geliştirilmesiyle birlikte artık açık-kodlama işleminin tamamen sona erdiği anlamına gelmez. Bu bağlamda, ön-kodlama veya geçici kodlama olarak ifade ettiğim işlemler, analiz boyunca hem araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen (gelişen) ana/esas kavramlarla hem de mevcut teorik malzemelerle paralel ve karşılıklı ilişki temelinde gerçekleştirilmelidir.

Bu tür bir anlayışın temellendirici teorisyenlerce önerilen yöneme göre iki avantajı vardır. Birincisi, araştırmanın yeni kodlara (ve dolayısıyla yeni teorik fıkirlere) sürekli olarak açık olması, *araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen ana/esas kategorilerin* ardından olası başka yeni kodların ve kategorilerin üretilmesini mümkün kılar ve böylelikle yeni üretimlerin önü kesilmemiş olur. Ana/Esas ve eksensel kavramların ve teorik fikirlerin geliştirilmesinin ardından, açık kodlama işleminin temellendirici teorisyenlerin yaptığı gibi sınırlandırılması veya sonlandırılması (kapanması) doğal olarak olası diğer yeni kodların dışlanmasına neden olur. Ana/Esas kategorilerin ve kodların geliştirilmesinin ardından açık kodlama işleminin sona erdirilmesi (veya sınırlandırılması) oldukça anlamsızdır, çünkü bu durum, o ana kadar geliştirilmiş olan analitik ürünlerin artık yeni fikirlerin ve teorik kavrayışların ışığında revizyona açık olmadığı anlamına gelir. Bu nedenle, basit kodlamanın (yani ön kodlama ve geçici kodlamanın) araştırma sürecinde sürekli olarak yer alması, “tesadüfen keşfetme” çerçevesinde yeni teorik fikirlerin keşfedilmesini her daim devam ettirir.

İkinci olarak ön-kodlama ve geçici kodlamanın araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen (gelişen) teoriler ve (genel teori de dâhil) mevcut teorilerle daima karşılıklı bir ilişki temelinde gerçekleşmesi, gelişen teorilerin süregelen yerleşik (hem klasik hem de çağdaş) teorik kavram ve fikirlerden kopmamasını veya soyutlanmamasını temin eder. Yani ön-kodlama ve geçici kodlama, araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen (gelişen) teorilere etki edebilecek mevcut teorik fikirlerin ortaya çıktığı olası kaynaklardır. Bu manada, ön-kodlama ve geçici kodlama, mevcut malzemelerin tamamlayıcılarıdır. Bununla birlikte, geçici kodlama mevcut “bilgilendirici” teorinin aksine özünde açık-uçludur ve bundan dolayı beklenmedik bulgular veya yeni teorik kavrayışlar ya da bunların her ikisinin meydana getirdiği teorik değişikliklere duyarlıdır. Bu teorik kaynaklar arasındaki üç-yönlü alış-veriş, kapsamlı bir teorik bilgi birikiminin oluşmasını sağlar veya böyle bir birikim bu tür bir stratejinin en azından muhtemel bir sonucudur. Temellendirilmiş teori yaklaşımda çok sınırlı bir birikim imkânı vardır, çünkü bu yaklaşım araştırma verilerine dayalı olarak gelişen teoriler ve aynı şekilde temellendirilen diğer “formel” teorilerin sınırları içinde sıkışıp kalmıştır.

3. Ana/Esas ve Uydu Kodlar

Yukarıda bahsettiğim hususlar, ön-kodlama veya geçici kodlamanın açık-uçlu niteliğinin görüşme dökümlerine ilişkin metinlerdeki parçalara sadece ya bir yıldız ya da bazı geçici isim veya etiketler koymak suretiyle dikkat çekilmesine ya da vurgulanmasına dayanmaktadır. Bu tür işaretler, tamamen verilerle temellendirilerek formüle edilmiş kavramlar veya ayrıntılı olarak incelenmiş fikirlerden ziyade olasılıkları ve potansiyelleri belirtir. Ancak, elde edilen verilerdeki önemli noktaları belirtmek için sistematik olarak başka bir yöntem daha kullandım. Bu yöntem, metindeki parçaların “sınıflandırılması” için geleneksel anlamda belirli etiketlerin ve isimlerin kullanıldığı bir kodlamadır. Bu anlamda kodlama, elde edilen verilere daha spesifik olarak odaklanılmasına yardımcı olur ve verilerle ilgili olarak sorulmak

istenebilecek ilgili soruların altını çizerek analize yön verir. “Temel noktaları” isimlendirmek de araştırmacının bulguların neleri içerdiğini veya neleri kapsadığını daha iyi anlamasına yardımcı olur. Böylelikle araştırmacı, halen nelerin eksik olduğu ve eğer mümkünse nelerin toplanması gerektiği veya araştırma nesnesinin neler olması gerektiğini belirlemeye başlar. Genel olarak kodlama bu anlamda hangi konu ve örüntülerin bu verileri biçimlendirdiği şeklindeki soruların cevaplandırılmasına yardımcı olur. Kullanmış olduğum ana/esas ve uydu kod isimlerini şu şekilde sıralayabilirim: değerlendirme; kast (oyuncu seçimi); çalışma rutinleri; değerlendirme kriterleri; oyuncu algıları; statü hareketliliği; araçlar/ajanslar; tavsiye/yönlendirme; ağ bağlantıları; ödeme sorunları.

Bu tür kodların, belirli bir araştırmacının öncelikli gereksinimlerini gidermesi gerektiğinden dolayı tamamen kişisel oldukları veya olabilecekleri ve bu tür kodların başka birisi için mutlaka faydalı ya da anlaşılır olması gerekmeyişi konusunda Glesne ve Peshkin’le (1992) hemfikirim. Bu, özellikle tek başına çalışan bir araştırmacı için geçerli olan bir durumdur. Ancak, dikkate alınması gereken bir araştırma ekibi ve ayrıca eşgüdüm sağlanması zorunlu olan bulgular ve analizler varsa eğer, o zaman bu tür kodların mutlaka açık ve herkesçe anlaşılabilir olması gerekir. Önemli olan nokta, görüşme verilerine ilişkin bir parçanın belirli bir kategoriye ait olarak tanınabilmesidir. Ancak bu sınırı daha fazla zorlamamak gerekir, çünkü kodların da eninde sonunda teorik fikirler sağlayacak bir yapıda olması gerekmektedir. Dolayısıyla kodların, öncelikle çok kişisel olmayan belirgin ve genel bir kavramsal yapıya/biçime kolayca dönüşebilmesi gerekmektedir. Bu nedenle bana göre kodlar şu manada kişiselleştirilebilir: Kodlar kısaltılabilir/özetlenebilir ve bunların mutlaka dışarıdan bir kimse tarafından tanınabilir olması gerekmez, ancak kodların bu kısaltılmış yapıları/şekilleri yerleşik kavramsal fikirlerle ve pratiklerle bağlantı kuran alternatif bir şekle/yapıya kolayca ve hızlıca dönüştürülebilmelidir.

Bu husus, kod isimlerinin belirlenmesinde (ve nihayetinde ana/esas kategorilere karar verilmesinde) önceki teorik fikirlerin rolüyle bağlantılıdır. Ayrıca, bu nokta daha önceki açık-kodlama tartışmasıyla (benim deyimimle ön-kodlama ve geçici kodlamayla) ilişkilidir. Yukarıda izah edilen kodların kullanımı konusunda, Glaser ve Strauss'un fikirlerinden açıkça iki noktada ayrılıyorum. Birincisi daha önce belirttiğim üzere, kavram-gösterge bağlantılarından ve bunları işaret eden kodlardan emin olmadığım ilk safhalarda mümkün olduğunca çok yeni kavramlar geliştirmek yerine geçici veya ön-kodlamayı kullandım. Aslında Strauss (1987), geliştirilebilecek olan kodların sayısını en üst düzeye çıkartabilmek için başlangıçtaki ilk görüşmelerin çok ayrıntılı bir şekilde, satır satır kodlanmasını önerir. Bu tür bir yöntem, nihayetinde işe yaramadığı anlaşılabilecek olan tamamen ilgisiz devasa sayıda kodların yaratılmasına yol açacaktır. Şüphesiz amaç, verilerin teorik bağlantılarını mümkün olduğu kadar çabuk açığa çıkartabilmektir ve bu da kişinin sonuç elde etme konusunda arzulu, dikkatli ve net olmasını gerektirir. Bu tür ayrıntılı oldukça ince kodlamalar, başka bir yere harcanabilecek olan enerjinin çok kötü kullanılması ve ziyan edilmesi sonucunu doğurabilir.

İkinci olarak benim kodlama anlayışım, araştırmaya “boş bir levhayla” başlama düşüncesine dayanmaz, dolayısıyla bu noktada temellendirilmiş teori yaklaşımından çok belirgin bir şekilde ayrılmaktayım. Her ne kadar kullanmış olduğum bazı (‘ödeme sorunları’, ‘oyuncuların algıları’, ‘ücret pazarlığı’, vb.) ana/esas ve uydu kodları, doğrudan görüşme dökümlerini çok detaylı bir şekilde inceleyerek elde etmiş olsam da kullandığım diğer kodların çoğunu daha önceden formüle edilmiş önceki okumalarımın ve benzer teorik çalışmalardan edindiğim teorik birikimlerimden sağladım. Dolayısıyla “değerlendirme sistemi”, “değerlendirme kriterleri”, “statü sistemi”, “statü hareketliliği”, “mesleki örgütlenme” gibi bazı kod kategorilerini daha evvelden biliyordum ve bu kodlar ile görüşmelerden elde edilen veriler arasında

bağlantılar (kavram-gösterge bağlantıları) aramaya başladım. Bu kod kategorileri, belirli bir araştırmadan “bağımsız” ve verilere dayanmayan teorik fikirlerden türetilmiştir. Söz konusu bu kod kategorileri, birtakım unsurlara dayanmaktadırlar. Daha sonraki tartışmada bu unsurları çok daha detaylı olarak ele alacağım için şu aşamada bunları aşağıdaki gibi sadece genel hatlarıyla belirtmekle yetineceğim:

- *Genel ve formel teoriler* - Statü geçişi; örgüt teorisi; toplumsal bütünleşme; güç, kontrol ve otorite; emek piyasası.
- *Özcü fikirler* - Mesleki kariyerler; oyunculuğun doğası - kariyer örgütlenmesi/düzeni; kişilik tipleri olarak oyuncular.
- *Tipoloji inşası* - Temel mesleki kariyer türleri; bürokratik, akademik ve piyasa türleri; karşılaştırmalı bir bağlamda durumsal oyunculuk.

Yukarıdakilerden ilk ikisi açık bir şekilde söz konusu alana (veya yakın alanlara) ilişkin önceki teorik ve özcü fikirleri, varsayımları oluşturmaktadır, ayrıca bunlar, literatürdeki genel teorilerin çeşitli yönlerinin taranması ve açığa çıkartılması sonucunda elde edilmiştir. Dolayısıyla, teorik kaynaklar olarak bu kod kategorileri, bizzat gerçek bir araştırmadan önce ve ondan bir şekilde bağımsız olarak zaten vardı. Tipoloji-inşası olarak ifade edilen üçüncü teorik malzeme kaynağı, bu diğer iki kaynaktan oldukça farklıdır. Çünkü tipoloji inşası, oyuncuların kariyerleriyle ilgili yapmış olduğum araştırmadan bağımsız bir şekilde var olmasına rağmen, aynı zamanda bu araştırmanın sürekli bir yönünü oluşturmaktaydı. Yani mesleki kariyerler tipolojisi, bir ölçüde teorik çalışmalara ve dokümanter kaynaklara (literatür incelemelerine ve analizlerine) dayanılarak oluşturulmuştu, fakat aynı zamanda büyük ölçüde araştırma verilerine dayanılarak gelişen bir yapıya vardı, yani araştırmanın doğal bir yönünü oluşturmaktaydı.

Belirttiğim üzere daha sonra bu unsurları çok daha ayrıntılı

bir şekilde ele alacağım, çünkü bu noktada daha çok kodlamaya ilişkin özelliklere ve görüşme verilerinin analiz edilmesine yoğunlaşmak istiyorum. Ancak, son olarak ifade edilen hususu tam olarak anlayabilmek için sürece etkiye bulunan teorik varsayımların genel bağlamlarının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Temellendirici teorisyenlerin önerdiklerinin aksine, ben görüşmelere önceki okumalardan ve bu okumalardan çıkarılan önemli analitik fikirlerden ve kavramlardan etkilenmek-sizin tamamen *açık* bir biçimde başlamadım (başlayamazdım da). Dolayısıyla, önceki varsayımların mevcudiyeti ve (kısmen bağımsız) devam eden teorik çabaların temel içerimi budur. Esas itibariyle kavramlardan, teorik fikirlerden ve kategorilerden oluşan bir cephaneyle yola koyuldum. Ancak diğer taraftan, bunları hemen kutsallaştırmadım bunları ilk etapta, elde edilen yeni veriler ve değişen teorik öncelikler ve ilgiler doğrultusunda değiştirilebilecek, elenebilecek, teyit edilebilecek veya gerekliyse muhafaza edilebilecek olan geçici unsurlar olarak gördüm -.

4. Kodlama ve Teorik Notlar

Verilerin kodlanması veya etiketlenmesi işleminden hareketle nasıl daha fazla bir şeye ulaşılır sorusu oldukça önemlidir. Verilerin kodlanması veya etiketlenmesi işleminden nasıl teoriye ulaşılır? Buna verilebilecek en kısa yanıt, sadece kodların oluşturulması ve bunların kullanılmasının tek başına teoriye ulaştıramayacağıdır. Bu nokta, *not-tutma işleminin (memo-writing)* öneminin ortaya çıktığı yerdir. Not tutma işlemi, kişinin her şeyden önce kendisi için aldığı notlarla ilgilidir. Araştırmacı, bu noktada elde edilen veriler ve kodlama süreci temelinde kavramların veya kategorilerin özellikleriyle ilgili sorular sorar, problemler ortaya atar ve bağlantılar kurar. Bu nedenle not-tutma işlemi, veri toplama ve analizini çevreleyen pratik sorunlar ile teorik fikirler arasında bağlantı kuran bir tartışma ve bir kendin-le-diyalog anlamına gelir. Kavram-gösterge bağlantıları meselesi bu noktada temel bir öneme sahiptir. Not tutma işlemi, belirli kodların, kavramların ve kategorilerin araştırma verileri - bu

örnekte görüşmelerden elde edilen parçalar/veriler - tarafından temsil edilip edilmedikleri (betimlenip-betimlenmedikleri) veya hangi şekilde betimlendikleri veya temsil edildiklerini irdelememizi ve açığa çıkarmamızı sağlar. Not tutma işlemi, teori-geliştirme faaliyetine ilişkin dinamiklerin bulunduğu kavram-gösterge bağlantıları alanı içinde yer alır.

5. Not Tutma İşleminin Doğası

Teorik notların birikimli doğası, onun önemli bir özelliğini oluşturur. Çünkü teorik notlar, araştırmacının belirli sorunlara ilişkin düşüncelerinin zaman periyodu içindeki gelişimini ortaya koyar. Bu nedenle not tutma işlemi, analizcinin araştırmanın farklı noktalarında nasıl ve neler düşündüğünü kaydettiği ve daha çok bir seyir defteri işlevi görür. Bununla birlikte, birbirinden farklı not tutma biçimleri ve yapıları vardır. Bunlar arasından en yaygın ve kullanışlı olan birkaç tanesini ele almak istiyorum.

Teorik notlar (veya kişinin kendisi için tuttuğu notlar), belirli etiketlere, kategorilere ve kavramlara - belki de alfabetik sıraya göre tasnif edilmiş ve düzenlenmiş bir not defterine ya da depolama sistemine özel notların kaydedilmesi tarzında gerçekleştirilir -. Dolayısıyla, araştırmacının belirli bir kavram veya kategoriye ilişkin her defasında tuttuğu notlar uygun başlıklar altında, sistematik olarak kaydedilir. Bu tür bir tasnifleme sisteminde, herhangi bir noktada yeni kodlar ve kategorilerin eklenebilmesi (veya çıkartılabilmesi) mümkündür. Bunun daha farklı bir versiyonu sıralı bir seyir defteri düşüncesidir. Burada, araştırmacı araştırmanın genel çerçevesi doğrultusunda katı bir zamansal sıraya göre düzenlenmiş dizinli bir deftere notlar tutar.

Teorik notlar, analiz edilen (nitel veya nicel) metinlerin dökümleri üstünde tutulan *marjinal notlar* biçimini de alabilir. Bunun dezavantajı (eğer elle yapıldığı takdirde), notların dağınık kalma durumunun olması ve bu yüzden kişinin sürekli olarak belirli bir metne (belgeye) bağlı kalmadıkça bu notları bulmak

konusunda zorlanacak olmasıdır. Yapılan dökümler bir bilgisayara depolandığı takdirde, yazılım paketlerinin sağladığı bir dökümün ilgili kısımlarına kolayca erişilebilmesini mümkün kılan geri erişim sistemleri kullanılarak bu problemin üstesinden gelinebilir. Bu nedenle not tutma işlemi, nitel verilerin analiz edilmesini sağlayan çeşitli yazılım paketleriyle birlikte gerçekleştirilebilir.

Ben *farklı yöntemlerin bir arada kullanılması* yolunu tercih ettim. Veri toplama ve analizin ilk evrelerinde marjinal notlar yöntemini kullandım, fakat bu yöntem gittikçe yetersiz kalmaya başladı, çünkü araştırma ilerledikçe teorik notlar daha ayrıntılı, analitik ve dolambaçlı bir hale gelmeye başladı. Bu durum, konu ve argümanların sistematik bir şekilde geliştirilebilmesi için daha fazla yer ihtiyacını doğurdu. Bu problemi, her seferinde sadece belirli bir görüşme dökümü üzerinde çalışarak, yani her bir görüşme dökümü için ayrı ayrı notlar tutarak çözümledim. Daha önceden formel/biçimsel olarak kodlanmış ya da ön-kodlama yapılmış (bir şekilde yalnızca işaretlenmiş veya altı çizilmiş olan) bir metnin dökümü üzerinde çalıştım ve buradaki unsurları gerekliliklerine göre azaltmaya çalıştım. Yani ana/esas kodları, kavramları veya hayati bilgileri içeren önemli parçaları açığa çıkarttım ve bunların neden ana/esas parçalar olduklarını değerlendirek, ayrıntılı notlar tuttum. Birazdan bununla ilgili somut bir örnek vereceğim, fakat ilk önce kodlama işlemiyle bir arada gerçekleştirilen bu not tutma tarzının verilerin yönetilmesine ve düzenlenmesine nasıl yardımcı olduğu konusunu ele alacağım.

Daha önce kodlamaya ilişkin yaptığım tartışmada belirttiğim üzere, saha araştırmasının temel problemlerinden biri, çok aşırı miktarda verinin yığılmasıyla ilgilidir. Buradaki problem, söz konusu bu verilerin daha kontrol edilebilir bir duruma getirilebilmesi için nasıl azaltılacağı konusudur. Bu açıdan araştırmacının topladığı verilerin birçoğunun, öncelikli hedefler açısından atılması (veya en azından daha sonra kullanılmak üzere depolanması) gerekecektir. Görüşme dökümleri üzerinde çalışırken

kodlama ve not-tutma işleminin bir arada kullanılması, ilgili önemli kısımların belirlenmesini ve ayrılmasını sağlayarak verilerin kontrol edilebilir bir miktara düşürülmesine imkân tanır. Bunu, görüşmeler (doküman analizi, gözlemler ve okumalar) tamamlandıktan sonra, yani araştırmanın daha sonraki aşamalarında yapmak belki de daha kolaydır. Ancak bu durum, kodlama ve not tutma işlemlerinin araştırma sürecinin devam eden sürekli yönlerini oluşturmalarına engel değildir. Ayrıntılı ve derinlemesine notlar tutmak, araştırmacının veriler hakkında genel bir fikir edinmesini ve veriler üzerine analitik temelde düşünebilmesini sağlar. Sonuç olarak bu tür bir yöntem, araştırmacının (eğer varsa) verilerdeki eksiklikleri saptamasına olanak sağlar. Bu yöntem, hem görece iyi-tanımlanmış teorik fikirlerin ortaya konmasına hem de bir şekilde belirsiz, iyi-tanımlanmamış veya yetersiz kalmış teorik fikirlerin ince ayarının yapılmasına veya yapılandırılmasına yardımcı olmak için hangi eksik kalmış bilgilerin tamamlanması gerektiğine işaret eder.

6. Notlar ve Teori-Geliştirme

Tutmuş olduğum bu ayrıntılı notlardan hareketle çok sayıda önemli kavram ve fikir geliştirdim, örneğin “paylaşımlı kontrol”, “değerlendirme sistemi türleri”, “bölünmüş (tabakalı) emek piyasası”, “kast personelinin çalışma rutinleri”, vb. Bunu, görüşme dökümlerinin içerdiği verileri genel bir biçimde irdeleyerek veya yorumlayarak gerçekleştirdim. Bu da iki temel şeyi gerekli kıldı. Birincisi, yeni bakış açıları, fikirler ve açıklamalar üretebilmek için verilerin ne anlam ifade ettiğine ilişkin sürekli bir yeniden düzenlemeyi veya yeniden düşünmeyi (nasıl, hangi, niçin sorularını sormayı) gerektirdi. İkinci olarak verilerin analiz edilmesinde ve yorumlanmasında daha önceden önemli rol oynayan kavramların ve fikirlerin sürekli olarak irdelenmesini (ayrıntılan-dırılmasını, genişletilmesini, değişiklik yapılmasını) gerektirdi.

Bunun not-tutma işlemi açısından ne anlama geldiğini açıklayabilmek için, “tipleştirme” kavramını nasıl geliştirdiğime

ve bu kavramın “rol-yapışması”⁵, “değerlendirme kriterleri” ve “kast personelinin çalışma rutinleri” gibi diğer ilişkili kavramlarla bağlantısına dair bir örnek vereceğim. Tipleştirme, kast yönetmelerinin (veya yönetmenler ve yapımcılar gibi rol veren herhangi birilerinin) belirli yapımlarda belirli bölümleri hangi oyuncuların oynayacağına karar verirken, oyuncuları belirli teatral rollere (tiplere) uygun olarak düşünmelerine (tasarlamalarına) işaret eder. Bu unsurlar, görüşme dökümlerinden bir tanesi - bir yapımcıyla yapmış olduğum görüşmenin dökümü - üstünde almış olduğum ayrıntılı teorik notlardan ortaya çıkmıştır. Yeri gelmişken şunu da belirteyim; söz konusu bu teorik notlar 4000 kelime uzunluğundaydı, bu nedenle şüphesiz burada yapacağım açıklamalar kısaltılmış ve özetlenmiş bir nitelikte olacaktır.

Şimdi bu noktada, tutmuş olduğum bu notların gelişim süreciyle ilgili olarak şematik bir çerçeve sunacağım. Bu çerçevede, tipleştirme ve onun oyuncuların kariyerleri üzerindeki etkileriyle ve ayrıca bir bütün olarak mesleki örgütlenme biçimi üzerine ayrıntılı bir tartışmayla sonuçlanan birtakım maddeler halinde sıralanan notlar/yorumlar (ve bunlar arasındaki geçişler) yer almaktadır. Not tutma işlemi, görüşme dökümlerinin ilk beş sayfası üzerinde küçük ve önemsiz notlar almak suretiyle oldukça “yavaş” bir şekilde başladı. Ancak, beşinci sayfadaki hangi yapımların teatral “başarılar” elde edeceğini öngörmenin zorluklarına ilişkin yapımcının söylemiş olduğu şeyler üzerine yapmış olduğum yorumlar, notların ayrıntılandırılması için bir başlangıç noktası oldu. Söz konusu notlar/yorumlar ve bunlar arasındaki geçişler aşağıda yer almaktadır:

- 1 Notlar/yorumlar, başarıların “tahmin edilebilirliği” teatral yapımların başarı potansiyeli - problemiyle başladı.

---

5 T.S.N.: Rol-yapışması (*type-casting*): Oyuncunun yapısına uygun türden rollere yönelik rol verimi (bir oyuncunun belirli bir rolle, tipte veya rollerle tanımlandığı/özdeşleştiği süreç).

- 2 Bunu takiben, notlar, teatral yapımların piyasa koşullarıyla ilgili bir tartışmaya yöneldi.
- 3 Bu tartışma, farklı piyasa koşullarında yer alan endüstrilerdeki yönetim sistemlerinin karşılaştırılmasına yol açtı (Burns ve Stalker'ın -1961- organik ve mekanik yönetim sistemleri arasındaki ayrımı).
- 4 Bu noktadan hareketle, endüstriyel yapımlar ile (tiyatro gibi) sanatsal yapımların gerektirdiği farklı yenilik ve yaratıcılık biçimlerinin karşılaştırılmasına geçildi.
- 5 Farklı yenilik ve yaratıcılık biçimlerinin karşılaştırılması, yeniliğin nasıl tanımlanacağı meselesinin tıkanmasına yol açtı. Not tutma işlemi, bu kısımda karmaşıklaştı ve burada tartışma sona erdi.
- 6 Oyunların, şovların, filmlerin ve ayrıca oyuncuların kariyerlerinin başarılı olmasında “yeniliğin” taşıdığı önem üzerinde durulmaya başlanmasıyla birlikte yorumlar tekrar başladı.
- 7 Bu nokta beni, oyuncu seçimi (kast) yapılırken “yeni fikirlerin” üretimi konusunda kast yönetmenlerinin karşılaştıkları problemlere ilişkin bir tartışmaya götürdü. Bu tartışmanın sonucunda, olumlu ve olumsuz etkiler yaratan iki farklı türden *rol-yapışması* (*type-casting*) durumu arasındaki kavramsal ayrım ortaya çıktı.
- 8 Olumlu ve olumsuz etkiler yaratan bu iki farklı türden “rol yapışması” kavramsallaştırmasının yerine çalışma rutinlerinin bir yönü olarak ve “rol-yapışması”nın bir anti-tezi olarak kast yönetmenleri tarafından oyuncuların “tipleştirilmesi” kavramını (yani ‘tipleştirme’ kavramını) geliştirdim.
- 9 Bu, daha sonradan oyuncuların kariyerlerindeki statü hareketliliği meselesini ve “tipleştirme” hadisesinin oyuncuların içinde yer aldıkları emek piyasasının bölün-

müşlüğünü nasıl pekiştirdiği ve yeniden ürettiğine dair soruları gündeme getirdi.

Bir bütün olarak teorik notların “mantığı” ve düzenine ilişkin değerlendirmelerde bulunmadan önce, yukarıdaki listede yer alan bazı fikirleri açıklığa kavuşturmam gerekmektedir. Çünkü bunlardan bazılarının tam olarak ne ifade ettiklerinin ve taşıdıkları önemin anlaşılması, oldukça zor olabilir. Kast yönetmenleri yapımlara oyuncu seçimi (kast) yaparlarken yeni fikirler üretmek konusunda sıkıntı yaşarlar, çünkü kast yönetmenlerinin kariyerleri sadece doğru yere doğru oyuncu bulmaya bağlı değildir. Kast yönetmenleri bu yönde (çoğu kez ‘ne kadar mükemmel bir kast/oyuncu seçimi örneği’! yorumlarını kazandıran) oyuncu ve rol uyumu açısından beklenmedik, zekice eşleşmeler yapma sorumluluğunu da taşımaktadırlar. Kast yönetmenleri, yenilikle ilgili problemi sadece yeni oyuncular bularak değil, aynı zamanda daha önceden belirli roller oynayan (veya bir şekilde belirli rollerle tanınmış olan) oyuncularını daha farklı rollerle ilişkilendirerek çözme eğilimindedirler. Bu durumu kavramsallaştırmaya yönelik ilk girişimim, olumlu ve olumsuz etkiler yaratan iki farklı türden “rol-yapışması” hadisesi şeklinde düşünmek oldu, çünkü söz konusu bu terim yaygın olarak kullanılmaktaydı ve terimin işaret ettiği olgu hiç şüphesiz zaten mevcuttu.

Rol yapışması (type-casting), bir oyuncunun - bir roldeki önceki başarısı ve onun toplumda söz konusu bu rolle çağrışım yapması nedeniyle - sürekli olarak tek bir rol tipinde (aptal sarışın, romantik başrol, suçlu/katil) oynaması sonucu ortaya çıkar. Bu durum, oyuncu seçimi yapan kişileri, oyuncuyu farklı türden rollerde kullanmak konusunda bir çekingenliğe itmektedir. Bunun sonucu olarak oyuncunun kariyeri, hem elde edilebilir rollerin sayısı hem de oyunculuk yeteneğinin gelişimi açısından zarar görür. Ayrıca söz konusu oyuncu, piyasadaki eleştirmenler, diğer oyuncular ve halkın gözünde sanatsal anlamda sönmeye başlar. (Bu anlamdaki rol yapışması oyuncuların kariyerlerinde olumsuz sonuçlar doğurmaktaydı). Ancak, kast personeli aç-

sından oyunlar ve yapımlar için yeni fikirlerin yaratılması problemi, sadece belirli bir (klişe) tiple tanınan oyuncularını tam zıttı olan rollerde oynatarak çözüme kavuşturulur.

Böylelikle kast yönetmenleri, daha önceden belirli rollerle tanınan oyuncularını, farklı rollerle bağdaştırarak yaratıcı kast (oyuncu seçimi) kararları alabilirler ve oyuncuların alanlarını genişletebilirler. Şüphesiz bu durum, kronik işsizliğin olduğu bir meslekte oyuncuların sadece potansiyel iş olanaklarını artırmakla kalmayıp aynı zamanda onların yeteneklerinin sanatsal ve teknik gelişimi açısından kariyerlerinde yükselmelerine yardımcı olur. (Bu anlamdaki rol yapışması ise oyuncuların kariyerlerinde olumlu sonuçlar doğurmaktaydı). Nitekim bu durum, oyuncuların kariyerlerinin çoğunlukla bitmesine yol açan “rol-yapışmasıyla” açık bir şekilde çalışmaktaydı. Kısacası “rol yapışması”, oyuncuların kariyerlerinde bazen olumlu bazen olumsuz sonuçlar doğurabilmekteydi. Bu yüzden başlangıçta, bu iki farklı sonuç doğuran durumu *engelliyici/olumsuz ve kolaylaştırıcı/olumlu rol-yapışması* şeklinde kavramsallaştırdım.

Netice itibariyle “tipleştirme” terimini, sadece göze hoş gelmesi nedeniyle geliştirmedim. Bu terimi “rol-yapışmasının” farklı bir türü olarak düşünmek kafa karıştırıcıydı. Bu nedenle, *yaşayan - in vivo* - bir kategoriye dayanan kavramsal bir formülasyonu yani gündelik yaşamda onu kullanan insanlar tarafından geliştirilmiş ‘rol-yapışması’ kavramını terk ederek yerine sosyologlar tarafından teknik bir anlamda kullanılan sosyolojik olarak tanımlanmış “tipleştirme” kavramını geliştirme kararı aldım. Ancak, bu tipleştirme kavramı formel “sosyolojik” bir kavramsallaştırma olmasına rağmen, oyuncular araçlar/ajans temsilcileri, kast yönetmenleri ve yapımcılarla yaptığım görüşmelerle açık bir şekilde bağlantılıydı. Dolayısıyla tipleştirme kavramı, doğrudan söz konusu alandaki kişilerle yapılan görüşmelerin sonucunda geliştirilmiştir.

Özellikle bazıları, *zıt karakterde rol verimi*⁶ terimini zikretmekteydiler. *Zıt karakterde rol verimi* sıradan gündelik konuşma diline özgü bir kullanımdı ve doğrudan bir kavramsal veya teorik düşünce yaratmıyordu. Ancak fark ettiğim nokta şuydu ki, *zıt karakterde rol verimi* (yani oyuncuların, genelde oynadıkları rollerin tamamen zıttı türden olan rollerde kullanılması durumu) yalnızca “rol-yapışması” hadisesi başlamadan önce (yani oyuncunun sadece tek bir role uygun olduğu şeklinde değerlendirilmeye başlandığı durumlardan önce) gerçekleşebilmekteydi. Bu nedenle, “kolaylaştırıcı/olumlu” rol-yapışması olarak ifade ettiğim şeyin gerçekte *rol yapışmasıyla* bir ilgisi yoktu, çünkü *zıt karakterde rol verimi* yalnızca oyuncunun birden fazla türden role uygun olduğunun düşünüldüğü bir süreç içinde gerçekleşebiliyordu. Nitekim tipleştirme fikri, benim için kast yönetmenlerinin tanıdıkları oyuncuları sürekli olarak geniş bir rol yelpazesi üzerinden düşünmelerini açıklayan bir kavrama işaret etmekteydi.

Son olarak tipleştirme kavramı, oyuncuların genel mesleki kariyerlerindeki statü hareketliliği meselesiyle ilişkiliydi. Nitekim bu mesele, söz konusu analizin bir başka boyutunu oluşturan oyuncuların içinde yer aldıkları emek piyasasının örgütlenme biçimiyle ilgili kısımları açıklığa kavuşturdu. Diğer görüşmelerden ve meslekteki istihdam ve gelir dağılımına ilişkin ankete dayalı iki araştırmadan (bkz. Layder, 1985), oyunculuk piyasasının “bölünmüş” bir yapı sergilediği bilgisine ulaştım. Toplam oyuncu sayısının yaklaşık %5’ni kapsayan yıldız oyuncuların oluşturduğu bir elit grup söz konusuydu, bunun altında yaklaşık %15 civarında iş fırsatlarından “faal olarak faydalanan” oyuncuların oluşturduğu bir kesim vardı. Burada, her ne kadar mutlaka yıldız isimler olmasa da genel anlamda camiada “tanınan” yani herkesçe “bilinen” ve kast personeli tarafından düzenli olarak kullanılan oyuncular vardı. Bunların altında ise, çoğunun

6 T.S.N.: Zıt karakterde rol verimi (*casting against type*): Oyuncuların, genelde oynadıkları rollerin tamamen zıttı türden rollerde kullanılması durumu.

asında zamanlarının büyük bir kısmını işsiz geçiren veya oyunculuk dışında işlerle meşgul olan büyük bir oyuncu kitlesi (%80) bulunmaktaydı.

Bu noktada araştırmaların sunduğu veriler temelinde ortaya çıkan soru, oyunculuk piyasasının bu bölünmüşlüğü'nün nasıl üretildiği, muhafaza edildiği ve zaman içinde nasıl sürdürüldüğü konusuydu. Bu konuda, şimdiki amaçlarımız açısından bizi ilgilendirmeyen birtakım etkenler söz konudur. Ancak, “tipleştirme” hadisesi bu soruya verilebilecek cevabın bir parçasını oluşturmaktadır, çünkü kast yönetmenlerinin daha önceden bildikleri (iş olanaklarından faal olarak faydalanan %20’lik kesimi oluşturan) oyuncularını sürekli olarak kullanmaları aynı oyuncuların tekrar tekrar kullanılacaklarını göstermekteydi. Bu durum, statü yapısının alt basamaklarındaki oyunculuk piyasasının tabanındaki - oyuncu kitlesinin hareket etme (statü değiştirme) şansını engellemekteydi. Dolayısıyla, oyuncu kesiminin emek piyasasındaki dağılımını ve örgütlenme biçimini düzenleyen/belirleyen bir araç olarak tipleştirme hadisesi, niyetlenilmemiş de olsa emek piyasasının “bölünmüş” yapısının muhafaza edilmesine ve yeniden üretilmesine neden olmaktadır. Ancak şunu vurgulamak zorundayım ki, tipleştirme hadisesi, oyunculuk piyasasının bölünmüş yapısının korunmasına ve yeniden üretilmesine neden olan etkenlerden sadece birisini oluşturmaktaydı. Bu soruya daha ayrıntılı bir cevap verebilmek için oyunculuk mesleğinin örgütlenme biçimine ilişkin (aracılar/özel menajerler, kast yönetmenleri arasındaki ilişkiler de dâhil) daha kapsamlı bir analize ihtiyaç vardır.

7. Teori-Geliştirme Faaliyetinin İçsel Mantığı

Tipleştirme kavramının (nitelikleri, özellikleri ve sosyal-örgütlenme açısından sonuçları da dâhil) nasıl geliştirilmiş olduğuna dikkatlice baktığımızda bu kavramın tesadüfen keşfetme⁷, olasılık,

7 T.S.N.: *Serendipity* (Serendiplik): Bir şey ararken tesadüfen değerli başka bir şey bulma veya keşfetme yetisi. Sıklıkla yaratıcı bilimcinin tipik özelliği olarak değerlendirilir.

körü körüne arayış, yanlış ipuçları ve ayrıca kavramlar ve fikirler arasında sistematik, mantıksal bağlantılar ve ayrıntılandırmalar gibi farklı unsurların bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıktığını görebiliriz. Kısacası daha genel bir anlamda ifade edilirse araştırmacının tuttuğu notlar, tüm bu unsurların bir araya getirildiği oldukça karmaşık bir yapıyı temsil etmektedir. Bu, aslında tamamen doğru olsa da kişinin kendisi için tuttuğu bu notlar, aynı zamanda teorik yaratıcılığın dayandığı farklı dinamikleri de temsil etmektedir. Şimdi bu konuyu daha yakından ele alalım. Genel olarak sürecin bütününe baktığımızda bir önceki kısımda yer vermiş olduğum listede yer alan 5. ve 6'ıncı *maddeler/notlar* arasındaki kopukluk dikkat çekmektedir. Buradaki 1'den 5'e kadarki maddeler (belirli bir fikirler bütünü) ile sonraki 6. maddeyle birlikte başlanan ve nihayetinde geliştirilen sonuç (tipleştirme kavramı) arasında bir bağlantısızlık söz konusudur. 1'den 5'e kadarki maddelerde yer alan konular, analitik düşünme açısından çıkmaza girmiş olduğundan dolayı, nihai olarak ortaya çıkarılmış olan sonuçla alakasız kalmıştır. Ancak bu, notların başlangıçtaki kısımlarının önemsiz olduğu ve bu kısımların tipleştirme kavramının gelişiminde herhangi bir katkısının olmadığı anlamına gelmez.

Almış olduğum notların başlangıçtaki kısımlarıyla sonraki kısımları arasında (en sonunda varılan sonuç açısından) bağlantısızlık olduğunu düşünmek hatalıdır. Çünkü bu tür bir görüşte, teorik düşünme süreci için bir yön ve konu bulmanın önemi yanlış değerlendirilmektedir. Sürecin bütünü, genel olarak şov ve teatral yapımların ticari olarak öngörülebilirliği probleminin önemine ilişkin kapsamlı bir tartışmayla başlamıştı ve sonrasında farklı türden endüstriyel ve sanatsal yapımların içinde yer aldıkları farklı piyasa koşullarının karşılaştırılmasına doğru yön almıştı. Söz konusu bu endüstriyel yapımlar ile (tiyatro gibi) sanatsal yapımların gerektirdiği farklı yenilik ve yaratıcılık biçimlerinin tanımlanması meselesine girilmesiyle birlikte tartışmanın asıl odağından belli bir sapma yaşanmıştır, ancak

yaşanan bu sapma belirli teorik, kavramsal konu ve odak noktalarının geliştirilmesini de sağlamıştır. Nitekim bu çerçevede piyasa koşullarının belirleyici olduğu ortamlarda, örneğin ticari temelli oyunlarda (televizyon ve filmlerde) yeniliğin, buluşun ve yaratıcılığın nasıl bir rol oynadığı konusuna odaklanılmıştır. Bu konular, sonradan oyuncu seçimi/kast meselesi ve kast personelinin çalışma rutinlerinin çeşitli yönleri olarak rol-yapışması ve tipleştirmeyle ilgili problemlere yönelinmesini sağlamıştır.

Bu nedenle, her ne kadar 5. maddede yaşanan kafa karışıklığı ve çıkmaza girilmiş olması nedeniyle, almış olduğum notlarda belirgin bir kopuş (süreksizlik) olduğu görülse de teorik mantığı ve genel olarak teorik ayrıntılandırma ve teori geliştirme faaliyetini devam ettiren belli başlı tematik süreklilikler de vardır. Kabul edilmelidir ki, bu noktadaki teorik mantık veya düşünce biçimi - mantıksal ve düzenli bir akıl yürütme biçiminden ziyade daha çok kelime bağlantısı kurma şeklinde - oldukça dağınık bir şekilde ilerlemekteydi, fakat görüşülen bir kişinin vermiş olduğu cevaplar üzerine, yapmış olduğum bir yorumla başlayan ve önceki fikirlerle de desteklenen bu akıl yürütme süreci, notların ilk kısımlarına odaklanmamı sağlamıştır. Nitekim bu düşünce biçimi ve mantık zinciri, böylelikle 5. ve 6. noktalar arasındaki boşluğun kapanması için gerekli olan ilişkilendirici tematik bütünlüğü/sürekliliği sağlamıştır. Şimdi, şüphesiz ki notlar arasında içsel bir mantık veya bağlantı kurulsa da bu, teorik ayrıntılandırma sürecinin gelişimini ve şeklini etkileyen tek süreç değildir. Yani fikirlerin birbirlerinden etkilenerak “olgunlaşması” ve “ortaya çıkması” düşüncesi bir anlamda doğru olsa da diğer taraftan akıl yürütme sürecini etkileyen ve böylelikle teorik ayrıntılandırma sürecine etki eden birçok “dışsal” etken de vardır.

Bu noktada sürece etki eden iki temel kaynak vardır. Birincisi, kişinin araştırmaya beraberinde getirdiği önceki varsayımları, teorik ve özcü bilgileri, vb bulunmaktadır. İkincisi, eğer araştırmada benimsenen asıl veri toplama tekniğiyle (bu örnekte görüşme tekniğiyle) birlikte başka türden araştırma stratejileri ve

teknikler kullanılırsa teorik üretim ve analiz büyük ölçüde bu geniş bağlam içinde gerçekleştirilmiş olacaktır. Teori geliştirmeyi hedefleyen bir araştırmada çoklu bir stratejiye dayanan yaklaşımdan faydalanma konusunu daha sonra ele alacağım, ancak öncelikle teorik ayrıntılandırmayı etkileyen önceki teorik varsayımların bazıları üzerinde duracağım.

8. Teori ve Veri Analizi

Daha önce teorileştirme ve veri analizine ilişkin olarak bunların sosyal analizin farklı yönlerine işaret ettiklerini ve tamamen aynı kefedede düşünülemediklerini, fakat yine de bunları birlikte işleyen unsurlar olarak görmek gerektiğini belirtmiştim. Ayrıca, ikinci bölümde araştırmacının sahip olduğu birtakım genel teorik varsayımlarından ve bunların bir aşamalar zincirinden oluşan araştırma sürecine nasıl dâhil edilebileceklerinden bahsetmiştim. Bu kısımda, araştırma sürecini ve teori inşasını etkileyen daha spesifik teorik yönelimleri irdeleyerek bu analizi daha da genişletmek istiyorum. Buradaki genel amacım (yukarıdaki teorik notlar örneğinde olduğu gibi), veri analizine dayalı olarak teori geliştirme sürecinin önemli bileşenleri olarak bazı pratik yöntemler sunmaktır. Bu nedenle, durduğum nokta, mevcut birtakım yaklaşımlardan oldukça farklıdır. İlk olarak benim yaklaşımım, sosyal araştırmada ampirist ve sözüm ona ateorik bir yaklaşımı ısrarla savunanların yaklaşımından ayrılır. Bununla birlikte benim yaklaşımım, teori-inşasının bütünüyle tümdengelimci, rasyonalist bir girişim olması gerektiğine inananlardan veya teori-inşasının büyük ölçüde “uygulamalı” ampirik araştırmadan ayrılması (yani ampirik araştırmanın teorik fikirleri aydınlatmak için kullanılmaması) gerektiğini belirtenlerden de ayrılmaktadır.

En önemlisi, benim yaklaşımım teorinin sadece süregelen araştırma bağlamında ve yalnızca içsel bir yolla geliştirilmesi gerektiğini ısrarla savunan temellendirici teorisyenlerin fikirlerinden ayrılmaktadır. Yani temellendirici teorisyenlere göre

araştırmacılar, doğrudan ve yalnızca veri toplama ve analizinden hareketle geliştirilmesi gereken teorinin saflığını bozacak ('kirletecek' sözcüğü temellendirilmiş teorinin üstünlüğünü dogmatik bir biçimde kabul edenlerin tutumlarını çok daha iyi betimleyebilir) birtakım teorik (apriori) varsayımlara sahip olmamalıdır. Bu tür bir yaklaşım kaçınılmaz olarak ampirist bir epistemolojiye dayanır ve dolayısıyla teorinin alanını, esnekliğini ve açıklayıcı gücünü sınırlandırır (Layder, 1990, 1993). Bu nedenle bana göre, öncelikle tüm araştırmaların bir ölçüde teorik varsayımlardan etkilendiğinin kabul edilmesi gerekir ve bu teorik varsayımların veri analizini veya araştırma "bulgularını" farkında olunmadan saptırmaması için bunların sistematik ve net bir şekilde ele alınması daha faydalı olacaktır. İkincisi ve daha önemlisi, ampirik araştırmacılar olarak önceki teorik fikirleri mutlak suretle veri toplama ve analize odaklanmamızı sağlayan araçlar olarak görmemiz gerekir.

Kast yönetmenlerinin davranışsal rutinlerinin bir boyutunu ve diğer sosyolojik analiz unsurlarını açıklayan tipleştirme kavramına bakılacak olursa bu kavramın, ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilmesi sürecinde sahip olunan çeşitli teorik fikirlerin ve önceki varsayımların etkili olduğu görülecektir. Birincisi, tipleştirme kavramını kullanan Alfred Schutz'un (1972) fenomenolojik sosyolojisidir. Schutz'un tipleştirme kavramı, insanların dil sayesinde etraflarındaki şeyleri ve nesneleri "belirli kategorilere göre sınıflandırmalarını" ve bunları rutin anlam sahalarına (dünyalarına) dâhil etmelerini işaret eder. Bu tipleştirme süreci, insanların içinde yer aldıkları şartların/bağlamın karmaşıklığının ve bu karmaşıklığın yol açtığı muhtemel kafa karışıklığının giderilmesini ve süreç içerisinde bağlamın daha yönetilebilir, anlaşılabilir ve bir ölçüde daha öngörülebilir duruma dönüştürülmesini sağlar. Schutz'a göre, bu tipleştirme süreci, insanlar arasında "perspektiflerin karşılıklılığı" varsayımına uygun davranışlar sergilenmesini sağlayarak sosyal etkileşimi de kolaylaştırır.

Şüphesiz, benim ortaya koymuş olduğum tipleştirme kavramıyla Schutz'un geliştirmiş olduğu tipleştirme anlayışı arasında örtüşen belirli noktalar olsa da ikisi arasında çok önemli farklılıklar vardır. Benim geliştirmiş olduğum tipleştirme kavramında "perspektiflerin karşılıklılığı" varsayımının önemli olmaması bu farklılıklardan birisini oluşturmaktadır. Dolayısıyla benim tipleştirme kavramımda, insanların birbirlerinin perspektiflerinden nasıl yararlandıkları ve dolayısıyla nasıl ortak bir anlayış geliştirdikleri konusu yer almamaktaydı. Ben daha ziyade, kast personelinin işle ilgili rutin bir problemle nasıl baş ettikleri ve bilişsel bir süreç olarak tipleştirme sürecinin onlara bu konuda nasıl yardımcı olduğuyula ilgilendim. Benim tipleştirme anlayışımınla Schutz'unki arasındaki ortak nokta, ikisinin de sosyal çevrenin farklı yönlerinin belirli kategorilere karşılık gelecek biçimde sınıflandırılması (tipleştirilmesi) ve bunun araştırmacının söz konusu çevreyi daha kolay anlaşılır hale getirmesine ve onunla ilgili bazı modeller ortaya koymasına olanak sağlıyor olmasıdır.

İkinci olarak benim geliştirdiğim tipleştirme kavramında çalışma ve örgüt sosyolojisinin çeşitli etkileri vardı. Bu açıdan tipleştirme süreci, doğrudan üretici süreçler ve iş akışı kavramlarıyla ve ayrıca personel dağılımı ve örgütlenme biçimiyle ilgili sorunlarla bağlantılıydı. Her ne kadar oyunculuk mesleği bürokratik örgütlenme biçiminden çok farklı olsa da bu türden farklı örgütlenme biçimlerindeki güç ve otorite yapıları ve bunların genel işleyiş biçimleri, kast yönetmenlerinin işleri/görevleri ve problemlerine yönelik bir karşılaştırma yapabilmemi sağladı. Tipleştirme, (bir meslek grubu olarak) kast yönetmenlerinin oyuncuların belirli oyunlara ve rollere yerleştirilmesi/dağıtılması ve koordine edilmesi işini kolaylaştırabilmek için geliştirmiş oldukları bir sisteme (sürece) işaret eder. Bu nedenle, formel örgütlenme biçimleriyle ve emek piyasası üzerinde çalışmak düşüncelerimi doğrudan etkiledi ve beni bununla ilgili veriler aramaya itti. (Bölüm 4'de verilerin teorik bir bakış aracılığıyla kavranması meselesini ayrıntılı olarak ele alacağım.)

Benzer şekilde, Durkheim'ın toplumsal bütünleşmenin doğası ve toplumsal bağ kurma süreçleri (modelleri) üzerine çalışması, mesleki örgütlenme biçimleriyle ilgili düşüncelerimi etkilemişti. Ayrıca, genel olarak güç ve kontrol kavramlarıyla da ilgileniyordum ve burada da Marx ve Weber'in çalışmaları benim üzerimde çok önemli bir etki yaratmıştı. Bu anlamda tipleştirme kavramı “birdenbire/hiç yoktan” ortaya çıkmış değildi; verilerin farklı boyutlarına dikkatimi çeken ve belirli kavramsal öngörüler sunan birtakım kavramsal çalışmalar ve teorik perspektifler vardı.

9. Çoklu-Stratejiye Dayanan Araştırma Bağlamında Teori-İnşası

Bu kısımda, araştırmada benimsenecek çoklu bir stratejiye dayanan yaklaşım kapsamında, salt ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen teoriler ile araştırma sürecine aktif olarak etki eden önceki ve mevcut teorik düşüncelerin (veya akıl yürütme süreçlerinin) sürekli etkisi altında geliştirilen teoriler arasında çoğu kez belirgin bir ayrılığın olmadığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Çoklu-stratejiye dayanan bir yaklaşımın temel noktası, araştırmada mümkün olduğunca çok veri kaynağı ve/veya metodolojik ve analitik strateji kullanmanın teori-geliştirme faaliyetini büyük ölçüde kolaylaştırdığı fikrine dayanır.

Çoklu-stratejiye dayanan bir yaklaşım benimsemenin, veri toplama ve analizinden hareketle geliştirilen teorik fikirlerin ve kavramların gücünü, yoğunluğunu ve geçerliliğini artırdığına işaret etmek istiyorum. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, mümkün olduğunca çok kaynağın ve stratejinin kullanılması, kişinin araştırmayı olabildiğince çok açıdan ele almasını ve olabildiğince çok ampirik alan ve veriye “temas etmesini” sağlar. Nitekim bu tür bir yaklaşımın avantajı, bulguların ve şüphesiz araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen kavramların geçerliliklerinin denetlenmesini sağlayan *birçok farklı metot ve verinin*

birlikte kullanılmasını (triangulation⁸) doğal olarak mümkün kılmasıdır. Araştırmacı tek bir belirli kaynağa, stratejiye veya metoda ne kadar fazla bağlanırsa, belirli bir ampirik alan veya problemin bazı yönlerine aynı derecede öneme sahip başka alanları veya problemleri kaçırmak pahasına o kadar çok yönelecektir. Çoklu-stratejiye dayanan bir yaklaşım, gittikçe daha sağlam teorik fikirler geliştirme potansiyelini artıran çok-perspektifli bir “genel bakış” sağlar.

Son olarak belirli bir ampirik alan veya probleme yönelik çok sayıda yaklaşımın bir arada kullanılması, teorik keşifler gerçekleştirilmesini sağlayabilecek bulguların yeniden-düzenlenmesine ve yeniden-yorumlanmasına olanak sağlayan bir sinerji yaratır. Aslında bu sinerji, “tesadüfen keşfetme yetisi”ni güçlendiren veya harekete geçiren bir güçle aynı kapıya çıkar! Şimdi, çoklu-stratejiye dayanan bir araştırmada yer alabilecek beş farklı boyut üzerinde duracağım.

Çoklu veri kaynakları ve veri toplama teknikleri

Çoklu-strateji yaklaşımının temel bir iddiası, belirli bir araştırma problemine yönelik uygun ve mümkün olduğunca çok farklı veri toplama tekniği ve kaynağın bir arada kullanılmasının teorik fikir ve kavramların üretimi sürecinde muazzam bir potansiyel kazanç sağlayacağıdır. Bunun için, nicel ya da nitel verilerin kullanımı ve faydası noktasında herhangi bir önyargı veya özel tutkunun yok edilmesi gerekir. Her ne kadar tek bir veri türü kullanılarak teori geliştirmek mümkün olsa da bana göre hem nicel hem nitel verilerin bir arada kullanılması yeni teorileştirmelerin gerçekleştirilebileceği verimli koşullar yaratır (bkz. Layder, 1993). Ayrıca bu konudaki önemli nokta, araştırmacının (katılımlı gözlem, derinlemesine görüşme, dokümanter analiz,

8 T.S.N.: *Triangulation*: Üçgenleme veya nirengi noktası. Belirli bir konuyu incelemek için birçok farklı metod veya verinin kullanılması. Belirli bir araştırma türünden elde edilen bulgular, diğer türden araştırmalarla edinilen bulgularla denetlenebilir. Amaç, çoğunlukla bulguların geçerliliğini arttırmaktır.

vb gibi) etnografik veri toplama tekniklerini, anket verileri, resmi istatistikler, yarı-yapılandırılmış görüşmeler ve benzerleriyle bir arada kullanmaya yönelik istekliliğidir. Özellikle, farklı veri toplama tekniklerinin ve farklı veri türlerinin çeşitli biçimlerde bir arada kullanılması, araştırmacının sosyal dünyanın makro ve mikro boyutları arasındaki bağlantıları daha güçlü ve daha komplike bir şekilde analiz etmesini sağlar.

Elbette ki, olabildiğince çok kaynak ve tekniğin bir arada kullanılmasına yönelik bu uyarı, bu tür bir yaklaşımın aynı zamanda esneklik, uygulanabilirlik ve uygunluk kriterlerine uymak zorunda olduğunu da içermektedir. Şüphesiz, kimi zaman bazı veri kaynaklarının veya veri toplama tekniklerinin bir arada kullanılması uygun veya makul değildir, fakat temel nokta bunların araştırmacının bazı kişisel tercihleri veya önyargıları nedeniyle önsel (*a priori*) olarak engellenmemesi gerektiği konusudur. Çoklu kaynak ve teknikler kullanılırken keyfi veya “ilkesiz” bir eklektik yaklaşım sergilememek de aynı derecede önemlidir. Can alıcı nokta, “birbirleriyle birlikte” veya “bir arada” ibarelerinde saklıdır. Güçlü teori ve kavramlar çoğu kez ve sıklıkla farklı metotlar, stratejiler, kaynaklar ve teknikler arasında gerçek bir alış-veriş ve diyalog olduğu zaman ortaya çıkar (bkz. Layder, 1993).

Tarihsel analiz

Her ne kadar belirli bir problemle ilgili olarak tarihsel bir perspektif edinmek her zaman için gerekli veya pratik olmasa da tarihsel bir perspektif, belirli bir araştırmanın ampirik ve analitik derinliğine kesinlikle katkıda bulunur. Toplumsal hayatın belirli yönlerinin farklı zaman periyotlarındaki gelişme biçimine/süreçine ilişkin sorunlar özü itibarıyla “nedensel” bir yapıya sahiptir, zira her zaman için görünür olmasa da geçmişin bugün üzerinde bir şekilde daima etkisi vardır. Bu tür sorunları ele almak, sosyolojik bir gözlükle tarih okumayı gerektirir - yani ilgili sosyolojik etkenleri ve kavramları ortaya çıkartabilmek için tarihsel

malzemelerin birer araç olarak kullanılması gerekir -. Tarihsel malzemeler - hem resmi belgeler, otobiyografiler, vb gibi kamusal türde hem de günlük ve andaçlar gibi özel türden - birincil (ilk elden) belgesel kaynakları ve yanı sıra belirli devirlerin tarihsel yeniden inşaları veya yorumları ve biyografiler gibi ikincil kaynakları içerir. Tüm bunlar, daha önce yaşanmış ve dolayısıyla bugünkü/mevcut koşulları bir şekilde etkilemiş daha önceki toplumsal koşullara odaklanılarak belirli bir konu veya probleme ilişkin yeni teorik fikirler üretmek açısından önemli kaynaklar sağlayabilir. Tarihsel analiz, mevcut duruma ilişkin gerçekleştirilen araştırma sürecinde ortaya çıkarılan hem özcü hem de formel teorik unsurların geçerliliklerinin sınanmasına yarayan genel bir çoklu-stratejiye dayanan yaklaşımın bir parçası olarak kullanılabilir.

Teorik örnekleme ve anahtar görüşmeler

Glaser ve Strauss'a (1967) göre teorik örnekleme çoğunlukla nitel araştırmalarda kullanılır (ancak teorik örneklemenin nicel araştırma için de aynı şekilde kullanılabileceğini düşünüyorum). Teorik örneklemenin temel ilkesi, araştırmacının araştırma sürecine başlamadan önce örnekleme (onun büyüklüğünü ve yapısını) katı bir şekilde belirlememesi gerektiği konusudur. Bu açıdan, araştırmacı özellikle teori geliştirmek amacındaysa hangi insanların veya olayların ya da etkinliklerin kapsanması gerektiği veya ne kadar kişinin ya da olayın incelenmesi gerektiği şeklindeki soruları araştırma sürecinden önce cevaplandıramaz. Bu sorular, teorinin gelişen doğasına bağlı olarak araştırma süreci içinde cevaplanacaktır.

Bu nedenle, görüşülecek kişilerin sayısı ve bu kişilerin nasıl seçileceği konusu, genel bir bağlamda verilerin ne "anlama geldiği" veya ne "kastettiğiyle" ilgili teorik ve analitik fikirlerin açılanan doğasına bağlı olarak süregelen ve esnek bir şekilde belirlenir. Glaser ve Strauss'a göre teorik örneklemenin temel amaçlarından biri, teorilerin tamamen araştırma verilerine day-

lı olarak geliştirilmesine ve bu şekilde inşa edilen teorilerin saf ve “verilerle temellendirilmiş” yapısını korumaya yardımcı olmaktadır. Bu husus, anlamlı olsa da önceki teorik fikirlerin, kavramların, modellerin veya önermelerin de teori-geliştirme faaliyetine ve teorik örnekleme biçimine katkıda bulunabileceğini gözden kaçıramayız.

Oyuncuların kariyerleri üzerine yapmış olduğum araştırmamda bu konuya yönelik önemli örnekler yer almaktadır. Oyuncularla yaptığım çeşitli görüşmelerden sonra, oyunculuk mesleğinin temel sosyal örgütlenme biçimini ve oyunculuk piyasasının işleyişini kavramamla birlikte bilgi alabileceğim en iyi kaynakların belki de sadece oyuncular olmadığı kanaatine vardım. Bu yüzden, örnekleme bazı araçları/ajans temsilcilerini ve özel menajerleri dâhil ettim. Bu kişilerden daha fazla şey öğrendikçe, kast yönetmenleriyle de görüşme yapılması gerektiğini fark ettim. Bu süreç, daha önceden izah etmiş olduğum tipleştirme kavramının doğmasını sağladı.

Tercih etmiş olduğum teorik örnekleme nedeniyle, oluşturduğum muhtemel görüşülecek kişiler listesine başka kişiler dâhil ederken aynı zamanda birtakım başka veri kaynaklarından da faydalanıyordum. Örneğin oyuncular sendikası (Profesyonel Oyuncular Birliği) tarafından gerçekleştirilmiş istihdam ve gelir üzerine iki alan araştırmasının verilerinden ve genel olarak eğlence endüstrisindeki mülkiyet ve kontrol yapılarına ilişkin dokümanlar bilgilere dayanarak yararlanıyordum. Böylelikle teorik örnekleme, geniş bir çoklu-stratejiye dayanan yaklaşım çerçevesinde ilerliyordu (bu kapsamda karşılaştırmalı bir kariyer analizi ve kariyer yapılarına ilişkin bir tipoloji de geliştirişiyordum - teori geliştirme faaliyetinde tipoloji inşası konusuyla ilgili olarak sonraki açıklamalara bakınız -). Bu yüzden şu nokta net bir şekilde anlaşılmalıdır ki, veri analizi ve teori inşası genel olarak tüm bu farklı veri kaynakları, veri toplama teknikleri ve (teorik örnekleme de dâhil) analitik stratejilerin bir araya getirilmesi ve birlikte kullanılması temelinde gerçekleşmektedir.

Bu nokta daha önce değinmiş olduğum farklı yaklaşımlar arasında bir sinerji yaratma meselesini açıklamaktadır. Bu sinerji, araştırma sürecinde verilerin (ve bu verilerin teorik içerimlerinin) ne anlama geldiği üzerinde düşünürken “önemli keşifler” doğurur ve söz konusu analizin yeniden-yorumlanması veya yeniden-düzenlenmesini sağlar. Kavramların ve teorik fikirlerin bu tür geniş kapsamlı bir bağlamda geliştirilmesi, bunların sadece verilerle değil aynı zamanda güçlü akıl yürütme zincirleriyle ve analitik betimlemelerle de temellendirildiklerini gösterir. Daha önce belirttiğim gibi, çoklu stratejiye dayanan bir yaklaşım, belirli bir araştırma alanının daha kapsamlı olarak ele alınmasını ve o alana ilişkin daha geniş perspektifler geliştirilmesini sağlar. Bu da önemli keşiflerin, kavrayışların veya *evreka!* (*işte buldum!*) kaidesinin gelişebileceği uygun koşullar yaratır.

Her ne kadar birbiriyle tutarsız görünse de çoklu-stratejiye dayanan yaklaşım, bir anlamda “tesadüfen keşfetme yetisinin” harekete geçmesini güçlendirir. Oyuncuların kariyerleri üzerine yaptığım araştırma kapsamında buna ilişkin verebileceğim bir örnek, anahtar kaynak kişilerin ortaya çıkışı ve genel bağlam doğrultusunda hangi görüşmelerin “anahtar görüşme” niteliği taşıdığıyla alakalıdır. Bu anlamda anahtar nitelik taşıyan görüşmeler, önemli bilgilerin ortaya çıkarılması sırasında birtakım fikirlerin aniden bir araya geldiği görüşmelerdir. Bu tür anahtar görüşmeler, aynı zamanda, verilerin farklı yönleri arasındaki bağlantıların fark edilmesini sağlayabilecek diğer görüşmelerden seçilen küçük parçaların veya cümlelerin önemini de ortaya çıkarır.

Oyuncuların kariyerleri üzerine yapmış olduğum araştırmada görüşme yaptığım kişilerden birisi, önde gelen bir kast ajansından bir yönetici, belirli bir oyuncu grubundan bahsederken *iş olanaklarından faal olarak faydalanan* cümlesini kullandı. Analiz ettiğim diğer malzemelerle - özellikle istihdam ve gelir üzerine alan araştırmaları ile kast ekibi ve yapımcılarla yapılan diğer görüşmelerle - bağlantılı olarak düşünüldüğünde bu cümle (ve bir

bütün olarak bu görüşme) benim için birtakım konuları, önsezi-leri, kavrayışları vb bir araya getiren “anahtar” bir görüşme niteliği kazandı. Bu anahtar görüşme (cümle), oyuncuların yer aldığı emek piyasasının bölünmüşlüğü (veya tabakalaşmasıyla) ilgili düşüncelerimin ve ayrıca kast yönetmenleri, özel menajerler ve yapımcılar arasındaki ilişkilerin ve onların rutin çalışma pratiklerinin emek piyasasındaki hiyerarşinin yeniden-üretilmesine ve güçlenmesine nasıl katkıda bulunduğu konusundaki fikirlerimin netleşmesine yardımcı oldu. Ancak, bu görüşmenin veya bizzat bu cümlelerin tek başına ön plana çıktığını ve bu kavrayışları ve bağlantıları sanki tamamen şans eseri veya tesadüfmiş gibi, tam bir “tesadüfen keşfetme yetisi” bağlamında “ortaya çıkarttığı” düşünülemez. “İş olanaklarından faal olarak faydalanan” cümlesinin yarattığı kavrayış ve “işte buldum” etkisi, ancak yap-bozun diğer tüm parçalarının eş zamanlı olarak yerlerine yerleştirilmesi sonucunda anlamlı ve önemli hale gelir. Bu manada, tesadüfen-keşfetme süreci nispeten bağımsız olarak “gelişen” birçok farklı etkinin ve bilgi parçasının eşzamanlı olarak birbirleriyle etkileşim içine girmesi ve ilişkileneşmesi neticesinde gerçekleşir.

Nitekim genel olarak burada savunduğum teorik örnekleme anlayışı, Glaser ve Strauss’un (1967) ileri sürdükleri teorik örnekleme anlayışından birçok önemli noktada ayrılmaktadır. Kısa ve öz olarak ifade edecek olursam; benim teorik örnekleme anlayışına göre (genel teori de dâhil) mevcut teorik malzemeler, süregelen araştırma bağlamında teori geliştirme faaliyetini kolaylaştıran bir araç olarak kullanılmalıdır. Bu çerçevede, teorilerin ampirik araştırma verilerine dayalı olarak “geliştirilmesi” ile verilerin önceden-edinilmiş kavramlar ve kategorilere sözümlenmesi arasında çok güçlü bir karşıtlık olduğunu düşünüyorum. Bana göre mevcut teoriler, bilgi ve analitik düşünmenin gelişen yapısı temelinde veri toplama etkinliğine rehberlik eden önceden-edinilmiş teoriler olarak yeni teorilerin geliştirilmesine aracılık eder. Bu nedenle, teorik örnekleme sadece ve körü körüne verileri takip etmez veya “verilerin peşine düşmez”,

aynı zamanda daha gelişmiş teorik çerçevelerden ve yaklaşımlardan türetilen yerleşik kavramlar ve rasyonel akıl yürütme biçimleri tarafından şekillendirilme olasılığına da her daim açıktır.

Kodlama, notlar ve kavram-gösterge bağlantıları

Bu bölümün başlarında kodlama ve teorik notlara ilişkin değinmeyi arzuladığım temel sorunlar üzerinde zaten durmuştum, ancak bu unsurların önemini bir de çoklu-stratejiye dayanan bir yaklaşım bağlamında vurgulamak istiyorum. Yani kodlama ve teorik notlar, çoklu stratejiye dayanan bir yaklaşımın ayrılmaz bir yönünü oluştururlar. Dolayısıyla, bunlar farklı etkilerin bir araya gelmesi sonucunda yaratılan genel sinerjinin içinde yer alırlar. Veri kodlaması ve süregelen veri analizi sonucunda ortaya çıkan -ve analize katkıda bulunan- teorik notlar, diğer etkilerden tamamen ayrı, araştırmanın bağımsız yönleri olarak gerçekleşmezler. Tam tersine çoklu-stratejiye dayanan bir yaklaşımın genel amacı, teorik düşünme sürecinde ve fikirlerin üretilmesinde birikimli ve gelişimsel bir etki yaratmaktır.

Tipolojiler, teori-geliştirme ve araştırma süreci

Veri analizinin yanında tipolojiler geliştirmek (veya tipolojik modeller inşa etmek), bizzat araştırma süreci esnasında teorik imgelemin/yaratıcılığın canlandırılması açısından yararlı bir araçtır. Tipolojiler, farklı sosyal olguların belirli bir kategoriye karşılık gelecek şekilde sistematik bir biçimde sınıflandırılmasıdır. Dolayısıyla bir araştırmacı, siyasal partiler, otorite veya kontrol ilişkileri, farklı örgütlenme biçimleri, dinsel hareketler, farklı mahkum ve seks turisti türleri veya hasta ve bakıcı etkileşimleri (Clegg vd., 1996) ya da hastaların karşı koyma/direnç gösterme teknikleriyle ilgili tipolojiler geliştirebilir (Bloor; McIntosh, 1990). Araştırmanın başlangıcında (araştırmanın temel odağı ne olursa olsun) bir tipoloji inşa etme amacının olması, birkaç nedenden ötürü teorik düşünmeyi yönlendirir ve güçlendirir.

İlk olarak tipoloji geliştirmek, araştırmacıyı verilere ve verile-

rin işaret ettiği sosyal olgulara ilişkin sorular sormaya başlamasını sağlar. Aslında, sorular neden bazı olguların (örneğin bir grubun, ilişkinin veya bir katılımcı 'türü'nün) diğer olgularla aynı veya farklı olduklarına ilişkin karşılaştırmalar yapılmasını içerir. Farklı olgular arasında karşılaştırmalar yapmak, neden ve nasıl farklı olduklarına ilişkin sorularla şekillenen fikirlerin, kavramların ve kategorilerin ortaya çıkmasını sağlar. Diğer taraftan, sosyal hayatın bir yönünü oldukça benzer bir yönle karşılaştırmak, bunların neden ve nasıl aynı veya benzer olduklarına ilişkin soruları ortaya çıkarır ve dolayısıyla bu sorular çerçevesinde fikirler, kavramlar ve kategorilerin geliştirilmesini sağlar. Bir tipoloji oluşturmak maksadıyla karşılaştırmalı sorular sormak, kişinin düşünce deneyleri yoluyla sadece bir defaya mahsus karşılaştırmalar yapmasından ziyade, sistematik bir biçimde gözlemlerini ve analizlerini düzenlemesini mümkün kılar.

İkinci olarak tipoloji inşası araştırmacının teorik ayrıntılandırma ile meşgul olmasını sağlar ve bu nedenle araştırmacının kavram-gösterge bağlantılarını sadece kavramlar ve veriler arasındaki bire bir uygunluklar açısından değil, akıl yürütme zincirleri bağlamında da değerlendirmesini mümkün kılar. Bu sebeple tipoloji inşası, öncelikle araştırma verilerine dayalı olarak gelişen kavramlar ve fikirler arasında görünür olmayan bağlantılar ortaya koyarken aynı zamanda bunlar arasında daha "açık" ve görünür bağlantılar da sunar. İkincisi, karşılaştırmalı bir perspektife sahip olmak, araştırmacıyı odak konusu olan alandaki - veya yakın alanlardaki - mevcut teorilerle yüzleştirir ve dolayısıyla ona başka teorik girdi ve bağlantı olasılıkları sağlar. Bu bağlamda araştırmacı, üzerinde çalıştığı araştırma konusuna yönelik teorik düşüncelerinin gelişmesine katkıda bulunabilecek veya bu düşüncelerini tamamlayacak olan farklı teorik malzemelerle ilgilenmeye başlar. (Teorik ayrıntılandırma konusunu Bölüm 5'de çok daha ayrıntılı olarak ele alacağım.)

Genel olarak tipoloji geliştirmek, araştırmacının düşünce sürecini netleştirir, açıklama biçimleri ortaya koyar ve teorik

imgelemi yönlendirir. Teorik ayrıntılandırma, araştırma sürecinin önemli bir boyutunu oluşturur. Bu yönde, tipoloji-inşası da araştırmacının genel teorilerle (yaklaşımlarla ve düşünce okullarıyla) temas kurmasını sağlayan bir araç olabilir. Şüphesiz, sürekli olarak teorik ayrıntılandırmalar gerçekleştirmeye çalışmak ve genel teorilerle bağlantılar kurmak, tüm tipoloji-inşalarının zorunlu bir özelliği değildir. Dolayısıyla tek başına bağımsız bir etkinlik olarak da bir tipoloji geliştirilebilir. Nitekim oluşturan bu tipoloji başlı başına eksiksiz ve kendine-yeten bir analitik strateji olarak kabul edilir. Ancak, savunduğum çoklu-stratejiye dayalı bir yaklaşım bağlamında teori geliştirme hedefi en ön plandadır.

Tipoloji-inşasının sağladığı bu teorik avantajlar çoğu kez, onu, formel veya genel teorilerle olası bağlantılardan yoksun kendine-yeten bir strateji olarak görenler tarafından gözden kaçırılır. Örneğin tipoloji-inşası yönetime ilişkin bazı metinlerde desteklenir, ancak bu metinlerde tipoloji-inşası çeşitli davranışlar veya etkinlikler temelinde geliştirilen ampirik malzemelere dayanan tipolojilerle sınırlandırılır. Bunlara örnek olarak Glaser ve Strauss'un (1965) ölümcül hastalarla ilgili "farkındalık bağlamları" tipolojisi, Lofland'ın (1966) kamusal alanlardaki "katılım biçimleri" tipolojisi veya Richie ve Spencer'in (1994) cinsel tutumlar ve davranışlar tipolojisi gösterilebilir. Tipolojilerin "farklı tutum, davranış ve güdülerin kategorize edilmesiyle" (Richie; Spencer, 1994:176) sınırlandırılması, aslında eylem tipolojileri (veya davranışsal tipolojiler) ve yapısal tipolojiler (veya sistem tipolojileri) olarak ifade ettiğim (Layder, 1993) tipolojiler arasındaki farkı görememekle bağlantılıdır.

Daha önce belirttiğim üzere, eylem tipolojileri (davranışsal tipolojiler) büyük ölçüde toplumun yaşam dünyası unsurlarını - örneğin öznel anlamları, canlı deneyimleri, güdüler, tutumları, vb - betimlemekle sınırlıdır. Sistem tipolojileri (yapısal tipolojiler), davranışların gerçekleştiği bağlamları ve ortamları betimledikleri için toplumsal hayatın daha kapsamlı ve güçlü açıklamalarının yapılmasına olanak sağlarlar. Toplumsal dünya-

nın kapsamlı bir şekilde betimlenebilmesi için hem davranışsal hem de sistemik yönlerle ilintili kavramlardan yararlanmak gerekir, çünkü toplumsal pratikler sosyal hayatın yapısal yönlerinin ve canlı deneyimlerin karşılıklı olarak birbirlerini etkilemesi sonucunda oluşur (Bahsedilen bu kavram-gösterge bağlantısı türlerine ilişkin ayrıntılı bir tartışma için Bölüm 4'e bakınız). Ancak, öncelikle sosyal hayatın bu yapısal ve davranışsal yönleri arasındaki ayrımın yapılması gerekmektedir, çünkü aksi takdirde sosyal hayatın bu farklı fakat bağlantılı yönlerinin hangi düzeyde etkili oldukları (görelî etkisi) belirsiz kalacaktır veya görülemeyecektir.

Nitekim eylem tipolojilerini (davranışsal tipolojileri) vurgulayan yaklaşımlar, bu vurguyu yapısal tipolojileri (sistem tipolojilerini) ihmal etmek pahasına yapmaktadırlar. Bu nedenle farklı davranış, tutum ve güdü biçimlerinin veya insan "tiplerinin" *her zaman* için birtakım ortamlarda veya bağlamlarda yer aldıklarını kabul etmek gerekir, dolayısıyla analizi derinleştirmek ve güçlendirmek için bu ortamların ve bağlamların etkisinin kabul edilmesi ve anlaşılması gerekir. Yapısal tipolojilerin (sistem tipolojilerinin) araştırmada oynayabileceği rolü vurgulamak da oldukça önemlidir; aksi takdirde bunların söz konusu eylemler veya insanlar üzerindeki etkisi anlaşılmayacaktır veya belirsiz kalacaktır ya da analiz için, örtük veya noksan bir zemin olarak kalacaktır. Sistem tipolojilerinin kullanılması, genel toplumsal örgütlenmelere ve sosyal ilişkilere odaklanılmasını sağlayarak analizi daha kapsamlı hale getirir. Bu, söz konusu analizin çok daha derinlikli, yoğun ve kapsamlı bir hal almasına, yani analize daha komplike bir nitelik kazandırır.

Sistemik veya yapısal tipolojiler geliştirmek, özellikle, yapısal unsurlarla bu genel (sistemik) bağlamda yer alan davranışlar ve etkinlikler arasında bağlantılar kurulmasına yardımcı olur. Bu durum, teorik düşünme sürecini canlandırır, çünkü bu noktada dikkate alınması gereken çok sayıda "değişken", "faktör" veya "unsur" söz konusudur. Dolayısıyla, çok sayıda değişkenin veya

unsurun olması bunlar arasında ne tür bağlantıların olduğu şeklinde teorik sorular ortaya çıkarır. Bir yapısal tipoloji (sistem tipolojisi) geliştirmenin yarattığı etki sadece teoriye yönelik değildir. Yapısal tipolojiler, aynı zamanda, örneklemin yeniden düzenlenmesini gerektirebilecek bilgi açıklarını belirleyerek oldukça pratik bir biçimde araştırma sürecine de katkıda bulunur. Netice itibariyle, bu tür yeniden-düşünmeler veya yeniden-düzenlemeler bir bütün olarak araştırmaya önemli ölçüde yön verir. Dolayısıyla süregelen araştırma bağlamında bu tür tipolojilerin geliştirilmesinin en önemli faydası, bu tür tipolojilerin teori, araştırma ve veri analizi arasındaki gerçek bağlantılara dikkat çekmesi ve aktif olarak bunların araştırma sürecindeki karşılıklı etkilerini ve etkileşimlerini vurgulamasıdır.

Bu durumu, oyunculuk mesleği üzerine yapmış olduğum araştırmadan hareketle izah etmeye çalışacağım. Evvela, temel odak noktam bizzat oyuncular ve özellikle onların kariyerleriydi. Ancak, daha önce belirtmiş olduğum üzere, oyuncularla yapmış olduğum görüşmeler bana oyuncuların içinde yer aldıkları emek piyasası hakkında yeterli bilgi sağlamadı ve dolayısıyla bu işteki diğer kişilerle (kast personeliyle, özel menajerlerle) görüşmeler yapmak ve ayrıca (istihdam ve gelir üzerine araştırmalar, medya patronluğu ve kontrol çalışmaları gibi) diğer veri kaynaklarından yararlanmak ihtiyacı duydum. Bu, bana mesleğin yapısal/sistemik yönlerine -genel anlamda oyuncuların kariyerlerinin gerçekleştiği ortamlar ve bağlamlara- ilişkin bazı göstergeler sağladı -. Ancak, genel kariyer bağlamının yapısını tam olarak ortaya koyabilmek için, oyunculuk mesleğini diğer meslek ve kariyer türleriyle bağlantılı olarak değerlendirmek gerekti. Bu nedenle, oyunculuk kariyerinin nasıl ve neden (devlet memurluğu, silahlı kuvvetler, sağlık, spor, müzik, vb gibi) diğer mesleki kariyer türlerine benzer veya bunlardan farklı olduğuna ilişkin sorular sorarak, mesleki kariyer yapılarına ilişkin bir tipoloji geliştirmeye başladım.

Mesleki kariyerler üzerine mevcut literatürü ve araştırmaları

tarayıp analiz ettiğimde (endüstri yöneticileri veya devlet memurları gibi) bürokratik ve profesyonel kariyerler üzerine pek çok malzemenin bulunduğunu gördüm, fakat serbest piyasa koşullarının büyük bir rol oynadığı oyunculuk gibi sanatsalbenzeri meslekler üzerine nispeten çok az malzeme vardı, bizzat oyunculuk üzerine neredeyse hiçbir şey yoktu. Ancak, mevcut yayınlanmış malzemeleri analiz ettikten sonra kariyer yapılarına ilişkin “geçici” bir tipoloji geliştirmeye başlayabildim. Bu tipoloji -bürokratik, akademik ve piyasa temelli- olmak üzere üç temel kariyer türü ortaya çıkardı. Yaptığım ilk analizler, güç ve kontrol kavramlarını ortaya çıkardı ve buradan hareketle ilgili mesleklerdeki hangi grupların kariyer statüsü hareketliliklerini (meslekteki başarıları ve başarısızlıkları) kontrol ettiği şeklindeki soruların kariyer yapıları arasındaki farklılıkları ayırt etmede önemli olduğunu anladım. Ancak, oyunculuk kariyerlerini araştırmaya başlayınca dek bu kariyerdeki kontrol biçimini kavrayabileceğim gerçek bir yöntemim yoktu. Kast yönetmenleriyle, özel menajerlerle görüşmeler yaptıktan ve çeşitli araştırma verilerinden yararlandıktan sonra “paylaşımlı kontrol” kavramını geliştirdim. Bu kavram, oyuncuların kariyerlerinin - kariyer hareketliliklerinin - çeşitli gruplar (işverenler, kast yönetmenleri, aracılar/ajanslar, eleştirmenler ve izleyici tepkileri) tarafından belirlendiğini, yani “paylaşımlı bir kontrol” biçiminin var olduğuna işaret etmekteydi.

Bu, araştırma sürecinin zig-zag’lı yapısını ve ayrıca tipoloji-inşası ile veri toplama ve analizinin karşılıklı etkilerini ortaya koymaktadır. Geçici tipoloji, öncelikle, kariyer hareketliliği üzerindeki güç ve kontrol meselesini ortaya çıkardı, böylelikle bu meselenin önemini anlamış oldum. Ayrıca, piyasa temelli kariyerlerle ilgili olarak çok fazla bilginin olmayışı, bu konuda bir bilgi açığının olduğuna dikkat çekti ve oyuncuların kariyer hareketliliklerindeki kontrol meselesine odaklanmamı gerektirdi. Bu sayede, daha önce söylediğim gibi, “paylaşımlı kontrol” kategorisini geliştirdim. Ancak bu kavram, sadece oyunculukla

ilgili ampirik araştırma verilerine dayalı olarak elde edilmemişti - bu kavram diğer iki kariyer türündeki kontrol biçimleriyle ilişkili olarak önem kazandı ve ortaya çıktı -. Bürokratik temelli kariyer türünde, kariyerler üzerindeki kontrol (terfiye ilişkin kararlar, kariyer gelişimi, kurum ve kuruluşlardaki ilerleme sistemi) işverenlerin - ve kurumda işveren için çalışan yüksek statüde bulunan kişilerin - ellerindeydi, dolayısıyla burası için “işveren kontrolü” kavramı geçerliydi. Hekimlik, avukatlık, vb gibi akademik temelli mesleki kariyerlerde, “akademik kontrol” kategorisi geçerliydi ve iş bağlamının (özel hekimlik, kamu/kurum çalışanı, vb.) türüne de bağlı olarak daha üst konumda yer alan akademik uzmanlığa sahip meslektaşların statü hareketliliği üzerinde söz sahibi olabildiklerine işaret etmekteydi.

Kısacası, özcü bir analizin yanı sıra bir tipoloji geliştirmek, teorik fikir ve kavramlar ile süregelen veri toplama ve analizi arasındaki karşılıklı etkileşim sürecini kolaylaştırır. Bu nedenle tipoloji-inşası, teorilerin ayrıntılandırılmasına ve geliştirilmesine birikimli anlamda katkıda bulunabilecek çoklu-stratejiye dayanan yaklaşımın bir diğer yönünü oluşturur. Tipoloji-inşası, verilerin ve bilgilerin keşfedilmesine (toplanmasına) dayanan yani araştırmaya verilerine dayalı olarak “gelişen” teorileştirme ile farklı kaynaklardan elde edilen mevcut teorik malzemelerin kullanımı arasında diyalektik bir etkileşim sağlar. Mevcut teorik fikir ve kavramlar ile süregelen veri toplama ve analizi birbirlerini hem etkilerler hem de güçlendirirler. Bu tür bir yaklaşım, araştırma sürecinin, araştırmacının kademeli olarak malzemeler topladığı ve oldukça düzenli/sıralı bir biçimde fikirler geliştirdiği tek-yönlü sabit bir gelişim süreci olmadığını vurgulamaktadır. Bu yaklaşım daha ziyade, teorik fikirler ile veri toplama ve analizi arasında gidip gelmeyi, yani zig-zag’lar çizmeyi önermektedir. Buna göre, teorik fikirler ile veri toplama ve analizi arasındaki her gidip gelme, yani zig-zag her ikisindeki eksikliklerin ve boşlukların tespit edilmesini mümkün kılar ve böylelikle birikimli ve doğal bir teorik ürün geliştirilmesini sağlayacak yaratıcı ve sorgulayıcı yanıtlar ortaya çıkarır.

10. Sonuç: Veriden Hareketle Teoriye?

Her ne kadar teorileştirme meselesini, daha çok araştırmayla ilgilenen bir kişinin bakış açısından ele almış olsam da bunun bir vurgu meselesi olduğunu belirtmeliyim. Çünkü temellendirilmiş teoriyi savunanların iddia ettikleri gibi teori-geliştirme faaliyetini veya teori-inşasını sadece “araştırma verilerine dayalı olarak gerçekleştirme” meselesi olarak görmenin hem doğru olmadığını hem de bir zaaf yarattığını da özellikle belirtmeye çalıştım. Temellendirilmiş teori, “meşru/kabul edilebilir” teorileştirmeyi sadece ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen kavramlarla ve fikirlerle sınırladığı için zayıf bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, teori-inşasında “dışarıdan alınmış” (ithal edilmiş) varsayımların her zaman söz konusu olabileceği ihtimalini rahatlıkla yok saymaktadır. Teori-inşasında “dışarıdan alınmış” (ithal edilmiş) varsayımlar her zaman bulunur, çünkü araştırmacılar sürece başlarken daima verilere ve ayrıca uygun ve mantıklı açıklama ve analiz biçimlerine ilişkin çok sayıda genel (ve bazen spesifik) varsayımlara sahiptirler. Ayrıca temellendirilmiş teori yaklaşımı, teori-geliştirme sürecinde (genel teorileri de içeren) mevcut teorik malzemelerin olası etkisini ve rolünü kabul etmez. Bana göre bu tür keyfi bir dışlama sosyal analizi sadece fakirleştirmektedir. Çünkü birikimli bilgiye ulaşmak hedefleniyorsa eğer farklı teorileştirme biçimleri arasında bağlantılar kurmak gerekmektedir.

Bu genel tartışmalar çerçevesinde, yukarıda ifade edilen amaçlara ulaşabilmek için birtakım pratik yöntemler ve stratejiler üzerinde durdum. Farklı kodlama biçimleri aracılığıyla ampirik verilerin nasıl sınıflandırılacağı, seçilip ayrılacağı veya başka bir deyişle düzenleneceği problemiyle başladım. Esasen, ben bu yöntem ve teknikleri temel olarak derinlemesine görüşmelerin dökümleri üzerinde kullandım. Fakat aynı yöntem ve teknikler dokümanter kaynaklar gibi diğer ampirik malzemelere ve hatta anket araştırmalarına da uygulanabilir. Ön-kodlama, geçici kodlama, ana/esas ve uydu kavramlara yönelik kodlamaları bir-

birinden ayırt etmek gerektiğini belirttim. Bu kodlama biçimleri faydalıdır, çünkü bunlar hem genel, formel ve mevcut teorileri kapsamaktadırlar hem de aynı zamanda süregelen araştırmadan elde edilen yeni verilere dayanılarak gelişen kavramlara ve kodlara da duyarlıdırlar.

Daha sonra, teorilerin veri toplama ve analizle bir arada nasıl inşa edilebileceği meselesine geçtim. Yine, derinlemesine görüşmelerin dökümleri üzerinde, not tutma pratiğinden teori geliştirme faaliyetinde nasıl faydalanılabileceği üzerinde durdum. Bu açıdan, yeni teorilerin geliştirilmesi sürecinde teorik notlar tutmak çeşitli kaynaklar ve beceriler gerektirir. Tutmuş olduğum ayrıntılı teorik notlardan hareketle tipleştirme kavramının nasıl ortaya çıktığı üzerinde durdum. Bu nokta, ampirik verilerin toplanması süreci ile daha önceki okumalarla biçimlenen ve teorik malzemeler ortaya çıkaran teorik yaratıcılık süreci arasındaki bağlantıdan hareketle kavramların ve teorik fikirlerin nasıl geliştirilebileceğini ortaya koymuştur.

Son olarak teori-geliştirme faaliyetini kolaylaştırmak için çoklu-stratejiye dayanan bir yaklaşım kullanmanın önemini ve yararını belirttim. Çeşitli kaynakların, yöntemlerin, stratejilerin ve veri türlerinin bir arada kullanılmasının, kaynakların en verimli şekilde değerlendirilmesini sağlayan dinamik bir sinerji yarattığını ve yerleşik teorileri güçlü bir biçimde desteklediğini ileri sürdüm. Ayrıca çoklu-stratejiye dayanan bir yaklaşım, tesadüfen keşfetme olasılığını ve yeni teorilerin geliştirilme potansiyelini de artırır. Çeşitli veri kaynaklarının ve veri toplama tekniklerinin, tarihsel analizin, teorik örneklemenin bir arada kullanılmasının avantajları ve ayrıca anahtar görüşmelerin, kodlamaların, notların ve kavram-gösterge bağlantılarının önemi üzerinde durdum. Bölümü, yönteme ilişkin literatürde davranışsal tipolojiler (eylem tipolojileri) üzerine tek-yönlü bir vurgunun söz konusu olduğunu ve bu durumun yapısal veya sistemik tipolojiler üzerine yapılacak bir vurguyla dengelenmesi gerektiğini ileri sürerek sonlandırdım.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL ARAşTIRMA VE KAVRAM-GÖSTERGE BAĞLANTILARI

Bu bölüm, kitabın üçüncü ve beşinci bölümlerinde ele alınan konular açısından bir geçiş bölümü niteliği taşımaktadır. Genel olarak ifade edilecek olursa; üçüncü bölümde araştırma verilerinden hareketle teori geliştirme faaliyeti vurgulanırken beşinci bölümde, üçüncü bölüm boyunca yapılan vurguların aksine, mevcut teorik malzemelerin (bir araç olarak) ampirik araştırma sürecinde kullanılması yoluyla yeni teorilerin inşa edilmesine odaklanılır. Bu açıdan 4. Bölüm, formel kesişme noktaları açısından kavram gösterge bağlantılarına (ve dolayısıyla teori-veri bağlantılarına) odaklandığı için bir ara konum olarak düşünülebilir. Ancak, kavram gösterge bağlantıları sadece formel bir problem değildir - bu bağlantılar, araştırma problemlerinin formüle edilmesi ve ayrıca veri toplama ve analizi açısından birçok pratik içerime sahiptir. Kavram-gösterge bağlantılarının doğasını anlamak demek, teorik fikirler (kavramlar, çerçeveler, tipolojiler) ve bunların işaret ettiği ampirik malzemeler (veriler, bilgiler) arasındaki bağlantılara dair sağlam bir kavrayışa sahip olmak anlamına gelir. Üstelik araştırma sürecinin kapsamlı bir şekilde kavranabilmesi ve ayrıca teorileştirme ve araştırma ara-

sındaki daha spesifik bağlantıların anlaşılabilmesi açısından kavram-gösterge bağlantılarının içerimlerinin tam anlamıyla bilinmesi gerekmektedir.

Bu meselenin önemini kavrayabilmek için, öncelikle kavram-gösterge bağlantılarının - araştırma etkinliğinin “temel” ve “yüzey” yönleri olmak üzere - iki farklı düzlemde kurulduğunu bilmek gerekir. Bu iki düzlem birbiriyle yakından ilişkilidir ve ikisi de bir diğerinden ayrı olarak düşünülemez. Genellikle, yöntem kitaplarında ve metodoloji tartışmalarında “yüzey” yönlere çoğunlukla daha fazla önem verilir. Bu nedenle örneğin “duygusal emek” ve onun - uçuş görevlilerinin sergiledikleri gülümseme davranışları gibi - spesifik ampirik göstergeleri arasında bağlantılar kurmak bu konu üzerine odaklanmış bir araştırma projesinin başarılı olmasında önemlidir. Netice itibariyle, başarılı bir araştırma gerçekleştirebilmek için kavramların geçerli, kesin ve güvenilir ampirik göstergelerini bulmak gerekmektedir. Ancak, kavram-gösterge probleminin daha “temel” yönlerini kavramak da aynı derecede önemlidir.

1. Kavram-Gösterge Problemi

Kavram-gösterge probleminin “daha derinlikli/temel” yönleri toplumun ve sosyal gerçekliğin doğasına ilişkin daha genel sorunlar ortaya çıkarır ve bu sorunlar da sosyal gerçekliğin farklı yönlerini betimlemek veya işaret etmek için kullanılan kavramların geçerlilikleri veya yeterlilikleriyle ilgili soruları ortaya çıkarır. Bu türden daha temel sorular sormak, bizi aynı zamanda - faillik-yapı problemi veya sosyal hayatın makro ve mikro analiz düzeyleri arasındaki ilişkiler gibi - çağdaş/güncel tartışma konusu olan daha genel teorik sorunlara götürür. Bu sorunları kavramak ve bunlarla meşgul olmak, daha güçlü ve kapsamlı araştırma sonuçları ve açıklamalar geliştirmeyi kolaylaştırır. Ayrıca, bu, genel teori ve araştırma arasındaki “gereksiz/suni” uçurumun giderilmesine de yardımcı olur.

Dolayısıyla, bu bölümdeki tartışma, üçüncü bölümün so-

nunda bahsedilen davranışsal (eylem) ve sistem (yapı) tipolojileri arasındaki ayrımla ilgilidir. Orada, yöntem ilişkin literatürde davranışsal tipolojilere (eylem tipolojilerine) yönelik yersiz bir ilginin söz konusu olduğunu ve bunun neticesinde de sistem tipolojilerinin ihmal edildiği veya görmezlikten gelindiğini belirtmiştim. Burada bu tür sorunları, sosyal gerçekliğin doğası ve onu betimlemek veya tanımlamak için kullandığımız kavramlar temelinde daha geniş bir şekilde ele almak istiyorum. Bana göre, bu husus, sosyal gerçekliğin “katmanlı” veya “çok-boyutlu” olarak kavranabilmesi açısından son derece önemlidir. Bu anlamda, kavramlarımızın geçerlilikleri veya yeterlilikleri sosyal gerçekliğin karmaşıklaşmış doğası doğrultusunda değerlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle, sosyal araştırmanın rutin yönleriyle doğrudan ilgili olan fakat yönleme ilişkin metinlerde veya araştırmacılarca nadiren tartışılan dört farklı kavram-gösterge bağlantısı üzerinde duracağım.

İlk kez üçüncü bölümde ele almış olduğum tipleştirme kavramına odaklanarak başlayacağım. Tipleştirme kavramını sosyal hayattaki ampirik göstergeleriyle bağlantılı olarak incelediğimizde onun, kavram-gösterge bağlantısının belirli bir türünü temsil ettiğini söyleyebiliriz. Bu durumda tipleştirme, “ilişkilendirici” veya “dolayımlayıcı” olarak adlandırdığım kavrama karşılık gelir ve dolayısıyla “davranışsal” ve “sistemik/yapısal” olarak ifade ettiğim diğer kavram türlerinden farklıdır. Bu bölümün sonlarına doğru, kavram gösterge bağlantısının son türü olan “teorisyenlere ait kavramlar” - genel teorilerden veya teorik çerçevelerden alınan kavramlar- üzerinde duracağım -. Burada, teorisyenlere ait kavramların sosyal analizdeki rolünün küçümsendiğini ve sosyal araştırmanın yürütülmesinde bunların doğrudan bir etkisinin olduğunu ileri süreceğim. Nitekim bu bölüm, söz konusu bu sorunların farkında olmanın ve bunlara duyarlılık göstermenin hem teorileştirme faaliyetine hem de sosyal araştırmanın niteliğine, açıklayıcı gücüne ve potansiyeline sağladığı katkılara ilişkin sıralanan birtakım pratik tavsiyelerle sona erecektir.

2. Kavramlar, Veriler ve Epistemolojik Sorunlar

Veri analizine taşıdığımız önceki teorik malzemelerimizin (biri- kimlerimizin) tam olarak bilincinde olmak ve kıymetini bilmek önemlidir, çünkü bunları teori inşasında bir rehber olarak sistematik bir şekilde kullanabiliriz. Bununla birlikte, kullandığımız kavramların epistemolojik yapılarının (geçerlilik ve yeterliliklerinin) ve söz konusu bu kavramların analiz edilen verilerle veya sosyal gerçekliğin dilimleriyle nasıl bir ilişki içinde olduklarının (ontolojik yapılarının) bilinmesi de aynı derecede önemlidir. Bu açıdan, sosyolojik analizdeki en önemli iki probleme -faillik-yapı ve makro-mikro analiz düzeyleri arasındaki karşılıklı bağlantılara - yoğunlaşmak istiyorum. Daha önceden tipleştirme kavramı ve onun nasıl geliştirildiğine ilişkin söylemiş olduğum hususlar, bu problemlerin ele alınmasına ve ayrıca veri analizinin bu sorunlarla nasıl derin bir şekilde bağlantılı olduğu meselesine faydalı bir başlangıç sağlayacaktır. Bu nedenle, tipleştirme kavramının epistemolojik ve ontolojik yapısına ilişkin bir tartışmayla başlayacağım. Bu sayede, üç analitik kavram türü arasındaki ayrımı ortaya koyabileceğim. Bu noktada, ampirik araştırmaya dayanan örneklerden ve malzemelerden faydalanılacak ve böylelikle tartışma daha genel bir nitelik kazanacaktır.

Daha önce gelişim sürecini ana hatlarıyla ortaya koyduğum üzere, tipleştirme kavramı, ilgili meslek alanına mensup kişilerin tanımladığı başka kavramlardan (yani 'rol-yapışması' ve 'zıt karakterde rol verimi' gibi iki kavramdan) elde edilmiştir. Bu anlamda, tipleştirme kavramının epistemolojik bir dönüşümün ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Yani bu iki kavramdan elde edilmiş olan tipleştirme kavramı, Schutz'un (1972) deyiimiyle sosyal sahnedeki (toplumsal) aktörlerin gündelik uğraşlarından çıkarılmış ve analitik (formel, sosyolojik) bir kavrama dönüşmüştür. Sosyolojik olarak tanımlanan ve kullanılmaya başlanan tipleştirme kavramında, "rol yapışması" ve "zıt karakterde rol verimi" gibi *yaşayan (in vivo)* kavramların içerdiği anlamlara ve referanslara hem bazı eklemelerde bulunulmuştur hem de onlardan

bazı unsurlar çıkarılmıştır. Nitekim tipleştirme kavramında, kast personelinin çalışma rutinlerine gönderimde bulunularak bir ekleme yapılması ve emek piyasasında yer alan oyuncuların dağılımının ve örgütlenme biçiminin basitleştirilmesi suretiyle belli bir eksiltmenin yapılmış olması, bu kavramın, meslekte yer alan kişilerin “sağduyusal”, “gündelik”, “öznel” tanımlamalarından ve anlamlarından - yani “rol yapışması” ve “zıt karakterde rol verimi” kavramlarının içerdiği anlamlardan ve referanslardan - tamamen olmasa da büyük ölçüde farklılaşmasına yol açmıştır. Bu türden ekleme ve çıkarmalar, tipleştirme kavramını, meslekteki kişilerin yaşayan/canlı deneyimlerini karakterize eden “yerel anlatılarından” da (tamamen olmasa da) koparmıştır.

Bu nedenle, tipleştirme artık büsbütün ham haliyle meslekte yer alan (sıradan) kişilerin temel pratikleri üzerinden tanımlanamaz (tipleştirme kavramı artık “rol yapışması” ve “zıt karakterde rol verimi”nden daha farklı bir içerime sahiptir). Kısacası, tipleştirme kavramının formel sosyolojik anlamları oyunculara veya kast yönetmenlerine açıklanmadığı sürece, kavramın bu kişilerce anlaşılabilmesi/fark edilebilmesi mümkün değildir. Yukarıda belirttiğim üzere, bu özellik, savunmuş olduğum yaklaşımı, kendilerini özneler arası anlam ve kavrayışlarla, yerel pratiklerle (Hilbert, 1991) veya yerel anlatılarla (Denzin, 1990) dogmatik bir biçimde sınırlayan sembolik etkileşimciler, fenomenologlar, etnometodologlar, post-modernistler, post-yapısalcılar ve ayrıca temellendirici teorisyenler ve diğerlerinden ayırmaktadır. Bu tür yazarlar sosyal dünyanın nesnel, sosyal-yapısal (veya sistemik) boyutlarının gerekliliği konusunda çekingen davranırlar ve sosyal dünyanın bu yönlerine bir şekilde işaret eden ve araştırmanın “özneleri” için her zaman anlaşılabilir veya anlamlı olmayan kavramları reddederler. Her ne kadar tipleştirme kavramı (ve bunun gibi diğer kavramlar) meslekte yer alan kişilerin tanımları, anlamları ve anlatılarıyla her zaman uyumlaşsa da, yine de ilişkili olduğu insanların (bu örnekte esas olarak kast yönetmenlerinin, ama aynı zamanda oyuncuların) gündelik davranışlarını (dünyalarını) betimleyebilen analitik bir özelliğe sahiptir.

Burada iki temel argüman ileri sürüyorum. Birincisi, tipleştirme, araştırma öznesinin sübjektif olarak deneyimlenen dünyasını araştırmacının analitik ve kavramsal eğilimleriyle/yönelimleriyle birleştiren bireşimli bir kavramdır. İkincisi, bu tür bir dönüşüm yaşandıktan sonra, o artık sadece araştırılan kişiler tarafından öznel olarak tanımlanmış davranışsal bir kavram değildir. Tipleştirme kavramı büyük ölçüde öznel olarak tanımlanmış davranışsal kavram özelliğini korur, ancak artık aynı zamanda onun işaret ettiği kişilerin canlı/yaşayan deneyimlerini hem aşan hem de kapsayan analitik, rasyonel ve formel özelliklere sahiptir. Fakat burada yerel bağlamda kullanılan “rol yapışması” ve “zıt karakterde rol verimi” kavramlarının yeni kavramın yaratılması nedeniyle geçerliliklerinin kalmadığı ve dolayısıyla ıskartaya çıktıklarını kastetmiyorum. Tamamen aksini söylüyorum, çünkü bu kavramlar farklı şeylere işaret etmektedirler. Ancak, iddia ettiğim şey, tipleştirme kavramının sağduyuya dayalı veya gündelik kavrayışlarda ifade edilmeyen veya temsil edilmeyen davranışsal içerimlerle ilgili bir kavramsal boşluğu doldurduğudur. Dolayısıyla, bu tür kavramlar meslekteki (veya sıradan) kişilerin kullandıkları kavramların yanında yer alan kavramlar olarak görülmelidir, çünkü bunlar aynı “olgu” alanı veya anlam sahası için rekabet halinde değildirler. Ancak, önemli bir nokta, bu tür kavramlar gündelik pratiklerin bilgisine katkıda bulunurlar, çünkü bunlar *yaşayan (in vivo)* kavramlar gibi gündelik yaşamın (saf/bozulmamış) verileriyle temellenmiştir. Aralarındaki fark, bireşimli kavramların sadece canlı/yaşayan deneyimlerle veya yerel anlatılarla değil, aynı zamanda davranışların oldukça farklı yönlerinin kavramsal olarak betimlenmesini sağlayan analitik bir bakış açısı ve akıl yürütme zinciriyle temellendirilmiş olmalarıdır (Layder, 1990). Bu anlamda, bu tür kavramlar, meslekte yer alan kişilerin tanımladıkları unsurlar ile onları epistemolojik (ve ontolojik) olarak farklı kılan formel olarak tanımlanmış unsurların özel bir şekilde bir araya gelmesiyle oluşur.

Bu tür kavramların bir diğer ayırt edici özelliği, bunların

sosyal gerçekliğin farklı yönlerine ait unsurları bir araya getirip harmanlamasıdır. Bu kavramlar, özellikle - sosyal etkileşimin öz-neler arası dünyasını kapsayan - bireysel sosyal faillğin tezahür-leri ile sosyal etkinliklerin gerçekleştiği ortamları ve bağlamları oluşturan yeniden-üretilen sosyal ilişkilerin ve pratiklerin eylem-dışı yönlerini bir araya getirirler (Layder, 1997). Bu son olarak ifade ettiğim noktayı, yani yeniden-üretilen sosyal ilişkilerin ve pratiklerin eylem-dışı yönlerini, kısa ve öz olması amacıyla Habermas'ı referans alarak (1984, 1987) sosyal sistem unsurları (veya yapısal unsurlar) olarak adlandıracam. Dolayısıyla, tip-leştirme gibi bu türden kavramlarda faillik ve yapı unsurları bir araya getirilip harmanlamıştır, çünkü bu unsurlar birbirleriyle aynı ölçüde bağlantılıdır. Nitekim sosyal gerçekliğin bu temel yönleri arasındaki bağlantıları veya ilişkileri betimleyen kavram-ları “ilişkilendirici” veya “dolayımlayıcı” kavramlar olarak adlan-dırıyorum.

Dolayısıyla tipleştirme kavramı “ilişkilendirici” veya “dola-yımlayıcı” kavramlara bir örnektir, çünkü bu kavram hem kast personelinin gerçek davranışsal eğilimlerini, kararlarını ve ey-lemlerini içerir hem de hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir emek piyasasının temelini oluşturan güç, kontrol ve bölüşüm sistemi-nin parçasıdır. Kast personelinin sahip olduğu güç ve kontrol (her ne kadar kişisel güçlere sahip olsalar da - bakınız Layder, 1997 -) kişisel yeteneklerinden kaynaklanmaz. Bu güç oyuncu-luk piyasasının bölünmüşlüğünden kaynaklanan (yeniden-üre-tilen) pratiklerden ve emek piyasasının işleyişinden kazanılmak-tadır. Aynı şekilde (tamamen olmasa da) büyük ölçüde tarihsel olarak önceki nesillerin veya grupların oyuncu seçimi (kast) ve teatral üretimle ilgili pratiklerinden ortaya çıkmış ve sistematik olarak yerleşmiştir.

Bu nedenle, kast personelinin davranışları (veya pratikleri) sadece onların yorumlayıcı yeteneklerinin ve içinde yer aldıkları kişilerarası süreçlerin neticesi olarak görülmemelidir. Bu pratik-ler, kast personelinin emek piyasası düzeni içinde yeniden-üre-

tilen sosyal ilişkiler bağlamında sahip oldukları konumları itibariyle kullandıkları güç, otorite ve kontrolün neticesinde doğar. Piyasa güçleri arasındaki *aracılar* olarak oyuncu seçimi yapan kişilerin sosyal konumları itibariyle genel olarak oyuncuların kariyerleri (özellikle oyuncuların kişisel kariyer gelecekleri) üzerindeki etkileri, onların mesleki örgütlenme veya düzen içinde oynadıkları özel rolü göstermektedir. Bu aynı zamanda tipleştirme kavramının iki yönlü doğasını da vurgulamaktadır.

3. Kavram-Gösterge Bağlantısı Türleri

Yukarıdaki kısımda, “meslekte yer alan kişilerin” (veya ‘sıradan insanların’) tanımlamaları ile sosyal analizcilerin yaptıkları tanımlamalar “arasında” yer alan ve ayrıca sosyal hayatın hem sistemik hem de kişilerarası yönleri arasındaki çok önemli bağlantıları yansıtan bir kavram türü olan “tipleştirmeyi” betimlemeye çalıştım. Bu temelden hareketle, bu tür ilişkilendirici veya dolaşımlayıcı kavramların aslında “davranışsal” ve “sistemik” (veya ‘yapısal’) kavramlar olarak ifade ettiğim iki kavram türünün ve onların ampirik göstergelerinin arasında bir orta-yolu temsil ettiğini ortaya koymak istiyorum. Böylelikle, her ne kadar bu kavramlar arasındaki ayrımlar önemli ölçüde bir vurgu sorunu olsa da - ve mutlak veya kesin ayrılıklar göstermeseler de - yine de bunların sosyal gerçeklik konusunda önemli farklılıklar sergilediklerini kanıtlamayı umuyorum. Aslında, bu kavramlar ampirik dünyayla bağlantıları (kavram-gösterge bağlantıları) bakımından da epistemolojik temelde önemli farklılıklar gösterirler ve dolayısıyla bunlar araştırma verilerine dayalı olarak gerçekleştirilen teori geliştirme faaliyetinde önemli içerimlere sahiptirler.

Vurgu sorunu önemlidir, çünkü sosyal hayatın sistemik ve kişilerarası yönlerini sadece ilişkilendirici kavramların bir araya getirdiği izlemine yaratmak istemiyorum. Bu, gerçeği söylemek gerekirse tipleştirme gibi kavramların ayırt edici özelliklerine ilişkin daha önceki ifadelerimden çıkarılabilecek bir “anlam” olabilir. Ancak asıl söylemek istediğim şey, sistemik ve kişilerarası yönle-

ri bağlantılandıran kavramların sadece ilişkilendirici kavramlar olduğu değildir. Esasında, sosyal dünyaya ilişkin tüm kavramlar bir ölçüde bu iki unsura gönderimde bulunurlar. Ancak burada dikkat çektiğim üç farklı kavram türünün ayırt edici özelliği, onların sosyal hayatın bu unsurlarıyla farklı ölçülerde ve esas itibariyle farklı biçimlerde ilişkili olduklarıdır. Bana göre, sosyal dünyaya ilişkin tüm kavramlar bir ölçüde hem sistemle (yapıyla) hem de faillikle ilişkilidirler, çünkü sosyal hayatın bu iki yönü birbiriyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır - Giddens'ın (1984) deyiimiyle bunlar birbiriyle “derinden ilişkilidirler” Yani sosyal hayatın bu iki unsuru birbirinden tamamen ayrı düşünülemez, çünkü bunlar birbiriyle bağlantılıdırlar ve dolayısıyla birbirlerini sürekli olarak etkilerler. Ancak bu konuda Giddens'tan önemli bir noktada ayrılıyorum. Bana göre, faillik ve yapının sosyal etkinlikler ve pratikler üzerindeki etkileri değişkenlik gösterir ve sosyal hayatın farklı zaman ve mekanda yayılan (“alanlar” olarak adlandırdığım - Layder, 1997 -) farklı yönlerinin görelî etkisine bağlıdır. Bu değişken faktörleri Tablo 4.1'de yer alan dört kavram türünde görebiliriz.

Tablo 4.1 Kavram-Gösterge Bağlantıları

Kavram Türü	Sosyal Gerçekliğin Yönleri
Davranışsal	Katılımcı türleri (seks turisti, mahkûm, işkolik), kişilerarası olaylar, davranış ve iletişimler, bireysel-kimlik, yüz yüze/karşılıklı ilişki.
Sistemik veya yapısal	Yeniden-üretilen sosyal ilişkiler, pratikler, konumlar-davranış ortamları ve bağlamları: bürokrasi, piyasalar, örgütlenme biçimleri/türleri. İktidar/güç ilişkilerinin temeli.
İlişkilendirici veya dolayım-layıcı	(a) Hem nesnel hem de öznel çift yönlü gönderim; “kariyer”, “duygusal emek” (b) Denetleyen ve aracılık yapan sosyal failerin davranışı: “tipleştirme” (c) Sistemden kuvvetli bir biçimde etkilenen sosyal ilişkiler: “yabancılaştırıcı”, “hesapçı”
Genel veya teorisyenlere ait	Yukarıdakilerden herhangi biri

Davranışsal Kavramlar

Davranışsal olarak adlandırdığım kavramlar oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptirler ve belki de sosyal araştırmalarda en çok kullanılan kavramlardır. Bu kavramlar, farklı sosyal etkinlik türlerindeki örneğin seks turisti gibi katılımcı tipleri (O’Connell Davidson, 1995) veya (Giallombardo’un - 1966 - kadın mahkumlar sınıflamasında olduğu gibi) farklı sosyal ortamlardaki katılımcı türleri arasındaki ayrımları içerir. Bununla birlikte, bu kavramlar farklı ortamlardaki kişilerarası ilişkilerin doğasına ve/veya niteliğine ve ayrıca insanların bunlara yükledikleri anlamlara ve yaptıkları yorumlara da gönderimde bulunabilirler. Buna bir örnek olarak Clegg, Standen ve Jones’un (1996) farklı ilişki ve münasebetlerin gerektirdiği duygusal ve bilişsel yeterliliklere

odaklandıkları derin öğrenme güçlüğüne sahip yetişkinlerle ilgili hasta ve bakıcı (hizmet alan/hizmet veren) etkileşimlerine dair yaptıkları açıklamalar ('destekçi', 'anlam-yaratıcı', 'karşılıklı', 'eşlik edici' gibi ürettikleri sınıflamalar) gösterilebilir. Brewer'ın (1990) *Kuzey İrlanda Polis Teşkilatı üyeleri arasındaki tipik iletişim biçimleri* üzerine çalışmasında (kişilerin stresli ve tehlikeli durumlarla başa çıkmalarında gerilimin giderilmesine yardımcı olan etkenlerle ilgili olarak) ortaya çıkan "beceri", "kadercilik" ve "rutinleşme" sözcükleri bir başka davranışsal kavram biçimini göstermektedir. Bu örnekteki sözcükler, tehlikeli bir ortam karşısında mesleki temelli oluşturulmuş tipik kavram biçimlerini temsil etmektedir.

Davranışsal kavramlara ilişkin belirtilmesi gereken nokta, bunların bir katılımcının/bireyin davranışlarının, eğilimlerinin veya tutumlarının bazı yönlerini doğrudan betimlediği ve ayrıca kişinin kimliğine veya kişinin içinde yer aldığı ilişkilerin niteliğine ve anlamına gönderimde bulunduğudır. Bu kavramlar gerek sıradan insanlar gerekse de araştırmacılar tarafından tanımlanmış olsun, her halükarda "öznel yeterlilik" kriterlerine bir ölçüde uyması gerekmektedir (Bruyn, 1966). Bruyn'un dikkat çektiği kriterlerden bazıları, grubun incelenmesinde harcanan zamanın uzunluğu, kurulan samimiyetin derecesi ve farklı araştırma noktalarının sayısı gibi metodolojik sorunlarla ilgilidir. Bunların hepsi, araştırmacının ürettiği kavramların yeterliliklerinin veya geçerliliklerinin belirlenmesine yardımcı olur. Bir diğer öznel yeterlilik kriteri, araştırmacının grubun diline olan aşinalığının ve grubun üyeleriyle iletişim kurma yeteneğinin derecesiyle ilgilidir. Bu tür faktörler araştırmacının, incelenen kişilerin canlı/yaşayan deneyimlerini tam olarak ve yeterli bir biçimde betimleyebilmesini etkiler -söz konusu kişileri ve onların davranışlarını tanımlamak için kullanılan "ana/esas" kavramlarda olduğu gibi.

Bu kriterler, kavramların ve teorilerin verilere "uygun düşmesi" ve araştırılan insanlarla doğrudan ilgili olması gerektiğini ileri süren Glaser ve Strauss'un (1967) görüşleriyle de büyük

ölçüde uyushmaktadır. Ayrıca, kavramlar araştırmanın öznelere tarafından rutin olarak kullanılması bile en azından onlar için tanınabilir, anlamlı ve anlaşılır olmalıdır. Örneğin Glaser ve Strauss'un (1965) ölümcül hastalarla ilgili "farkındalık bağlamları" sınıflaması ('kapalı', 'açık', 'karşılıklı aldatmaca', 'güvensizlik/kuşku bilinci') hastaların ailelerinin veya sağlık personelinin kullandıkları etiketler veya tanımlayıcı sözcükler değildir. Ancak, Glaser ve Strauss'un vurguladığı gibi, bu tür kavramların geçerlilikleri, büyük ölçüde bunların söz konusu insanların deneyimleri, anlamları ve davranışlarıyla doğrudan ilgili olması ve onları temsil etmesine bağlıdır. Aslında kavramların sıradan insanların kullandıkları yerel sözcüklerden ciddi bir şekilde ayrılması gerektiğini savunan veya bunu güçlü bir şekilde ima edenlerle kıyaslandığında (Bruyn, 1966; Rock içinde Becker, 1979 gibi) Glaser ve Strauss'un üretmiş oldukları (farkındalık bağlamlarını betimleyen kavramlar gibi) formel kavramlarının davranışların veya deneyimlerin sahibi olan kişiler tarafından mutlaka tanımlanması veya kullanılmasının şart olmadığı şeklindeki düşünceleri önemli bir adımdır. Ancak Glaser ve Strauss'un yaklaşımı yine de sınırlıdır, çünkü onlara göre söz konusu temellendirilmiş bu kavramlar, incelenen insanlar açısından en azından anlaşılabilir, tanınabilir ve anlamlı olmak zorundadır.

Tüm bu öznel yeterlilik kriterleri davranışsal kavramların geçerliliklerinin veya yeterliliklerinin belirlenmesinde çok önemli bir rol oynasalar da benim benimsediğim yaklaşım Glaser ve Strauss'un ve benzer görüşlere sahip diğer kişilerin genel kanılarından farklıdır. En önemli fark, Glaser ve Strauss ve benzer görüşlere sahip diğer kişilerin araştırma kavramlarının *tümünü* öznel yeterlilik kriterlerine uyanlarla sınırlı tutmalarıdır. Hâlbuki bana göre öznel yeterlilik büyük ölçüde sadece davranışsal kavramlar için geçerlidir. Ayrıca, araştırmacıların, sadece teorik potansiyeli artırmak için değil aynı zamanda sosyal hayatın tüm yönlerini inceleyebilmeleri açısından da diğer kavram türlerinden (sistemik ve ilişkilendirici kavram türlerinden) yararlanan

bileceklerini veya bunları davranışsal kavramlarla birlikte kullanabileceklerini ya da kullanmaları gerektiğini düşünüyorum. Bana göre araştırmaya konu olabilecek alanlar, sosyal analiz ve araştırmanın doğasına ilişkin salt yorumcu (hümanist veya fenomenolojik) bir anlayışa sahip olan Glaser ve Strauss (1965), Bruyn (1966) ve Becker'in (Rock içinde, 1979) ileri sürdüklerinden çok daha kapsamlı olmalıdır.

Burada büyük ölçüde realist bir yaklaşım sergiliyorum. Çünkü bu yaklaşıma göre, sosyal gerçeklik sadece aktörlerin anlamları ve öznel kavrayışlarından ibaret değildir, insanların canlı/yaşayan deneyimlerini önemli ölçüde etkileyen sistemik (veya yapısal) unsurlar da mevcuttur (Layder, 1990, 1993). Sosyal hayatın davranışsal ve sistemik yönleri karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler, ayrıca bunların işleyiş düzenleri ve etkileri de oldukça iç içe geçmiştir. Bir taraftan, sistemik unsurlar zaman ve mekanda yayılan sürekliliklerini sağlayabilmek açısından insanların yeniden-üretilen etkinliklerine dayanırken diğer taraftan, özneler arası deneyimler ve sosyal etkinlikler aynı sistemik unsurlar tarafından yoğun bir şekilde etkilenirler, biçimlendirilirler veya şekillendirilirler. Yani bu sistemik/yapısal unsurlar da özneler arası deneyimlerin ve sosyal etkinliklerin, sosyal etkileşimlerin ve bunların gerçekleştiği sosyal rutinlerin aracılığıyla sürekli olarak yeniden-üretilmelerine yardımcı olurlar. Bu nedenle sosyal araştırma hem öznel hem de nesnel unsurların karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri bir yöntemle dayanmalıdır.

Bu durum, araştırmayla ilgili tüm teorik kavramların faillik ve yapı unsurlarına gönderimde bulunduklarını, fakat bunların sosyal hayatın ayrı ama birbirleriyle bağlantılı olan yönleriyle kurdukları ilişkinin derecesinde farklılaştıklarını ifade eder. Nitekim davranışsal kavramlar, davranışsal dünyanın ve araştırmanın özneleri konumunda olanların özneler arası "canlı/yaşayan" deneyimlerini betimlemeye odaklandıkları için denklemin faillik tarafıyla görece daha fazla ilgilidirler. Bu nedenle öznel kavrayış ve öznel yeterlilik, doğal olarak bu tür kavramların geçer-

liliklerinin belirlenmesinde büyük bir rol oynamaktadır. Ancak, daha önce belirttiğim üzere, burada savunduğum realist yaklaşım açısından sosyal araştırma ve ondan elde edilen kavramlar zorunlu olarak sistemik unsurların etkilediği kavramları da içerirler. Çünkü sosyal etkinlik ve öznel veya yaşanmış deneyimler sosyal sistem unsurlarını oluşturan sosyal ortam ve bağlamlardan asla “bağımsız” değildirler. Dolayısıyla öznel yeterlilik kriterleri, özellikle bu sistemik ve ilişkilendirici kavramlar açısından tek başına dikkate alınması gereken ya da kesin kriterler olarak değerlendirilemezler.

Hatta davranışsal kavramlar için bile geçerlilik yalnızca ve tek başına öznel yeterlilik kriterlerine bağlı olamaz -ekseriyetle böyle olsa dahi. Davranışsal kavramlar için de sistemik ve ilişkilendirici kavramların geçerliliklerinin belirlenmesinde kullanılan formel analitik kriterlere “benzer” kriterler daima olması gerekir. Yani bir kavramın, araştırma öznelerinin dünyalarını (yerel anlatıları ve alt grupların düşüncelerini) tam anlamıyla betimliyor gözükmesi, o kavramın mutlaka doğru veya etkili olduğunu göstermez - zira bu kavramların doğrulukları özellikle sosyal ortam ve bağlamlarla ilgili bir inceleme sonucunda açık bir şekilde yanlışlanabilir -. Belki de, ampirik araştırma verilerine dayalı olarak teori geliştirmek isteyen bir araştırmacının aklında tutması gereken en önemli husus, davranışsal kavramların ampirik göstergelerinin her şeyden önce “içerden” bir bakış açısıyla insanların öznel dünyalarını anlaşılır hale getirmesiyle alakalı olduğudur. Şüphesiz, bu durum incelenen kişilerin sosyal deneyimlerinin öznel bir bakış açısından betimlenmesini ve bizzat kavramların bu canlı/yaşayan deneyimlerin iç dokusunu - bu deneyimleri sergileyen insanlar tarafında da anlaşılabilirlik şeklinde - yansıtmayı gerektirir. Ancak bu kavramların, sosyal deneyimlerin içinde gerçekleştiği daha genel sosyal koşulların bilgisiyle de bağdaşması gerekir.

Sistemik veya Yapısal Kavramlar

Daha iyi anlaşılabilmesi açısından, biraz abartılı olsa da sistemik kavramları bir tür “davranışsal-olmayan” kavramlar olarak düşünebiliriz. Yani bu tür kavramlar, süregelen bir toplumun tarihsel olarak ortaya çıkan daimi koşullarını yansıtan yeniden-üretilen sosyal ilişkilere gönderimde bulunurlar. Daimi koşullar derken, burada sabit ve değişmez ya da bir şekilde insan faillerin etkisinden ve erişiminden bağımsız koşullar kastedilmemektedir. Kurumlar, dil, kültür ve çeşitli bilgi biçimlerinin tümü bireylerin ve sosyal grupların dönüştürücü gücünden etkilenirler, fakat bunlar yine de önceki kuşakların ürünleri olarak belirli bireylere ve gruplara karşılık gelirler (Marx; Engels, 1968). Nitekim bunlar, “önceden-biçimlenmiş” sosyal koşullar olarak insanların gündelik yaşamlarına karşılık gelir. Popper’ın (1972) deyiimiyle, bunlar, “bilen (veya katılan) özneler”den bağımsız (Üçüncü Dünya)⁹ nesnel bir gerçekliğe sahiptirler. Benim ifademle bunlar, insanların sürekli olarak içinde yer aldıkları rutin sosyal pratiklerden görece bağımsız bir gerçekliğe sahiptirler (Layder, 1997).

Her ne kadar bunların bu tür ontolojik özellikleri (‘derinlikleri’) olsa da bu türden daimi koşullar sabit/durağan değildirler. Bunlar sosyal süreçlerle bütünüyle iç içe geçmiştir. İlk olarak bu tür daimi koşullar doğası gereği uzun-dönemli tarihsel sosyal değişim süreçlerinin sonucu olarak sosyal gerçekliğin hem makro hem de orta ölçekli “süreçlerinin içinde” yer alır. Sosyal etkinliklerin içinde yer aldıkları ortamlar ve bağlamlar (‘daimi koşullar’) bireylerin ve grupların dönüştürücü etkinlikleri vasıtasıyla değişmeye bazı noktalarda direnç gösterirken bazı açılardan değişime açıktırlar. Çünkü “daimi koşullar”, tarihsel ve geleneksel birikimleri, belirli toplumlardaki yaygınlığı ve ayrıca yerleşik güç

9 T.S.N.: Burada Popper (1996), üçüncü dünyanın bireyden, bilen öznenen ayrı olarak (yarı) özerk olduğunu ortaya koymaya çalışır. Popper şöyle der: “Özerklik düşüncesi benim üçüncü dünya kuramımın merkezidir: üçüncü dünya bir insan ürünü, bir insan yaratısı olmakla birlikte (...) kendi özerk alanını yaratır”

ve otorite yapılarıyla ilişkilerinin derecesi açısından değişkenlik gösterirler.

İkinci olarak “durumsal etkinlik” düzeyinde, insanların da-imi koşulları oluşturan genel sosyal unsurların (ortam ve bağ-lamların) yeniden-üretimi sürecinde yer aldıkları ve ayrıca yerel anlamlar ve kavrayışlar yarattıkları birtakım üretici süreçler her zaman vardır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, davranışın bu yaratıcı yönlerinin çok büyük bir kısmı dönüştürücü bir etki ya-ratabilme açısından sınırlı kalır, çünkü sistemin yeniden-üretimi sırasındaki yaratıcılık sosyal hayatın bu “yerleşik” unsurlarını dönüştürme açısından en asgari düzeydedir (bkz. Layder, 1997, Bölüm 5).

Bu son açıklamadan da anlaşılacağı üzere, sosyal hayatın sis-temik/yapısal yönlerinin sosyal etkinlik ve öznel deneyimlerle ilişkili olduğu birkaç boyut vardır. Birincisi, bu sistemik (yapısal) unsurlar insanların sık sık karşılaştıkları belirli yüz yüze ilişkiler sırasında gerçekleştirdikleri davranışlara (eylemlere) kaynaklık eder. Diğer taraftan, rutin sosyal etkinlikler sistem unsurlarının “can damarları” durumundadırlar. Çünkü rutin sosyal etkinlik-ler, sistem unsurlarının zaman ve mekânda yayılan süreklilikleri-ne katkıda bulunurken (ve dolayısıyla sürekliliklerini sağlarken) aynı zamanda bu sistemik/yapısal unsurları yeniden-üretirler. Bir bütün olarak değerlendirilecek olursa; her ne kadar sistem unsurları (ve dolayısıyla onları temsil eden veya işaret eden kav-ramlar) toplumdaki sosyal etkinliklerin, bireylerin ve grupların oldukça dışında dursa da bu özerklik sadece görecelidir, çünkü gördüğümüz üzere, sistem unsurları sosyal etkinliklerle ve öz-nel deneyimlerle ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiştir. Bununla birlikte, bu görelî özerklik büyük bir öneme sahiptir ve toplu-mun söz konusu bu yönlerini analiz etmek için kullandığımız kavramların yapısı/türü açısından büyük bir fark yaratmaktadır.

Nitekim sistem unsurları sosyal ilişkilerin daha çok yeniden-üretilen yönlerine işaret ederler, çünkü bu yönler zaman ve me-

kanda süreklilik arz ederler ve yüz yüze karşılıklı etkinliklerden uzaktırlar (nihayetinde sistemin sürekliliğine ve yeniden üretime katkıda bulunurlar). Bu anlamda, sistem unsurlarına, insanların güdüler, anlayışları ya da öznel arası “canlı/yaşayan” deneyimleri açısından bakılamaz. Bunun yerine, sistem unsurları sosyal hayatın ve etkinliğin genel sosyal çevresini oluşturan (bağlamsal) koşulların bir parçası olarak görülmelidir. Bu görüş, sosyal hayatın bu yönlerine herhangi bir rol biçmeyen ve aslında radikal bir biçimde bunların varlığını yadsıyan ve dolayısıyla sosyal hayatın bu tür boyutlarını kapsayan kavramların önemini reddeden fenomenoloji, etkileşimcilik ve temellendirilmiş teori gibi yaklaşımlardan ayrılmaktadır. Bu açıdan, bu tür teoriler ve yaklaşımlar sistem kavramlarına aşırı bir tepki gösterirler. Çünkü bu yaklaşımlara göre, sistem kavramları sosyal hayatı - insanların kavrayışlarının ve dönüştürücü potansiyellerinin ötesinde - somutlaştırmaktadır. Ancak daha önce de belirttiğim üzere, sosyal hayatın sistemik yönlerinin sosyal etkinlik ve öznel deneyimle içsel bağlantısı bu olasılığı ortadan kaldırmaktadır.

Sosyal hayatın sistemik/yapısal yönlerinin önemli bir boyutu, bunların güç/iktidar, kontrol, egemenlik ilişkileriyle doğası gereği olan bağlantısıdır. Sosyal etkinliklerin gerçekleştiği ortamlar veya bağlamlarda ortaya çıkan tüm yeniden-üretilen sosyal ilişkiler, güç ve pratiklerle iç içe geçmişlerdir. Bu güç ve pratikler, yeniden-üretilen sosyal ilişkilere farklı şekillerde zemin oluştururlar. Bu yüzden, yeniden-üretilen sosyal ilişkiler farklı güç biçimleri ve güç ilişkileriyle bağlantılıdır. Sistemik kavram örnekleri önemli çeşitlilikler göstermektedir. Bazı sistem kavramları, “kapitalist”, “feodal” ve hatta “post-modern” toplum “tipleri” gibi genel toplumsal (makro) olgulara işaret ederler. Diğer sistem kavramları ise, Durkheim (1964) tarafından ortaya konan toplumun veya onun alt dilimlerinin farklı biçimlerde “bir arada tutunması”nı sağlayan “organik” veya “mekanik” dayanışma gibi orta ölçekli sosyal örgütlenme biçimlerine işaret ederler. Organik dayanışmada insanlar farklılık ve yerine getir-

dikleri rollerin ve işlevlerin birbirini tamamlaması temelinde bir arada tutunurken (bütünleşirken) mekanik dayanışmada benzerlik veya benzeşim sürekli/sağlam (birleştirici) bağların üretilmesine yardımcı olur.

Bu ayrım sonradan pek çok yazar tarafından toplumun çeşitli yönlerini betimleyebilmek ve açıklayabilmek için kullanılmıştır. Örneğin Bernstein (1973) bu ayrımı farklı sosyal sınıflar ve ailelerde hakim olan konuşma kodları arasındaki farklılıkları açıklayabilmek için kullanmıştır. Diğer taraftan, Burns ve Stalker (1961) farklı endüstri ve piyasa koşullarındaki (örneğin elektronik endüstrisi ve imalat sanayisindeki) şirketlerin örgütsel esnekliği konusundaki farklılıkları tanımlayabilmek için mekanik ve organik yönetim sisteminden bahsederler. Tüm bu kullanımlar farklı türden yeniden-üretilen sosyal ilişkilere ve bu ilişkilerin oluşturduğu farklı sosyal davranış ve etkinliklerin gerçekleştiği ve sınırlandırıldığı ortam ve bağlamlara işaret eder.

Habermas'ın (1984, 1987) defalarca vurguladığı, bürokrasi, piyasa ve güç alanları belki de temel "sistemik/yapısal" odak noktalarıdır - nitekim bunlar sistemik kavram örnekleridir -. Bu tür kavramların diğer klasik örneklerini, bürokratik örgütlerdeki baskıcı, ödüllendirici ve normatif güç tipleri arasında ayrım yapan Etzioni'nin çalışmasında bulmak mümkündür. Gouldner (1954) Etzioni'nin ifade ettiği unsurları "yapay/sahte", "sembolik" ve "ceza merkezli" bürokrasiler olarak adlandırır. Edwards'ın (1979) imalat sanayisindeki örgütlerde ('teknik' ve 'bürokratik' olarak adlandırdığı) modern "yapısal kontrol" biçimlerinin tarihsel olarak ortaya çıkışını incelediği araştırmada daha önceki "kişisel" ve "hiyerarşik" kontrol türleri de tanımlanmaktadır. Burada tanımlanan kontrol biçimleri de sistemik kavramlara örnek olarak gösterilebilir. Foucault'un (1977, 1980) "disiplin" ve "biyo-iktidar" olarak karakterize ettiği modern iktidar biçimleri de sistemik kavramlar olarak düşündüğüm şeylere örnektirler (ancak şunu belirtmek gerekir ki Foucault'un kendisinin "sistemik/yapısal" nitelemesine katılıp katılmadığı konusu biraz kuşkuludur).

Bu kavramların daha ayrıntılı ampirik anlam ve göstergele-ri şu noktada bizi ilgilendirmiyor. Asıl dikkat edilmesi gereken ve önemli olan nokta kavramların epistemolojik temelleri ve bu kavramların işaret ettikleri sosyal gerçekliğin doğasıdır. Bir sü-redir söylediğim gibi, sistem olguları ve bundan etkilenen in-sanların davranışları arasında her zaman bir ilişki vardır (yani kavramlar sadece kendine-gönderimli değildir), bu kavram-ların temel referans noktası sosyal davranışın bizatihi kendisi değildir. Temel referans noktası daha ziyade sosyal davranışların sergilendiği ortam ve bağlamları şekillendiren yeniden-üretilen sosyal ilişkiler ve bu ilişkilerin temelini oluşturan güç ve pratik-lerdir. Bu nedenle, “öznel yeterlilik” kriterleri, bu kavramların inşasında ve onların taşıdıkları anlamlarda çok geniş bir paya sahip değildir. Dolayısıyla, bu tür kavramların sıradan insanlar/katılımcılar için anlaşılabilir olması veya katılımcılar/bireyler ta-rafından kullanılması onların geçerliliklerini belirlemez.

Bir diğer önemli kriter, sistemik kavramlar ile diğer kavram-lar arasındaki mantıksal veya rasyonel bağlantılarla ya da bun-lardan - söz gelimi emek piyasası veya bürokrasiler gibi farklı sosyal örgütlenme biçimleri veya insanların davranışları hakkın-da - ampirik önermeler çıkarabilme veya elde edebilmekle ilgili-dir. Yani bu tür kavramlar sadece ampirik dünyaya gönderimde bulunmazlar, aynı zamanda çok geniş bir teori veya teorik öner-meler kümesiyle bağlantılı akıl yürütme süreçleriyle ilişkilidirler (bu konu üzerine Merton’ın tartışması için Bölüm 1’e bakınız). Bu akıl yürütme süreçleriyle (zinciriyle) ilgili en önemli nokta, bunun esas itibarıyla analizcilerin (araştırmacıların) ampirik ol-guları daha geniş, genel ve soyut fikirler bağlamında konumlan-dırabilmeleriyle ilgilidir. Öyle ki, mesela sıradan insanlar “bü-rokrasi” kavramını kullansalar da bu kavramla bir sosyoloğun kastettiği şey çok daha özeldir ve bu anlamda sıradan gündelik kullanımdan tamamen farklıdır. Bu nedenle sıradan gündelik kullanım, kesin ve teknik bir tanımlamaya dayandırılmaz. Bu kavramlar, sıradan insanlar/katılımcılar tarafından tanımlanmış

olmaktan ziyade büyük ölçüde araştırmacılar/gözlemciler tarafından tanımlanmıştır.

Ayrıca, sistemik kavramların insanlarla veya katılımcılarla bağlantısı ya da ilişkisi davranışsal kavramlardan farklıdır. Sistemik veya yapısal kavramların geçerliliği, bu kavramların insanlara/katılımcılara öznel olarak anlamlı gelip gelmemesiyle ya da katılımcıların bu kavramların sosyal dünyadaki gerçek şeylere işaret ettiklerine inanıp inanmadıklarıyla ilgili kriterle bağlı değildir ve bağlı olamaz da. Örneğin fenomenolojiden esinlenmiş bazı yazarlara göre kavramlar, insanların gündelik yaşamlarına girmedikçe ya da insanların somut yerel pratiklerinde temellendirilmedikçe geçerlilik kazanamazlar (Hilbert, 1990). Fakat bu tür görüşler, hem araştırmacıların ilgilenebilecekleri ampirik olguların alanını sınırlamakta hem de aynı zamanda analiz edilebilecek ya da açıklanabilecek sosyal olguların alanını daraltmaktadır.

İnsanların, araştırmacılar (ya da gözlemciler) tarafından geliştirilen kavramlara hakikatte gerçekten inanıp inanmadıkları bu kavramların geçerliliklerini belirlemez. Örneğin bürokratik temelli örgütlerde çalışan insanların “zorlayıcı” veya “kuralcı” güç sistemi/düzeni içinde yer aldıklarına inanıp inanmadıklarının bir önemi yoktur. Burada önemli olan, bu sözcüklerin anlamı ve sosyal hayatın dilimlerinin analiz edilmesi ve açıklanması noktasında bu kavramların faydasıdır. Dolayısıyla, bu tür kavramların geçerlilikleri, gündelik yaşamda kullanılıp kullanılmadıklarına veya sıradan insanların sağ-duyuya dayalı kullanımları temelinde kavranıp kavranılmadıklarına bakılmaksızın tamamen sosyal gerçekliği açıklayabilmesine ve analiz edebilmesine göre belirlenir.

İlişkilendirici veya Dolayımlayıcı Kavramlar

Davranışsal ve sistemik kavramlara ilişkin açıklamaların ışığında artık ilişkilendirici veya dolayımlayıcı kavramları daha net anlayabiliriz. Davranışsal ve sistemik kavramlar arasındaki fark biri-

nin “öznel yeterlilik” kriterlerine diğerinin “nesnel” veya “analitik yeterlilik” kriterlerine vurgu yapmasıdır. Ayrıca, davranışsal kavramlar sosyal hayatın davranışsal yönlerine gönderimde bulunurlarken sistemik (yapısal) kavramlar sosyal hayatın sistemik yönlerine görece daha fazla gönderimde bulunurlar. Buna karşın, ilişkilendirici veya dolayımlayıcı kavramlar, sosyal hayatın bu her iki yönünü de bir arada barındıran oldukça dengeli, bireşimli bir yapıya sahiptirler. Yani bu türden (tipleştirme gibi) kavramlar sosyal hayatın davranışsal ve sistemik (veya yapısal) unsurlarına eşit ölçüde odaklanan bir yapıya sahiptirler. Dolayısıyla, bu kavramlar sosyal hayatın hem nesnel hem de öznel yönlerine çift yönlü bir vurguda bulunurlar. Bu tür kavramlar işaret ettikleri veya odaklandıkları temel olgular bakımından üçe ayrılır.

Birincisi, öznel ve nesnel olgular arasındaki spesifik bağlantılara işaret eden kavramlar vardır. “Kariyer” (Hughes, 1937; Stebbins, 1970) veya “duygusal emek” (Hochschild, 1983) gibi kavramlar, hem öznel davranışlara hem de bu davranışların ortaya çıktığı/geliştiği nesnel toplumsal koşullara yönelik çift yönlü bir gönderime sahip oldukları için bu yapıya sahiptirler.

İkinci olarak toplumsal hayatta bazı sosyal aktörlerin veya elemanların stratejik bir kontrol gücüne sahip olduklarını - yani onların sosyal hayatın yapısal etkilerine aracılık ettiklerini- gösteren kavramlar bulunmaktadır -. Çeşitli kuruluşlarda ve ortamlarda otorite veya nüfuz sahibi olanlar - örneğin şirket yöneticileri, eleştirmenler, ajanslar, özel menajerler, işverenler ve çeşitli uzmanlar - genellikle bu tür bir konumdadırlar. Foucault’nun profesyonel sosyal hizmet uzmanları ve onların hastaları arasındaki denetim ve direnç ilişkilerine uyguladığı “gözetim” kavramı bu türden bir yapıya sahiptir (bkz., Bloor; McIntosh, 1990). Tıpkı “gözetim” kavramı gibi, oyuncuların kariyerlerine etki eden kast (oyuncu seçimi) yapan kişilerin sahip oldukları aracılık rolünü açıklayan “tipleştirme” kavramı da kesinlikle böyle bir yapıdadır.

Son olarak sistem unsularından büyük ölçüde etkilenen sosyal ilişkilerin doğasını karakterize eden fakat aynı zamanda insanlar arasındaki ilişkilerin ve onların güdülerinin doğasını açıklayan kavramlar bulunmaktadır. Etzioni'nin (1961) çeşitli kuruluşlarda (örgütlerde) yer alan kişilerin “uzaklaştırıcı”, “hesapçı” ve “ahlaki” ilişki biçimleri arasındaki ayrımı bu türden ilişkilendirici kavramlara iyi birer örnektirler.

Genel olarak ifade edilecek olursa; bu türden kavramlar kısmen de olsa farklı şekillerde hem insanların yaşamlarını ve etkinliklerini içine alan sosyal yapısal koşulları - ortamları ve bağlamları - hem de büyük ölçüde bu koşulları yansıtan ilgiler, tutumlar, güdüler ve ilişkiler gibi onların davranışlarının bazı spesifik yönlerini betimlemektedir. Bu açıdan hem öznel hem de analitik (veya nesnel) yeterlilik kriterleri bu kavramların analitik araçlar olarak geçerliliklerinin ve kullanılışlıklarının belirlenmesinde önemli rol oynarlar. Bu anlamda ilişkilendirici kavramların geçerlilikleri, çift yönlü bir gönderime - aynı anda hem öznel hem de nesnel yeterliliğe - sahip olup olmadıkları temelinde değerlendirilmelidir.

Genel veya Teorisyenlere Ait Kavramlar

Tüm resmi tamamlamak için uygulamalı araştırmacılar tarafından çoğunlukla (sadece genel sosyal teorideki uzmanların ilgi alanı olduğunun düşünülmesinden dolayı) ihmal edilen kavram-gösterge bağlantısının dördüncü bir türüne değineceğim. Bu kavram türünün ihmal edilmiş olmasının bir diğer nedeni, araştırmacıların çoğunlukla bu kavramları çalışmalarına kattıkları önceki varsayımlarının bir parçası olarak görmemeleridir. Nitekim bazı araştırmacılar teoriden “bağımsız” olduklarını veya sadece insanların “somut”, “gerçek” davranışlarıyla ilgilendiklerini iddia ederler, fakat yine de inceledikleri davranışlara (eylemlere) ilişkin ortaya koydukları varsayımlarını desteklemek için genel teorik fikirlerden yararlanırlar. Nitekim yöneme ilişkin metinlerde genel veya teorisyenlere ait kavramların sosyal

analizdeki rolü çoğunlukla küçümseniyor olsa da ampirik araştırma verilerine dayalı teori geliştirme faaliyetinde bu kavramlar önemli bir yere sahiptirler. Teorisyenlere ait kavramların başlıca türü, belirli teorisyenlerin, yaklaşımların veya düşünce okullarının deposundan elde edilenlerdir.

Örneğin Giddens'ın "yapılaşma" teorisi (1984) içinde "yapının ikiliği", "söylemsel bilinç", "diyalektik kontrol" vb. kavramlar yer alır. Habermas'ın "iletişimsel eylem" teorisi (1984,1987), "yaşam dünyasının kolonileştirilmesi", "medya sisteminin dönüşümü" ve "stratejik eylem" gibi kavramları içerir. Foucault'un çalışması (1977,1980) daha çok "söylem", "pratik", "bilgi/iktidar" kavramlarına dayanır. Benim geliştirmiş olduğum "sosyal alanlar teorisi" (Layder, 1997) "sosyal ilişkilerin ikiliği", "ayrılıklılık ve ilişkililik diyalektiği", "temel/öz bilinç" vb. kavramları içerir. Beşinci bölümde sosyal araştırmacıların teori geliştirebilme ve üretebilme olasılıklarını artırabilmeleri için araştırmalarına bu tür kavramları dâhil etme konusunda çok daha hevesli olmaları gerektiğini dile getireceğim. Burada ise sosyal gerçekliğin tasvirleri olarak bu kavramların rolünü vurgulamak ve genel itibariyle bunların veri analizinden hareketle başka kavramların ve teorik fikirlerin geliştirilmesinde nasıl kullanılabileceklerini göstermek istiyorum.

Teorisyenlere ait kavramlara ilişkin söylenebilecek ilk şey, bu kavramların ampirik dünyanın "gerçek" olgularıyla ve verileriyle bağlantılarının olmadığından düşünülmesinden dolayı çoğunlukla ihmal edilmiş olmalarıdır. Bu (yanlış) görüşte, bu tür teorilerin oldukça soyut bir biçime sahip olması, her nedense bu teorilerin gerçek dünyadan kopuk veya bağlantısız olduğu ve saf aklın dünyevi olmayan dünyasında yüzdüğü kanısıyla karıştırılmaktadır. Şüphesiz bu görüşler, somut sosyal dünyayla gerçek bir bağlantısı olmayan bu tür "temellendirilmemiş", "hayali/imgesel" anlatılar için vakitleri olmadığını söyleyen ve kendilerini uygulamalı araştırmacılar olarak görenlerle sınırlı değildir. Ne yazık ki, genel teorinin değerine inanan bazı teorisyenler de bu tür

görürlere sahiptirler. Bu teorisyenler, farkında olmadan da olsa soyut teorik akıl yürütmeyi “meta-teori” olarak tanımlayarak bu soyut akıl yürütmenin niteliği ve işleviyle ilgili yanlış imajı vurgulamaktadırlar. Meta-teori şeklindeki adlandırmanın yararsız ve ayrıca yanıltıcı olduğunu ve sadece genel teorinin doğasından bihaber olan ve onun değerini düşürmeyi arzulayanların eline koz verdiğini düşünüyorum. Meta-teori şeklindeki tanımlama, soyut teorinin her nedense salt teoriye dair teori olduğu ve dolayısıyla ampirik dünyanın “özünden” veya gerçekliğinden kopuk olduğu şeklinde bir kanı yaratmaktadır. Hiçbir şey gerçeklikten bu kadar uzak olamaz, dolayısıyla bu kanıya her fırsatta karşı çıkılması gerekir. Bana göre meta-teori diye bir şey yoktur: sadece teoriye dair teori asla mümkün olamaz, çünkü tüm teoriler (soyutlama düzeyi açısından farklılıklar gösterebilir de) ampirik dünyayla ilişkilidirler, yoksa her şeyden önce “sosyal teori” olarak tanımlanamazlardı. Daha önce belirttiğim üzere burada yanlış olan şey, yüksek bir soyutlama düzeyiyle ampirik içeriğin veya gönderimin hiç olmaması durumunun birbirine karıştırılmasıdır. Bu açıdan, ampirik dünyanın verileriyle, “olgularıyla” çeşitli biçimlerde bağlantı kuran birbirinden farklı teori ve teorileştirme düzeylerinin olduğunun bilinmesi gerekir. Genel teoriye (ve onun doğasına) ilişkin söylenmesi gereken şey, onun ampirik dünyanın “gerçekliğinden” kopuk olduğu değildir, daha ziyade onun oldukça yüksek bir soyutlama düzeyine sahip olduğu ve dolayısıyla ampirik dünyanın verileriyle bağlantısının çoğunlukla dolambaçlı ve/veya dolaylı olduğudur.

Nitekim teorileştirmenin doğasıyla ilgilenmek isteyen ve sadece teorik meselelerle uğraştığını iddia eden kimseler olsa da burada gözden kaçırılan nokta, ampirik dünyanın tezahürlerine işaret eden teorik kavramları içermeyen bu türden konuşmaların anlamsız olacağıdır. Yani bu türden salt teorik söylemler de bir şekilde ampirik dünyanın verileriyle bağlantılıdır. Şüphesiz bu durum, bu tür teori veya teorik söylemlerin doğrudan saha çalışmalarıyla bağlantılı olduğu veya ona dayandığı iddiasını içer-

mez. Ancak bu, kitabın birçok noktasında belirtildiği üzere, bu teorilerin ampirik çalışmalarla doğrudan bir ilgisinin olmadığı anlamına da gelmez. Bana göre (gerçekte tüm karmaşıklığın bir parçası olan) bu sorun, iyi ve kötü teorileştirme arasındaki ayrım meselesinden tamamen farklıdır. Aslında, soyut genel teorinin değerini ölçebileceğimiz asıl kriter/ölçüt onun ampirik dünyayı açıklayabilme derecesidir. Ampirik dünyayı açıklayamayan bir teori (veya teorik konuşma/söylem) gerçeği söylemek gerekirse “kusurlu”, “kötü” veya yersiz/anlamsız bir teori olarak nitelenecektir.

Şüphesiz, veri analizi ve bunun neticesinde ortaya çıkan teori inşa-etme veya geliştirme olasılıklarıyla ilgili bu tartışmada genel veya teorisyenlere ait kavramlarla ilgili değineceğim en önemli nokta burasıdır. Bana göre tüm genel teoriler ampirik dünyayla bir şekilde bağlantılıdır. Ancak, genel teoriler soyutlama derecelerine (ve dolayısıyla ampirik meselelere ‘uzaklıklarına’) göre ve ayrıca nasıl sınanacakları veya değerlendirilecekleri noktasında farklılaşmaktadırlar. Genel teoriler gelir, meslek, sosyal statü vb. değişkenler gibi çoğunlukla basit veya kolay bir şekilde sınanamazlar. Çünkü genel teoriler ampirik olarak “ölçülmesi” kolay olmayan meselelerle ilgilidirler. Örneğin Giddens’in “yapılaşma teorisi”, Habermas’ın “iletişimsel eylem teorisi” ve benim geliştirmiş olduğum “sosyal alanlar teorisi” genel anlamda sosyal etkinliklerin ve sosyal kurumların doğasının karakterize edilmesiyle ve ayrıca sosyal hayatın farklı unsurları arasındaki birtakım ilişkilerin açıklanmasıyla ilgilidir. Aslında bu teorilerin farklı aksiyomlarının ve önermelerinin yeterliliklerini veya geçerliliklerini ayrı ayrı “sınamak” öyle kolay bir mesele değildir, çünkü bu tür olgular kesin kanıtlar sağlama açısından ampirik olarak her zaman belirgin, ölçülebilir veya uygun değildirler. Ancak böyle olması bu tür kavramların ve teorilerin yeterliliklerinin veya geçerliliklerinin güvenilir bir şekilde sınanamayacağı anlamına gelmez. Burada, daha ziyade bazı güçlüklerin ve ayrıntıların önemine işaret edilmektedir.

Teorisyenlere ait kavramlarla ilgili bir başka sorun, bu kavramlar için hangi yeterlilik veya geçerlilik kriterlerinin uygulanacağıdır. Nitekim bu noktada, daha önce belirtmiş olduğum diğer kavram-gösterge türleriyle oldukça ilginç karşılaştırmalar yapmak mümkündür. Açıkçası, öznel yeterlilik kriterlerinin çoğu teorisyenlere ait kavramlar için uygun değildir. Örneğin sıradan insanların veya katılımcıların bu tür kavramları gerçekten kullanıp kullanmadıkları veya anlayıp anlamadıkları sorunu burada çok önemli değildir, çünkü bu kavramlar gerçekten sıradan insanların veya katılımcıların kavramları değildirler (olmaları da mümkün değildir). Tanımlanacak olursa, bunlar her şeyden önce analizcilerin (araştırmacıların, gözlemcilerin) kavramlarıdır. Aslında bu kavramların geçerliliklerini değerlendirebileceğimiz iki temel kriter vardır. Birincisi, bu kavramların içinde yer aldıkları genel akıl yürütme bağlamlarıdır. İkincisi ise, bu kavramların birbirleriyle rekabet eden ya da birbirlerini tamamlayan diğer kavramlarla veya teorilerle olan ilişkileridir. Bu kriterlerle ilgili olarak daha fazla şeyler söyleyeceğim, ancak öncelikle öznel yeterlilik konusuna bir ekleme yapmam gerekiyor.

Yukarıda, öznel yeterliliğin “birçok” yönünün teorisyenlere ait kavramlar için uygun olmadığını belirtirken ihtiyatlı davranmıştım. Öznel yeterliliğin, teorisyenlere ait kavramların belirtilmiş amaçlarıyla ve bu kavramların işaret ettikleri ampirik olgularla ilgili olan veya olmayan başka yönleri de vardır. Bu açıdan, teorisyenlere ait kavramlar işaret ettikleri olgulara göre daha önce davranışsal, sistemik ve ilişkilendirici olarak tanımladığım üç kavram temelinde sınıflandırılabilir. Örneğin “pratik bilinç” kavramı bir bakıma davranışsal bir kavramdır, çünkü insanların bazı canlı/yaşayan deneyimlerini ifade eder. Davranışsal temelli “teorisyenlere ait kavramlar”ın tipik ayırt edici özelliği, bunların genellikle soyut bir yapıya sahip olmalarıdır - bu kavramlar canlı/yaşayan deneyimlerin spesifik ve dolaysız yönlerinden ziyade genel yapısını betimlemeye çalışırlar -. Diğer ilişkilendirici veya sistemik türden “teorisyenlere ait kavramlar” da aslında daha

önce ifade ettiğim şekliyle öznel yeterlilik kriterleriyle bağlantılıdır. Yani genel manada, öznel yeterlilikle sürekli bir bağlantı her zaman olacaktır, çünkü pür sistemik kavramlar bile söz konusu ortam ve bağlamlarda yaşamlarını sürdüren insanların davranışlarına az da olsa gönderimde bulunurlar. Daha önce de belirttiğim gibi, bu bir vurgu meselesidir.

Öznel yeterlilik kriterlerinin teorisyenlere ait kavramlar açısından çeşitli rolleri olsa da bunları diğer kavram-gösterge bağlantılarından oldukça radikal bir şekilde ayıran iki özellik vardır. Bu farklılıklar kimi zaman ya ihmal edilirler ya da dikkate alınmazlar. İlk sorun, sıradan topluluklar tarafından sosyal bilimsel kavramların özümseme derecesiyle ilgilidir. Giddens'a (1984) göre, sosyal bilimsel kavramların ayırt edici bir özelliği, (doğa bilimlerinin kavramları ile kıyaslandığında) bu kavramların sıradan insanların sağduyuya dayalı kullanımları ile sürekli bir uygunluk taşımalarıdır. Bana göre bu iddia yanlıştır ya da en iyi ihtimalle oldukça abartılıdır. Genel teorik sistemlerden alınan kavramların - hepsi olmasa da - çoğunun sıradan insanların kullandıkları sağduyuya dayalı terminoloji içinde yer alma şanslarının yok denecek kadar az olduğunu görebilmek için bizzat yapılaşma teorisinin bazı kavramlarına - "sosyal hayatın tekrarlanan doğası", "diyalektik kontrol", "yapının ikiliği", "söylemsel bilinç" vb. kavramlara - bakmak yeterli olacaktır. Birkaç istisna dışında teorisyenlere ait kavramların birçoğu insanların canlı/yaşayan deneyimlerine gönderimde bulunsalar dahi, gündelik yaşam içinde insanlar tarafından çok az kullanılmaktadırlar.

Bu durum bizim, bu tür kavramların geçerliliklerinin belirlenmesinde önemli rol oynayan kriterlere bakmamızı gerektirmektedir. Yukarıda kısaca bahsettiğim üzere, bu kriterler, belirli kavramların içinden alındıkları teorilerin genel bağlamıyla ve bu kavramların birbirleriyle rekabet eden veya birbirlerini tamamlayan diğer kavram veya teorilerle olan bağlantılarıyla alakalıdır. Bu iki kriter teorisyenlere ait kavramların ayrıci özelliklerini ortaya koymaktadır. Çünkü bu tür kavramlar tekil kavramlar gibi

tek başlarına asla değerlendirilemezler. Bu kavramlar, “ait oldukları” teorinin (yaklaşımın ya da düşünce okulunun) içindeki diğer kavramlarla ya da başka teorilerden (yaklaşımlardan veya düşünce okullarından) seçilen diğer “paralel” kavramlarla akıl yürütme zinciri aracılığıyla her zaman bağlantılıdır. Nitekim bu kavramların geçerlilikleri, içinden çıkarılıp alındıkları genel bağlam ve akıl yürütme zincirinin *düzensiz/konudan konuya geçen (discursive)* doğası temelinde değerlendirilmelidir. Dolayısıyla bu durum, kavramlar arasındaki bağlantıların (bu kavramlar arasındaki anlamsal ilişkilerin) ve farklı kavram kümelerinin sınırları içinde ortaya konan ve cevaplanan soruların/problemlerin ele alınmasını gerektirir. Örneğin “diyalektik kontrol” kavramı Giddens’in yapılaşma teorisinin sadece bir yönüdür. Dolayısıyla, bu kavram kısmen teorinin bütünü içinde “anlam” kazanır. Her ne kadar, ilke olarak bu kavram teorisinin bütününden koparılıp sanki tekil, kendine-gönderimli bir kavrammış gibi kullanılabilse de bu aslında bir yanılsamadan ibarettir. Araştırmacılar, örneğin yapılaşma teorisinden seçtikleri bir kavramı tekil bir kavram olarak kullanırlarken onun genel bağlamsal yapısını (yapılaşma teorisinin genel varsayımlarını) gözden kaçırmamak adına dikkatli olmalıdırlar. Bu anlamda, bir kavramın genel bağlamı (bağlantıları) ve gönderimleri tam olarak dikkate alınmazsa o kavrama çok ciddi “hasar”lar verilebilir. Burada bu tür kavramların kullanımının sınırlandırılmasına yönelik bir çağrı veya buyruk yoktur. Tam tersine, burada genel teorik söylemlerin “bağlamsal yapıları”nın dikkate alınması gerektiği belirtilmektedir.

4. Sonuç: Bazı Pratik İçerimler

Bu bölümün giriş kısmında belirttiğim üzere, kavram-gösterge bağlantılarının - araştırma etkinliğinin “temel” ve “yüzey” yönleri olmak üzere - iki düzlemde kurulduğunun unutulmaması gerekir. Şüphesiz bu bağlantıların yüzey yönlerinin farkında olmak önemlidir - örneğin “habitus” veya “duygusal emek” gibi belirli kavramların ampirik dünyadaki spesifik verilerle, bilgilerle veya gözlemlenebilir “olgular”la ne derece örtüştüğü gibi -. Güveni-

lir bir araştırma gerçekleştirebilmek için spesifik kavramlar ve ampirik göstergeler arasında sağlam bir uygulğun olduğundan emin olmak gerekir. Ancak ben bu bölümde kavram-gösterge bağlantılarının daha çok “temel” yönleri üzerinde durdum, çünkü “temel yönler” çoğunlukla ihmal edilmiştir. Ayrıca bu yönlere odaklanmak yaptığımız analizlere başka bir boyut kazandırır ve dolayısıyla onu daha zengin ve derinlikli kılar.

Temel yönler, sosyal gerçekliğin ampirik olarak daha ulaşılabilir “yüzey” yansımalarının arkasındaki farklı boyutlarla ilişkili kavram türleriyle ilgilidir. Daha önce belirttiğim üzere, belirli bir kavramla ifade edilen (işaret edilen) bir olgunun davranışsal mı, yapısal mı yoksa ilişkilendirici mi olduğunun belirlenmesi önemlidir. Bu husus, kullandığımız kavramların geçerliliklerinin veya yeterliliklerinin daha önceki kriterlerden oldukça farklı ve karmaşık kriterler temelinde değerlendirilmesini de içermektedir. Yönteme ilişkin metinlerde, geçerlilik ve yeterlilik, çoğunlukla araştırmacının ortaya koyduğu bir kavramın, açıklamanın, bulgunun gözlenen olguları tam olarak temsil etme derecesi temelinde değerlendirilir (Silverman, 1993:155-6). Ancak bu tür bir değerlendirmede iki şey varsayılmaktadır: Birincisi, olguların sadece davranışsal temelli oldukları varsayımdır. İkincisi, tüm insani etkinliklerin potansiyel olarak ulaşılabilir ve gözlemlenebilir olması gibi tüm olguların da gözlemlenebilir olduğu varsayımdır. Çünkü yönteme ilişkin metinlerin çoğunda metodoloji, yapısal veya sistemik olguların kısmi bağımsızlıklarını kabul etmeyen (etkileşimcilik, temellendirilmiş teori, fenomenoloji ve etnometodolojiyi kapsayan) “hümanist” bir bakış açısından değerlendirilir. Bu nedenle, bu perspektifler yapısal (sistemik) olguları veya yapısal olgular ile davranışsal olgular arasında “köprüler” inşa eden olguları kavramsallaştıramazlar. Benzer şekilde, birçok perspektif (post-yapısalcılık, post-modernizm, yapılaşma teorisi), birbirlerinden farklı gerekçeler sunarak davranışsal ve yapısal (veya sistemik) olgular arasında önemli farklılıkların olduğunu reddeder (Layder, 1994, 1997). Dolayısıyla,

bu perspektifler araştırmacıların analiz ettikleri ampirik bilgi ve verilerin kaynağını oluşturan sosyal gerçekliğin çok farklı yönlerinin (faillik-yapı ve makro-mikro bağlantılarının) ele alınması konusunda da yetersizdirler.

Ayrıca bu perspektiflerin çoğu (yapılaşma teorisi bir istisna olarak kabul edilirse) formel veya genel teoriyi reddederler veya önemsiz görürler. Bu perspektifler, teorisyenlere ait kavramların niteliklerini, geçerliliklerini ve bunların ampirik araştırma verilerine dayalı teori geliştirme faaliyetinde oynadıkları rolü kabullenmezler. Araştırmacıların salt öncelikli olarak ilgilendikleri konu veya alanlarla sınırlı kalmamaları ve dolayısıyla sosyal gerçekliğe (sosyal hayata) ilişkin çok daha geniş - ve derin - bir farkındalık taşımaları gerekmektedir. Bu hem teorik hem de ampirik olarak çok daha komplike analizlerin yapılmasını gerektirir. Sosyal hayatın daha temel/derin ontolojik boyutlarıyla ilgilenmek ve bunları anlayabilmek için öncelikli özcü ilgi alanlarımızın ötesine geçmemiz gerekir. Nitekim kavram-gösterge bağlantılarının bu farklı yönlerinin farkında olmak hem veri analizine dayalı olarak teori geliştirme faaliyetine hem de teorilerin bir rehber olarak veri toplama ve analizde kullanılmasına aşağıda sıraladığım noktalar açısından yardımcı olur:

- 1- Bu farkındalık (geçici, ana/esas ve uydu) kodların ve kavramların geliştirilmesini kolaylaştırır, örneğin ilişkilendirici bir kavram olarak “tipleştirme” kavramı veya davranışsal bir kavram olarak “duygusal çöküntü”
- 2- Bu farkındalıkla birlikte teorik notlar da kullanılırsa eğer, kavramsal keşfin gerçekleştirmesini sağlayabilecek kaynaklara katkı yapılmış olunur.
- 3- Kavram-gösterge bağlantıları konusunda farkındalık taşımak ve bunlara duyarlı olmak çoklu-stratejiye dayanan bir yaklaşıma katkı sağlar. Dolayısıyla, genel olarak söylemek gerekirse bu durum veri analizi yapılırken teorik formülasyon olasılıklarını artırır.
- 4- Beşinci bölümde ayrıntılı bir şekilde üzerinde duracağım

üzere, kavram-gösterge bağlantıları konusunda hassas olmak “yönelimli” kavramların kullanımını ve sonraki ana/ esas ve uydu kavramların seçimini şekillendirir.

- 5- Bu tür bir farkındalık, kavramlar ve sosyal olgular arasındaki farklı bağlantıların kavranmasını ve dolayısıyla teorik imgelemenin/yaratıcılığın artmasını sağlar.
- 6- Bu konudaki hassasiyet, araştırmacıların belirli özcü alanlar, konular veya problemlerle ilgili yapı-fail ve makro-mikro bağlantıları kavrayabilmelerini sağlar.
- 7- Bu farkındalık, araştırmacıların araştırma verilerine dayalı olarak “gelişen” teoriler ile mevcut veya önceki teoriler arasında bağlantılar kurabilmesini sağlar.
- 8- Son olarak kavram-gösterge bağlantıları konusunda farkındalık taşımak uyarlayıcı teori için zorunlu olan farklı unsurlar arasında bir sinerjinin yaratılmasına yardımcı olur (bkz. Bölüm 6). Bu farkındalık, özellikle veri analizine rehberlik eden ve onu biçimlendiren geçici teorik modellerin geliştirilmesine yardımcı olurken aynı zamanda bu geçici modellerin yeniden biçimlendirilmesini (uyarlanmasını veya düzeltilmesini) sağlayabilecek verilerin ve teorik fikirlerin ortaya çıkarılmasını sağlar.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TEORİDEN VERİYE: TEORİLEŞTİRMEYE BAŞLAMA

Araştırmacıların teori geliştirmelerine yardımcı olması için tasarlanmış birtakım stratejileri ve teknikleri ortaya koymadan önce, teori ve teorileştirmenin doğasına ilişkin kısa bir açıklama yapmama izin verin. İlk olarak teorileştirme, sosyal olgulara (gerçeklere, verilere, bilgilere) ilişkin nasıl ve neden sorularını sorabilmek (ve bunlara cevaplar bulabilmek) için kavramsal ve analitik düzeyde düşünebilmeyi gerektirir. Bu anlamda teorileştirme, sosyal olgulara (bu olguların neden mevcut şekilleriyle var oldukları ve işlediklerine ve ayrıca bunların sosyal hayatta aldıkları biçimlere) *açıklamalar* getirmekle ilgilidir. *Açıklama* üzerine bu vurgu, teori ve teorileştirmeyi, insanların tutumlarıyla ilgili bilgiler keşfetmek veya toplamak ya da sosyal davranışı tanımlamak veya betimlemek gibi sosyal analizdeki diğer çabalardan ayırır. Şüphesiz, teorileştirme ve söz konusu bu diğer etkinlikler arasındaki ayrım her zaman belirgin değildir. Kavramların ve fikirlerin kullanılması yoluyla *açıklamalar* yapmak, çoğu zaman özel ayrıntılı açıklamaların kuvvetlendirilmesi için kanıtların kullanılmasını, betimleme unsurlarını, vb gerektirir. Diğer taraftan, betimleme ile meşgul olmak çoğu zaman görelî

soyut kavramların kullanılmasını ve başka açıklama unsurlarını zorunlu kılar.

İkincisi, teorileştirme analitik ve kavramsal düzeyde düşünebilmeyi gerektirir, dolayısıyla kavramlar ve bunların işaret ettikleri ampirik değişkenler arasındaki bağlantıları irdeleyebilmek için mantığın ve aklın kullanılmasını zorunlu kılar. Ayrıca teorileştirme, kavramlar ve bunların boyutları veya özellikleri arasındaki ilişkileri (örneğin güç/iktidar ve otorite arasındaki mantıksal ilişkileri ve bunların aldıkları farklı biçimleri) düşünmeyi gerektirir.

Üçüncüsü, teorileştirme somut ve özel olandan (ayrıntılı gözlemler veya olgusal bilgilerden) daha genel ve soyut ilgilere ve fikirlere geçebilmeyi gerektirir - yani kişi gözlemlediği şeylerin daha genel özellikleri üzerine yoğunlaşmak zorundadır -. Dolayısıyla, burada kişi kendisini belirli durumların, olayların veya örneklerin ayrıntılarını betimlemekle sınırlamaktan ziyade oldukça geniş bir alanda aynı ilkelerin, standartların ve kriterlerin uygulanmasını gerektiren bir genelleştirme sürecini dikkate almak durumundadır.

Son olarak teorik düzeyde düşünmek farklı gerçeklik ve analiz “düzeyleri” - genel ve soyut; somut ve özel - arasında gidip gelmeyi gerektirir. Örneğin soyut ve formel terimlerle ifade edilecek olursa güç/iktidar kavramı, bir kişi veya grubun belirli hedefleri başarabilme ve başkalarına birtakım şeyleri - isteksizliğe ve direnişe rağmen- yaptırtabilme yeteneğine işaret eder -. Ancak teorileştirme, sosyal yaşamda beliren -bir banka soygunu, nadir bulunur ürünleri satın alabilme ve emir verebilme gücü gibi - belirli güç/iktidar örnekleri veya misalleri ile bu formel tanımlamalar arasındaki bağlantıları kavramayı (ve dolayısıyla bu bağlantılar arasında mekik dokumayı) gerektirir.

1. Yönelimli Kavramların Kullanılması

Daha önceki bir kitabımda (Layder, 1993), “temel” kavramla-

rın teori geliştirme faaliyetinde faydalı birer araç olarak kullanılabileceğinden bahsetmiştim, ancak burada “temel” yerine “yönelimli” kavramlar terimini tercih ediyorum. Bunlara sosyoloji literatüründen örnek olarak “duygusal emek”, “müzikal dünyalar”, “diyalektik kontrol”, “kariyer”, “iktidar/güç ve gözetim”, “örgütsel ahlaklılık” gibi kavramları verilebiliriz. Yönelimli kavramların iki önemli özelliği, “iki-yönlü” doğaları ve sosyal süreçlere yaptıkları gönderimlerdir. Yönelimli kavramların iki-yönlü doğası, sosyal hayatın hem nesnel hem de öznel yönlerine yaptıkları ikili gönderimle ilgilidir. Bu kavramlar, zaman ve mekânda yayılan sosyal etkinlik ve olayları temsil edebildikleri için sosyal süreçlerle de bağlantılıdır. Bunları, ilerleyen kısımlarda daha ayrıntılı bir şekilde açıklayacağım. Şu aşamada bu tür kavramların bir araştırmada teori geliştirme sürecini “harekete geçiren unsurlar” olarak kullanılabilecekleri konusuna odaklanmak istiyorum.

İlk olarak yönelimli kavramların genel anlamda nerelerden elde edilebileceklerinden (bunların alınabilecekleri bağlam türlerinden) bahsedeceğim ve daha sonra araştırma süresince toplanan verilerin analiz edilmesine ve düzenlenmesine yardımcı olabilecek yönelimli bir kavramın (veya birkaç tanesinin) nasıl seçileceğine ilişkin birtakım pratik tavsiyelerde bulunacağım. Yönelimli kavramların elde edilebilecekleri ilk kaynak mevcut bir teori kümesidir - Marksizm, sembolik etkileşimcilik, feminizm, yapılaşma teorisi gibi genel teorik bir perspektif veya teorik bir çerçeve -. Buna benzer bir başka kaynak daha bulunmaktadır: Belirli yazarların kullandıkları (örneğin Bourdieu’nun ‘habitus’ kavramı gibi) özel kavramlar veya (Foucault’un iktidar kavramını kullanışı gibi) özel anlamlarda kullanılan kavramlar. Açıkçası bu kavramlar genel bir teori kümesiyle ilişkili olabilirler de olmayabilirler de. Önemli olan nokta, her iki durumda da belirli kavramların mevcut çalışmalardan edinilebilecekleri ve yeni bir araştırma projesinin ilk aşamalarına yön veren ve rehberlik eden “temel kavramlar” olarak kullanılabilecekleridir.

Son olarak yönelimli kavramlar, belirli kavramların rutin bir şekilde özel bazı konularla birlikte kullanıldığı - intihar, sağlık, eğitim, meslekler, sınıf, vb gibi - bazı özcü veya ampirik sosyal analiz alanlarından elde edilebilirler. “Kariyer” kavramı buna ilişkin önemli bir örnektir. Genelde “kariyer”, mesleklerdeki kariyerlerle ilişkilidir, fakat çeşitli yazarların belirttikleri gibi bu kavram oldukça farklı ampirik olgular için yararlı bir şekilde kullanılabilir. Bu konuda, “araştırılan kişiler tarafından tanımlanmış” ve “sosyolojik olarak tanımlanmış” kavramlar arasındaki ayrımı unutmamak gerekir. Birinci şekilde tanımlanmış kavramlar, araştırmanın öznesi olan insanların kendi etkinliklerinin çeşitli yönlerini tanımlamak için kullandıkları etiketler ve fikirlerle ilgilidir örneğin Giallombardo’un (1966) kadın mahkûmlar tipolojisi. Sosyolojik olarak tanımlanmış kavramlar, bizzat araştırmacı - veya önceki araştırmacılar - tarafından belirli bir gruba ilişkin toplanmış verileri anlamak ve düzenlemek için inşa edilmiş olanlardır - örneğin “birincil” ve “ikincil sapma” ya da “sapkınlık çoğalması” (Lemert, 1962; Scheff, 1966) -. Aslında, sosyolojik olarak tanımlanmış kavramlar anlaşılabilirlikleri ve yanı sıra betimleyici ve açıklayıcı güçleri nedeniyle seçilmiş olan daha teknik düzeyde tanımlanmış kavramlardır.

2. Yönelimli Kavramların Seçilmesi

İncelenilen alan veya probleme uygun olacak yönelimli kavramların seçiminde kullanılabilecek bazı stratejiler vardır.

Kavramların bilinçli bir şekilde aranması

Genelde uygun bir kavram arayışı içinde olan kişi, incelediği konuyla ilgili literatürü yoğun bir şekilde taramalı ve *uygun kavramları bulabilmek için literatürü bilinçli bir şekilde okumalıdır*. Bu aslında, eldeki malzemeyi oldukça “aktif” bir biçimde okuma şeklidir, çünkü kişi bu safhada aradığı şeyin ne olduğunu tam olarak bilmese de bir şeyler arar. Aktif okuma biçimi, oldukça “pasif” bir bilgi alımını/edinimini içeren “normal” okuma biçimiyle uyuşmaz. Okuma etkinliğinde okuyucunun yara-

tıcılığının çoğunlukla devreye girmediğini kastetmiyorum - bu anlamda “aktif” ve “pasif” okuma arasındaki ayrım, üzerinde durduğum noktayı tam olarak açıklamamaktadır -. Önemli olan mesele, yönelimli bir kavram ararken araştırmacının uygun bir kavram bulma hedefi açısından beklenmedik olasılıklara açık olması gerektiğidir.

Ayrıca kişi bu süreçte, kavramları uyarlamak veya onlara eklentiler yapmak suretiyle onların yaygın anlamlarını kurcalayabilmeli ya da kavramların genelde ilişkili oldukları ampirik olguların ötesinde başka alanlarda da kullanılabilmesini sağlayabilmelidir. Bunu yapabilmek için yaratıcı bir çalışmaya ihtiyaç vardır ve ayrıca belirli kavramları yönelimli kavramlar olarak fiilen kullanmadan önce olasılıkları açığa çıkarmak için yaratıcı enerjinin bu yönde harcanması gerekir. Bu süreç, okuması yapılan şey ne ise onun farklı araştırma bağlamlarında veya konu alanlarında yeniden-yorumlanmaya ya da dönüştürülmeye kapalı veya bitmiş bir ürün olduğunu varsayan okuma biçimiyle kesinlikle uyuşmaz. Bu konu şimdilik oldukça soyut görünebilir, fakat teorileştirme veya teorik düşünme sürecinin önemli bir parçasıdır. Ayrıca, sahip olunması gereken bu özellikler (yetenekler) araştırmacıların yetenek dağarcıklarının “doğal” bir parçası olmasa da bir noktaya kadar sonradan kazanılabilecek yeteneklerdir. Bu bölümde söz konusu bu yeteneklerin tam olarak neleri içerdiği ve araştırmacıların bunları nasıl kazanabilecekleri (bu süreçte nasıl bir yol izleyecekleri) konusunu daha ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalışacağım. —

Özel konulara odaklanma

Temel kavramlar sağlayabilecek bir alan belirleyebilmenin yollarından biri, hasta bakımı, ırkçılık, akıl hastalığı veya sapma gibi özel bir konu üzerine odaklanmaktır. Bu tür alanların çoğu daha önceden yeterince çalışılmış ve araştırılmıştır, dolayısıyla bu tür alanlarda kabul görmüş teori ve açıklama biçimleriyle bağlantılı birçok formel ve özcü kavram ve yanı sıra incelenen konu, grup

veya bağlamla ilgili çok sayıda kanıt bulunur. Örneğin akıl hastalığı sosyolojisi alanında, akıl hastalığının (şizofreni, paranoya, depresyon gibi) tüm farklı biçimlerini açıklamak için kullanılan “etiketleme teorisi”, “artık sapma”, “birincil ve ikincil sapma”, “sapkınlık çoğalması” gibi çok sayıda teorik kavram ve yaklaşım vardır. Aklıma gelmişken, saydığım bu (aynı) kavramlar ve yaklaşımlar, cinsel ve kriminal nitelikteki yasadışı etkinlikler gibi başka sapkınlık analizi alanları için uygulanabilir niteliktedir ve bu alanlarda kullanılmıştır. Ayrıca, çeşitli gruplar (örneğin farklı sosyo-ekonomik sınıflardan kadınlar ve erkekler) arasındaki akıl hastalıklarının oranı ve yanı sıra söz konusu grupların bu hastalıklarla ilgili tıbbi yardım ve başka hizmetler alma oranlarına ilişkin geniş bir veritabanı bulunmaktadır.

Belirttiğim üzere, her bir yerleşik özcü alan (örneğin akıl hastalığı sosyolojisi gibi bir alan) genellikle onunla ilişkili bir kavram, yaklaşım ve bilgi kümesine sahiptir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, araştırmacının ilgilendiği “alan” sosyolojinin ayrı özel bir alanı tarafından doğrudan tanımlanmayabilir. Toplumsal alandaki araştırma alanları çoğunlukla dağınık ve çok-yönlüdür, dolayısıyla bu alanlar - her birinin kendine ait bir literatürü olan - birbiriyle kesişen veya birbirini tamamlayıcı birçok disiplin tarafından tanımlanabilir. Yukarıda verilen örnekteki özel konuyla (aklı hastalığıyla) birden çok disiplin ilgilenebilir ve bununla ilgili literatürü sağlık hizmetleri, psikiyatri, vb alanlarda bulmak mümkündür. Araştırılan alana uygun olan tüm literatür incelendiğinde kişi, o alana veya konuya (ayrı bir bilgi kümesi olarak) özgün kimliğini ve tutarlılığını kazandıran temel belirleyici ilkeler, fikirler ve kavramlarla karşılaşacaktır.

Muhtemel yönelimli kavramları tespit etmenin en iyi yolu söz konusu alanı tanımlayan *anahtar kavramları* saptamayı denemektir. Yani temel düzenleyici/belirleyici araçlar olarak literatürde sürekli olarak adı geçen (tekrarlanan) kavramları tespit etmek gerekir. Bu kavramlar araştırılan alan veya konunun ana başlıklarını oluşturan davranışlar, olaylar ve verilerle ilgili test

edilip onaylanmış açıklamalar ve betimlemelerdir. Bu kavramların tespit edilmesi sayesinde kişi, işine yarayacak yönelimli bir kavram arayışında kendisine geçici bir dayanak noktası bulmuş olur. Bu kavramın bizzat kendisi (örneğin ‘artık sapma’) teorileştirme sürecini başlatabilecek anahtar bir kavram olabilir, fakat muhtemeldir ki bu kavram sadece kişinin daha özel kavramlar ve fikirler elde edebileceği bir başlama noktası (basamak) da olabilir. İlerleyen kısımlarda, yönelimli kavramlarla organik bir bağa sahip olan ikincil kavramların geliştirilmesine ilişkin bazı örnekler vereceğim. Bu noktadaki mesele, herhangi bir alandaki anahtar kavramların mutlaka formel olarak tanımlanmış olması veya “önceden teorik” bir biçimde olmasının gerekmeyeceğidir - örneğin anahtar kavramlar sadece verilerin belirli yönlerini tanımlamak için genel anlamda kullanılan kelimeler veya sözcük öbekleri olabilir -. Yani temel kavramlar, kişinin özel amaçları için formel olarak tanımlanmış hazır fikirler olarak görülemez. Netice itibarıyla, uygun bir yönelimli kavramın seçilebileceği olası bir kaynak, söz konusu alanla ilgili yerleşik ve tekrarlanan konuşmaları temsil eden dağınık bir halde bulunan türlü kelimeler, fikirler, tanımlar, çerçeveler ve sözcük öbeklerinden ibarettir. Dolayısıyla bunlar, söz konusu özcü alanın temel (anahtar) belirleyici ilkeleridir.

Kavramların yakın/komşu alanlardan alınması

Yukarıda yapılan açıklamalar, özellikle daha önceden oldukça titiz ve sistematik bir şekilde araştırılmış olan alanlar için geçerlidir. Ancak, incelenen alan veya konu önceden araştırılmamış olsa bile araştırmacıya muhtemel yönelimli kavramlar sağlayabilecek bir literatüre ulaşmak mümkündür. Çünkü kişinin (ya sosyoloji gibi özel bir disiplinin içinden ya da çok disiplinli bir araştırma bağlamında *yakın/komşu* bir disiplinden) yönelimli fikir ve kavramlar bulabileceği teknik - veya başka türden - *yakın/komşu* bir literatür daima vardır. Her ne kadar araştırmacı mevcut bilginin çok az olduğu ya da hiç olmadığı bir konu üzerine araştırmaya başlasa da araştırma konusu ya da projesine karşı-

laştırmalı bir bakış açısından veya perspektiften bakmalıdır. Bu sayede, herhangi bir konunun, kişinin kendi inceleme alanıyla özünde bağlantılı olan (aynı disiplin içindeki veya çok disiplinli araştırma örneğinde disiplinler arasındaki) “yakın/komşu” alanlarla ne derece çevrelendiği anlaşılabilecektir. Bu nedenle, bir araştırma projesine ilişkin ilk fikirlerin karşılaştırmalı bir perspektif açısından değerlendirilmesi genel olarak teorileştirme sürecinin önemli bir bileşenidir.

Sıradaki örnek bu konuyla ilişkili bazı sorunlara dikkat çekmektedir. Oyuncuların kariyerleri üzerine yaptığım araştırmaya başladığımda oyunculuk sosyolojisi üzerine çok az araştırma yapılmış olduğu gerçeğiyle karşılaştım. Ancak, konuyu karşılaştırmalı bir şekilde incelediğimde araştırdığım konunun farklı fakat ilişkili - her birinin kendisine ait bir literatür kümesi olan - bazı alanlarla kesiştiğini gördüm. Örneğin başka türden mesleki kariyerler (özellikle bürokratik ve yönetsel kariyer türleri) üzerine geniş bir literatür kümesi vardı. Ayrıca, oyunculuk mesleğiyle tam uyuşmasa da mesleki örgütlenme biçimleriyle ilgili faydalı fikirler bulunulabilecek genel meslekler sosyolojisi üzerine geniş bir literatür bulunmaktaydı. Bunun yanında, kariyer kavramı geniş bir literatürün ve teorik fikirler kümesinin bulunduğu emek piyasası sosyolojisini çevreleyen meselelerle bağlantılıydı. Ayrıca, çeşitli fikirlerin ve yönelimli kavramların bulunabileceği verimli bir literatüre sahip formel örgüt çalışmalarını ve yanı sıra güç ve otoriteyle ilgili daha genel alanlar keşfettim. Açıkçası tüm bu alanlar birbirleriyle örtüşmekteydi (bazı alanlar diğerlerinden daha fazla örtüşüyordu), fakat amaçlarım açısından önemli olan şuydu, bu alanlar benim incelemekte olduğum - büyük ölçüde araştırılmamış ve dolayısıyla önemli ölçüde analitik bir literatürden yoksun - çalışma alanımı çevreleyen *uydu* (*yakın*) araştırma ve çalışma alanlarını temsil etmekteydi.

Bu anlamda, yararlanabileceğim bu tür zengin yakın/komşu alanlara sahip olduğum için şanslıydım, ancak bu aynı ilke hemen hemen tüm diğer araştırılmamış alanlar için de geçerlidir.

Örneğin belirli bir sapma biçimi (cinsel, kriminal ya da öyle bir şey) şimdiye kadar araştırılmamış olabilir, ancak başka sapma alanlarında birçok teorik kavram ve yaklaşım geliştirilmiştir. Ayrıca kişi, karşılaştırmayı sadece kendi alanına “benzer” diğer örneklerle sınırlamamalıdır. Sapma örneğinde, araştırmacının incelediği konuyu sadece diğer benzer alanlarla - örneğin belirli bir “sapkın” cinsel davranış biçimini diğer cinsel sapkınlık türleriyle - değil aynı zamanda tamamen farklı olan başka alanlarla da karşılaştırması gerekir. Örneğin cinsel sapkınlığı (bir sapkın davranış biçimi olarak düşünülen) akıl hastalığıyla karşılaştırmak “başlangıçta” belirli bir örneğe özgü olan kavramların ve açıklama biçimlerinin kullanım alanlarını ve esnekliğini artıracaktır. Yani karşılaştırma yapılacak noktalar/alanlar birbirinden ne kadar farklı olursa bir alan/konu üzerinde, teorik düzeyde yeni düşünme biçimlerinin şekillendirilmesi ve yaratılması da muhtemelen o denli daha fazla olacaktır.

Teorik ve teknik olmayan literatürün incelenmesi

Yukarıda bahsedilen örneklerin gösterdiği üzere, kişi kendisini sadece teorik “kökene” sahip fikir ve kavramlarla katı bir şekilde sınırlamamalıdır. Vurgulamaya çalıştığım gibi, teorik düşünmeyle ilgili kaynaklar, sadece teorik bir “hal” veya “görüntüye” sahip olmaları nedeniyle umut verici gözükse de şeylerle sınırlı değildir. Kelimeler, sözcük öbekleri ve açık ampirik olgular veya bilgiler yönelimli kavramlar için önemli kaynaklar olabilir. Bu açıdan, yönelimli kavramların elde edilebilecekleri potansiyel kaynaklar/yerler olarak teorik ve teknik olmayan (sosyolojik) literatür kümelerine de başvurmak gerekir. Her türden kitap (roman ve diğer türden başka şeyler), dergi, belge, video, vb şeyler belirli konularda daha genel bir literatür sağlar ve sonuçta teorik önem arz eden kavrayışlar sağlayan kaynaklar olabilirler. Bu kaynakları, sadece sosyolojik literatürle belirgin veya formel bir bağlantıları olmadığı gerekçesiyle göz ardı etmemek gerekir.

Elbette ki, burada sözünü ettiğim literatür araştırılan alanla

doğrudan bağlantılı olacaktır ve bu bağlantısından dolayı seçilmiş olacaktır, ancak yine de sosyal araştırmayla belirgin bir ilişkiye sahip olmayabilir. Bunun yanında, bu türden bir literatür incelenirken gelişigüzel, plansız hareket etmekten ziyade ya da başka bir deyişle çok fazla zaman ve emek israf etmek yerine sistematik ve planlı bir prosedür izlemek gerekir. Ancak bu tür incelemelerde tesadüfi etkenlerin rolü göz ardı edilmemelidir. *Tesadüfen keşfetme yetisi (serendiplik ilkesi)*, kavramların ve fikirlerin tesadüfen keşfedilmesi/bulunması konusunda önemli bir rol oynayabilir, dolayısıyla hevesli bir araştırmacının herhangi bir zaman ve mekandaki her türden literatürde (hatta konuşmada) muhtemel bu tür keşiflerin gerçekleştirilebileceğinin daima bilincinde olması gerekir.

Sezgi, algı/kavrayış ve duyarlılık

Daha önce belirttiğim üzere, yönelimli kavramlar sadece ilgili literatürde bulunan bilgilerin “aktif” bir şekilde okunması ve taranması yoluyla gerçekleşen dikkatli bir seçimin sonucunda belirlenebilir. Bu tür kavramların ortaya çıkması - araştırmacının zihninde belirmesi için - üç şey gereklidir: sezgi, algı/kavrayış ve duyarlılık veya “hazır oluş”. Birlikte ele alındığında bu üçü, kişinin *fikir verici* düşünce ve kavramlara “odaklanma” yatkınlığını temsil eder. Sezgi, teorik fikir ve kavramların keşfedilmesinde önemli bir araçtır. Çoğunlukla, bu tür beceriler, sosyal analizin ve teorik ilerlemenin tamamen rasyonel düşünme biçimlerine bağlı olduğuna inanan kişilerce uygun görülmemektedir. Aslında bu anlayış, sadece rasyonel düşünme biçimlerinin “tam anlamıyla” bilimsel olduğu yolundaki görüşle örtüşmektedir. Ancak bana göre, bu tür bir görüş aslında temelsizdir. Bilimsel analiz hem rasyonel hem de sezgici düşünme biçimlerine dayanır ve bu kavrayış genel teorileştirme yaklaşımlarımıza dâhil edilmelidir. Sezgi, işe yarayacak yönelimli kavram ve fikirleri algılayabilme veya kavrayabilme yeteneğiyle ilişkilidir. Bu yetenek geliştirilebilir veya ona incelik kazandırılabilir olmakla beraber geliştirilmesi şart olan bir beceridir; bu yetenek araştırmacılar çok büyük de-

neyimlere sahip olsalar bile, öyle kendiliğinden sahip olunacak bir şey değildir.

Algı/Kavrayış, dünyanın belirli boyutlarına yönelmeyi ve diğerlerini dışarıda bırakmayı gerektirir. Algı/Kavrayış, belirli unsurların örüntülerini veya biçimlerini tanımlamayı ve dolaşısıyla dünyaya belirli yönlerden bakmayı gerektirir. Yönelimli kavramların tanımlanması örneğinde kişi, verileri, davranışları veya araştırma problemlerini anlamak açısından belirli betimleme veya açıklama biçimlerinin geçerliliklerini (uygunluklarını) görür.

Sezgi ve algının/kavrayışın bir araya gelmesi, kişinin okuduğu malzemede kavramları “görmesi” ve böylelikle onları tanımlayabilmesi veya keşfedebilmesi için genel bir duyarlılık ve hazır oluş sağlar. Bu, kişinin kendisini olasılıklara karşı hazır tutması gerektiği yönündeki önemli bir yaratıcı etkinliktir. Kavramlar literatürde basitçe keşfedilmeyi bekler vaziyette bulunmazlar; bunlar onları arayan kişilerce özel bir anlamda “inşa edilmişlerdir”, dolayısıyla mesele araştırmacının - gerçekten keşfedilmeyi bekleyen - kavramları bulma arzusu ve yeteneğidir!

Bu nokta yalnızca yönelimli kavramlar aramakla ilgili bir konu değildir aynı zamanda teorileştirmenin daha genel yönleriyle özellikle kavramların ve kavramsal çerçevelerin geliştirilmesi, genişletilmesi, ayrıntılandırılması ve onlara incelik kazandırılmasıyla ilgili bir meseledir. Sonradan bunlarla ilgili olarak daha fazla şey söyleyeceğim. Teorileştirmenin doğal boyutları olarak sezgi ve yaratıcılıkla ilgili meselede, kesinti veya “nadas” dönemleri sorununa değinmek gerekmektedir. Şüphesiz, yeni fikirlerin geliştirilmesi veya yeni kavramsal araçların bulunması konusunda çok az şeyin gerçekleştiği dönemler olacaktır. Bu tür nadas dönemleri kısa ömürlü veya geçici kırılmalar şeklinde yaşanabilir, fakat tam tersi uzun sürebilecek ve yıldırıcı olabilecek bir boşluk biçiminde de gerçekleşebilir. Nitekim uzun süreli bir boşluk yaşanabilir, ancak süreklilikteki bu tür kırılmaların teo-

rileştirme sürecinin “doğal” bir parçası olduğunu unutmamak gerekir. Bu tür bir boşluk yaşamak, teorileştirme yeteneğinin bir daha hiç ortaya çıkmamak üzere bir anda yok olduğu anlamına gelmez; bu durum sadece tüm sürecin değişken/düzensiz seyredeceği ve kısmen öngörülemez olduğu anlamına gelir.

Daha önce dolaylı olarak ifade ettiğim üzere, bu durum teorileştirmenin (musluğu açıp kapatmak gibi) istenildiği an kontrol edilebilen sadece rasyonel yeteneklere dayalı mantıksal bir süreç olmamasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar teorileştirme sürecinde formel akıl yürütme yetilerinin kullanılmasını gerektiren birçok şey olsa da bu süreç, aynı şekilde sezgici, yaratıcı ve imgesel yetenekleri de bir o kadar gerektirir. Bu bölümün giriş kısmında belirttiğim üzere, teorileştirme genel (soyut) ve özel (somut) arasında mekik dokuyabilmeyi gerektirir, dolayısıyla bu da yaratıcılığı zorunlu kılar. Başka bir deyişle, ampirik malzemelerin işlenmesi ve formel analizi muhtemel yeni açıklama biçimleri üretebilecek şekilde bir araya getirebilme becerisi yaratıcı imgeleme oldukça yakındır. Bu anlamda teorileştirme yeteneği rasyonel, mantıksal ve formel bir yaklaşımdan ziyade sanatsal veya yaratıcı etkinlikle daha fazla ortak yöne sahiptir.

Teorileştirmede gerekli olan unsurları ve becerileri kavrayabilmek için sanatsal ilham kaynağıyla benzerlik kurmak yararlı olacaktır. Ressamlarda ve yazarlarda olduğu gibi, ilham kaynağına duyulan ihtiyaç teorileştirmenin önemli bir parçasıdır, fakat ilham kaynağı doğası gereği sabit ve istenildiği zaman ortaya çıkarılabilecek bir şey değildir. Kimi zaman, ilham kaynağı, tamamen tükenir/yok olur ve tekrar kolayca geri gelmeyebilir. Bu tür zamanlarda, araştırmacının söz konusu nadas dönemlerini atlatabilmesi için sabırlı ve gayretli olmaya ihtiyacı vardır. Bununla birlikte, araştırmacının kendi duyarlılığını, becerisini geliştirmesi ve başlama işaretine daha önceden kendini her yönden hazırlaması, “kuraklık” döneminin çok fazla uzun sürmemesine yardımcı olacaktır.

3. Araştırmada Yönelimli Kavramların Rolü

Yönelimli kavramlar, verilerin *geçici* olarak düzenlenmesi konusunda oldukça faydalı araçlardır. Yönelimli kavramlar kullanılarak bir veri veya bilgi yığınının geçici bir düzene nasıl kavuşturulacağı problemi aşılabilir. Bu, farklı türden araştırmalar açısından farklı evrelerdeki bir problem olabilir. Örneğin önceki çalışmaların çok az olduğu bir alanla ilgili olan ve tamamen (genişletme ve yinelemeden ziyade) teorik bir keşfe yönelmiş nitel bir araştırmada bu türden bir problem çoğu kez araştırmacının (derinlemesine görüşmelerden) gittikçe çoğalan veriler elde etmesi sırasında ortaya çıkar. Araştırmacının hangi insanlarla konuşması gerektiği ve ele almak istediği genel konu belirgin/net olabilir. Ancak, bu *keşfedici* (*exploratory*) araştırma türü sağlam bir teori kümesi veya geniş bir araştırma veri tabanı ile desteklenmediği takdirde, toplanan (biriken) verilerin şekillendirilmesine ve bir ölçüde düzenlenmesine yardımcı olacak uygun kavramlar bulmak zor olacaktır. Gerçekten de, verilerin sürekli olarak yığılması/birikmesi neticesinde verilerin ne anlama geldiğini anlamak zorlaşır, çünkü birbirleriyle rekabet eden veya çelişen bilgi parçaları ortaya çıktıkça bu veri yığını bir belirsizlik ve kafa karışıklığına yol açar. Bu anlamda yönelimli kavramlar, araştırmacının verilere geçici olarak anlamlı kalıplar yüklemesini mümkün kılar. Verilere ilişkin başlangıçta yapılan bu türden bir kavramsal düzenleme; araştırmacının görüşme dökümlerini kodlamaya başlamasını sağlar, böylelikle hem verilerin yorumlanmasını kolaylaştırır hem de miktarını azaltır. Tartışmaya devam edeceğim üzere, başlangıçtaki benimsenen bu “ilk” yönelimli kavramlar verilere biçim veren (onları düzenleyen) geçici araçlara dönüşebilirler ve daha sonradan yerlerini başkasına bırakabilir veya değiştirilebilirler. Bununla birlikte yönelimli kavramların kullanılması, elde edilen verilerde nelerin işe yarar nelerin işe yaramaz olduğunu belirlemeye yarar.

Eğer bir kavram, kategori veya fikrin daha sonradan gereksiz olduğu anlaşılırsa verilere geri dönmek ve bunları farklı kate-

goriler çerçevesinde tekrardan kodlamak gerekebilir. Oyuncuların kariyerleri üzerine yaptığım araştırmamda, “kolaylaştırıcı/olumlu rol yapışması” kavramını çıkartarak yerine “tipleştirme” kavramını koymuştum. Bu türden bir araştırma senaryosunda, yönelimli kavramların yararlı olup olmadıkları gerçek anlamda veri toplama faaliyeti başladıktan sonraki süreç içinde anlaşılabilir. Daha önceden kapsamlı bir şekilde araştırılmış olan alanlarda, araştırma süreci, doğruluğu kabul edilmiş bilgi, bulgu ve teorik fikirlerden hareketle başlar. Ağırlıklı olarak nicel malzemelerin gerektiği bu örnekte, yönelimli kavramlar veya kavramsal şemalar veri toplama aşamasından önce kullanılmıştır, çünkü çoğu veri toplama faaliyeti araştırmada ortaya konan teorik sorular çerçevesinde şekillenmiştir.

Bu noktada, yönelimli veya temel kavramlar olarak ifade ettiğim şeyle sosyal araştırma yöntemlerine ilişkin literatürde “duyarlı kavramlar” olarak bilinen şey arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları belirtmek bir hayli değerli olacaktır. Blumer (1954) “duyarlı kavramlar” terimini “kesin kavramlar” a karşı ortaya atmıştır. Bu tür kavramlar, kesin kavramlar gibi net/katı bir şekilde tanımlanmazlar ve ayrıca insan davranışlarının yasalarını formüle etmekle ve test etmekle ilgili olan katı bir nesnel bilimsel yaklaşımla (pozitivizmle) bağlantılı değildirler. Aksine, duyarlı kavramlar daha esnek bir yapıya sahiptirler. Ayrıca bu kavramlar, insan davranışlarının anlamlı doğası ve bunun sonucu olarak evrensel yasalarının olmamasından kaynaklanan değişkenlik ve öngörülemezlik temelinde biçimlenirler. Bu nedenle duyarlı kavramlar, sosyal analizin hümanist ve yorumlayıcı bir çaba olduğu şeklindeki görüşe doğası gereği uymaktadır (ayrıca bakınız Giddens, 1984).

Duyarlı kavramları yönelimli kavramlarla benzer kılan nokta duyarlı kavramların sahip olduğu esnekliktir. Ancak bu esneklik, yönelimli kavramlarda duyarlı kavramlarda olduğundan çok daha güçlüdür, çünkü yönelimli kavramlar sosyal analizin tamamen aktörlerin anlamlarının analiz edilmesi ve yorumlan-

masından ibaret olduğu şeklindeki görüşe bağlı değildir. Yönelimli kavram anlayışı hem sosyal sistemler, yapılar, kültürel bilgi, vb gibi eylemsel olmayan sosyal olgular hem de aktif, amaçlı ve refleksif insan faillere yönelen bir sosyal analiz anlayışıyla ilişkili olması nedeniyle çok geniş bir potansiyel kullanım alanına sahiptir.

Bu konum kimi zaman sosyal bilimsel realizm olarak ifade edilir (Layder, 1990,1993). Burası söz konusu bu sosyal analiz anlayışının ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı yer değildir, fakat bu görüş post-pozitivist (veya post-ampirist) bir sosyal bilimin, - postmodern ve yapılaşma teorisi de dâhil birçok modern teori okulunda olduğu gibi - sadece hermeneutik veya yorumlayıcı bir anlayışı benimsemekle yetinemeyeceğine dikkat çeker. Bu açıdan realist duruşta tanımlanan en önemli husus, faillik ve yapının farklı fakat ilişkili özelliklerinin ve etkilerinin ayrılması gerektiği konusudur (Archer, 1995; Layder, 1993, 1997).

Öyleyse bu durumda, yönelimli kavramlar insan davranışının (Habermas'ın deyimiyle "yaşantı dünyası"nın (1984)) veya sosyal yapıların (Habermas'ın adlandırdığı gibi 'sistem'lerin) tezahürlerine veya her ikisine birden gönderimde bulunabilir (hatırlanacağı üzere daha önce ilişkilendirici kavramlar olarak ifade ettiğim bir örneği ele almıştım). Yönelimli kavramlar ve duyarlı kavramlar arasındaki bir diğer önemli ayrım şudur: Yönelimli kavramlar, verilerin toplanması ve yorumlanmasıyla ilgili süregelen problemlerin giderilmesine yardımcı olması için verilere (herhangi bir dayatma olmaksızın) kalıplar sunmak veya yüklemek konusunda duyarlı kavramlardan çok daha fazla etkindir. Duyarlı kavramlar, (ilgili verilere uygun düşmeleri ya da düşmemeleri anlamında) verilerle çok zayıf bir ilişkiye sahiptirler. Yönelimli bir kavramın temel işlevi, ilerleyen süreçte kendisinden vazgeçilse bile araştırmacıyı başka araştırma yolları keşfetmeye yöneltmesi ve fikir verici olmasıdır. Ayrıca, eğer yönelimli bir kavram sürekli artan yeni kanıtlar temelinde sınanması sonucunda hala ayakta kalıyorsa o zaman, kavramsal genişleme ve

teorik ayrıntılandırma için artık bir merkez veya ana/esas nokta işlevi görmeye başlar (daha sonraki açıklamalara bakınız). Aksine duyarlı kavramlar yalnız kalma eğilimindedir, dolayısıyla sistematik teori inşasıyla daha gevşek bir bağa sahiptirler.

O halde yönelimli kavramlar, belirli kavramlar ile veriler arasındaki uygunluğu *gösteren* kavramlar olmaktan çok teorik incelemeyi *yönlendirici* kavramlardır. Bu yönlendirici işlev, araştırma verilerine bir şekilde (ya önceden edinilmiş bir kavramsal çerçeve olarak veri toplama faaliyetinden önce ya da veri toplama ve analizinin sürekli ve gelişen bir özelliği olarak) bir kalıp/şablon sunmak veya verileri düzenlemek olarak ifade ettiğim şeyle bağlantılıdır. Ayrıca, daha önce belirttiğim üzere bu durum verilerin mutlaka önceden edinilmiş kategorilere dayatılması anlamına gelmez ve gelmemelidir de ('dayatma' üzerine eleştirel yorumlar için bakınız Glaser, 1994). Verilere bir kalıp/şablon yüklemek, araştırmacının verilerin geribildirimine bakmasızın bir kavramsal bakış noktasına kaçınılmaz bir şekilde bağlanmasına yol açmaz, bu anlamda verilerin uygun olmayan kategorilere gereksiz bir biçimde dayatılması söz konusu değildir. Bununla birlikte, teorik imgelemin harekete geçirilmesi için geçici kavramsal şemaların denenmesine ihtiyaç vardır. Bu husus, teorileştirmeye tamamen ateorik bir tutumla başlanabileceği iddiasını taşıyan pür temellendirilmiş teori anlayışının temel bir eksikliğidir (Glaser ve Strauss, 1967; Strauss, 1987; Glaser, 1994).

Bir araştırmaya başlarken her zaman için yeni baştan (sil baştan) başladığımızı düşünmek yerine, teorik varsayımlarımızın ve önyargılarımızın olduğunun bilinçli bir şekilde farkında olunması ve dikkate alınması gerekir. Ayrıca, teorik kategorilerimiz önceden sahip olduğumuz yorumlayıcı (teorik) yargılardan bağımsız bir biçimde sadece veriler doğrultusunda oluşturulmaz. Dolayısıyla, teorileştirmenin mutlaka hem verilerin kavramsal olarak tasnif edilmesi (tümdengelim) hem de araştırma verilerine dayalı olarak kavramsal sonuçlara ulaşılması (tümevarım) temelinde gerçekleştiğini düşünmek kesinlikle daha sağlıklı ola-

caktır. Her halükarda bu konuyu tartışmaya devam edeceğim ancak şunu mutlaka belirtmem gerekiyor ki, mevcut teoriyi önsel (apriori) olduğu ve dolayısıyla araştırmayla ilgisi olmadığı gerekçesiyle reddetmek ve teoriyi sadece ampirik dünyayla temellendirmek ve ona dayandırmak, kalıcı/değeri kanıtlanmış teorik fikirlerin ve kavramların ziyan edilmesine yol açar.

Yönelimli kavramların verilere belirli bir düzen sağladığını (yüklediğini) göz önünde bulundurursak bu kavramların belirli fikirler sunduklarını görebiliriz. Birincisi, yönelimli kavramlar elde edilen kanıtlara özel betimlemeler ve “bakış açıları” sağlayarak verilere çeşitli açıklama biçimleri sunarlar. Kısacası, söz konusu kavram veya fikirler, incelenen davranışların, olayların veya sosyal yapıların hangi nedenlere dayalı olarak gerçekleştiklerini ortaya çıkarırlar. İkincisi, bu tür kavramlar şimdiye dek denenmemiş ampirik araştırma yolları sunarlar. Bu kavramlar kişiye bir araştırma planı veya hedefi sunarlar, dolayısıyla henüz herhangi bir incelemeye girililmemiş bir araştırmanın başlangıcında kullanılabilirler. Ancak, yönelimli kavramlar şimdiye dek denenmiş olan araştırma yollarına alternatif olarak başka yollar sunabilecekleri için araştırmanın süregelen farklı aşamalarında da kullanılabilirler. Yönelimli kavramların devam eden bir araştırmada rutin bir biçimde kullanılması, bir sonraki aşamada hangi konuların, alanların ve kişilerin incelenmesi gerektiğinin belirlenmesini sağlayacaktır.

Son olarak yönelimli kavramlar (öyle umut ediyorum ki) tümdengelim ve tümevarım unsurlarının farklı şekillerde bir araya getirilmesi temelinde geliştirilen teorileri (*gelişen teorileri*) besleyebilecek başka kavramları akla getirirler. Tümevarım, *gelişen teorilerin* esas itibarıyla “ampirik” araştırma verilerine dayandıklarını ifade etmektedir (Nitekim tümevarım, ilk olarak Glaser ve Strauss (1967) tarafından ortaya atılan temellendirilmiş teori türüne kaynaklık etmektedir). Aksine tümdengelimde, çeşitli “teorik” unsurlar teorilerin geliştirilmesindeki ilk itici gücü oluşturmaktadır. Burada öne sürülen argümanda unutulmaması

gereken nokta, bu seçeneklerin her ikisinin de pür bir şekilde anlaşılması gerektiğidir. Yani pür tümevarım veya tümdengelim diye bir şey söz konusu değildir. Her ne kadar bazen ampirik ve teorik denklemin bir tarafına diğerinden daha fazla kayılabiliyor olsa da temel olarak sadece tümevarım veya tümdengelim farklı birleşimleri veya kombinasyonları söz konusudur. Bana göre bu bir vurgu meselesidir, çünkü tüm ampirik araştırmalar teorik varsayımlarla ve belirlenimlerle doludur. Diğer taraftan, tüm teoriler bir şekilde gerçekliklerden hareketle “temellendirilmişlerdir”, yoksa tamamen teorik olamazlar. Nitekim farklı yollardan temellendirilen teorileri birbirlerinden ayıran şey, bunların ampirik dayanaklarının düzeyi, soyutlama derecesi ve açıklayıcı güçleridir.

Yönelimli kavramların amacı çeşitli araştırma ve teorik düşünme yolları sunmak olsa da bunları araştırma sürecinin geçici unsurları (kavramları) olarak düşünmek gerekir. Bu kavramlar, araştırmanın görece erken bir aşamasındaki (başlangıç safhasındaki) verilerin yorumlanması ve analiz edilmesine bir rota sağlarlar. Bu kavramların geçici olmalarının en önemli özelliği şudur; araştırma sürecinde giderek daha fazla veri toplandıkça başlangıçta benimsenen/kullanılan “ilk” kavramın önemi azalmaya başlayabilir ve özellikle yerine daha uygun olan bir tanesi bulunduğu takdirde bu ilk kavram tamamen gözden çıkarılabilir. Başlangıçta benimsenen “ilk” kavram, süreç içerisinde elde edilen verilerle “sınanmasının” sonucunda bir şekilde dönüşüme uğrayabilir veya kabuk değiştirebilir, bu durum da kavramın önemini yitirmeye başlamasına neden olabilir. Nitekim bu dönüşüm olumlu olmayabilir, çünkü kavram zamanla işe yaramaz hale gelebilir ve bu yüzden uzun vadede süreçten atılmak durumunda kalır. Diğer taraftan, bu dönüşüm tamamen olumlu da olabilir. Şöyle ki, bu dönüşümün sonucunda söz konusu araştırmanın hedeflerine daha uygun olabilecek açıklayıcılık ve betimleyicilik gücü yüksek yeni fikirler ve kavramlar ortaya çıkabilir.

Şüphesiz, başlangıçta benimsenen “ilk” yönelimli kavramın

araştırma süreci içinde güçlenmesi ve önem kazanması da mümkündür. Bu noktada, söz konusu kavramın bir bütün olarak hem içsel özelliklerinin hem de yapısal niteliklerinin gelişmesi açısından esnek bir yapıya sahip olması son derece önemlidir. Dolayısıyla yönelimli kavramların geçici niteliği iki manada anlaşılmalıdır. Birincisi, uzun vadede potansiyel olarak vazgeçilebilir manasında, ikincisi ise kısa vadede katı ve değişmez olan önceden edinilmiş bir yapıya sahip olmaması anlamında. Bu ikinci olarak ifade edilen nokta, kavramın özündeki esnekliğe işaret etmektedir. Diğer taraftan, her ne kadar bu tür kavramlar esasında değişen koşullara uyum sağlamak açısından dönüşüme uğramaya veya kabuk değiştirmeye müsait olsalar da bu, durumun mutlaka böyle olacağı anlamına gelmez. Araştırma süreci sırasında kavramın öneminin artması, kavramın başlangıçtaki “ilk” biçiminin/yapısının ve açıklayıcı gücünün gittikçe doğrulandığını gösterir. Dolayısıyla kavramın araştırma bağlamında güvenilirliğinin artması, onun süreç içerisindeki öneminin artmasını sağlar.

Yönelimli kavramın geçerliliğini korumasını ve devam ettirmesini sağlayan sebepler ne olursa olsun, kavramın (veya çoğu örnekte kavramların) analize zoraki bir şekilde hükmetmemesi son derece önemlidir. Yönelimli kavramlar, devam eden veri toplama süreci veya geliştirilen teorik fikirler göz önünde tutularak daima esnek bir biçimde kullanılmalıdırlar. Bu anlamda yönelimli kavramlar, yeni fikirleri, kavramları ve araştırma yollarını engelleyici “kutsal/dokunulmaz” bir nitelik kazanmamalıdırlar veya analitik bir dogmanın parçası haline gelmemelidirler. Bu nedenle yönelimli kavramlar, geçici bir *ana/esas kategori* olarak - etrafında verilerin kodlandığı ve çözümlendiği analitik bir birim olarak - işlev görecektir. Ancak benim ana/esas kategori kavramına yüklediğim anlam, Glaser ve Strauss’un ona yükledikleri anlamdan farklıdır. Ben, ana/esas kategorinin, etrafında analizin geri kalanının ve diğer kavramların döndüğü bir merkez noktası (kategorisi/kavramı) haline geldiğini kastetmiyorum. Glaser ve

Strauss'a göre bir ana/esas kategoriye ancak makul bir miktarda verinin toplanması ve geçici (açık) kodlama ve çözümlemenin yapılmasından sonra ulaşılabilir. Onlara göre ana/esas kategoriler, devam eden veri toplama ve analizinden hareketle elde edilir ve bu prosedür onların temellendirilmiş teori kapsamındaki düşünceleriyle örtüşür. Nitekim temellendirilmiş teori anlayışında, önceden edinilmiş teorilerin veya kavramların kullanımında veri toplama faaliyetinden önce verilerle bağlantılı kurulduğu gerekçesiyle, bu teorilerin kullanımından uzak durulması gerektiği düşünülür.

Ancak benim burada savunduğum yaklaşım, verilerle bağlantı kuran bu tür varsayımların (kavramların) teorileştirme sürecini başlatan veya harekete geçiren araçlar olarak kullanılmasını desteklemektedir. Bu tür bir işlem sadece tek bir şekilde - o da eğer yönelimli kavramlar zoraki ve esnek olmayan bir şekilde kullanılırlarsa - verilere "dayatma" problemine yol açar. Glaser ve Strauss, diğer *önsel (apriori)* nitelikteki unsurları sürece dâhil etmemek için teorilerin katı bir şekilde ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilmesi (teorilerin dogmatik bir biçimde tam anlamıyla verilerle temellendirilmesi) gerektiği konusunda ısrar ederler. Bu anlayışta kişinin, ancak sosyal dünyaya ilişkin bazı varsayımlara ve fikirlere önceden sahip olması durumunda sosyal hayatın farklı yönlerini analiz etmeye, teorileştirmeye ve açıklamaya başlayabileceği gerçeği (bu nahoş geçeklik) reddedilir. Aslında bu "gerçeklik"ten kaçınan kişi belki de farkında olmaksızın sosyal dünyaya yönelik temel varsayımları, değerleri, önyargıları ve teorik eğilimleri gizlice analizine almaktadır. Burada savunduğum yaklaşım, gözlemin her daim teorik fikirlerle iç içe geçmiş olduğu şeklindeki felsefi önermeyi dikkate alır ve sistematik bir şekilde bu gerçekliğin izinden gider.

Benim yaklaşımım Glaser ve Strauss'un vurgularının tersi yönündedir. Şöyle ki, ben, yönelimli kavram biçimindeki önceden edinilmiş teorilerle işe başlanabileceğini ve buna rağmen teorilerin ampirik alana *dayandırılmış* olduklarını iddia edebi-

leceğimizi savunuyorum. *Dayandırılmış* ifadesini kullanıyorum, çünkü bunun gerçekten verilerle *temellendirilmiş* terimini karşıladığı/kapsadığı görüşündeyim. Ayrıca, *dayandırılmış* teriminin (temellendirilmiş teoride olduğu üzere) “temellendirilmiş” teriminden bir üstünlüğü de bulunmaktadır. Çünkü temellendirilmiş terimi sadece ampirist bir konum görünümü sergilemektedir. Önceden edinilmiş teorilerle işe başlamak demek, katı veya önceden belirlenmiş bir açıklayıcı şablonun verilere dayatılması anlamına gelmez. Bunun gerçekten böyle olup olmayacağı teori veya kavramların nasıl kullanıldığına ve bunların süregelen araştırma ve analizde dogmatik veya zoraki bir şekilde kullanılmasına yola açabilecek tuzaklara ve tehlikelere dikkat edilip edilmemesine bağlıdır. Glaser ve Strauss’un konumu, (kavram veya teorik çerçeveler biçimindeki) önceki teorilerin sosyal araştırma ve analizin formel bir parçası olmaması gerektiğini iddia eden hümanist, etkileşimci veya fenomenolojik bir inanışa sahip olan diğer teorisyenlerle büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır (Bruyn, 1966; Blumer, 1969; Rock içinde Becker ve Rock, 1979).

Ama bu tutum, teori kavramını reddeden hem feminist hem de post-modernist yazarların çalışmalarıyla da örtüşmektedir. Zira feminist ve post-modernist yazarlar, teoriyi, incelenen kişilerin gerçek düşüncelerini yadsıyan nesnelci ve bilimselci bir yaklaşımla bağlantılı olduğu gerekçesiyle reddederler (Stanley ve Wise, 1983; Rosenau, 1992). Benzer şekilde Foucault, Lyotard ve Baudrillard gibi post-modernistler, teoriyi, genel teori veya üst-anlatıların gayrimeşru bir kullanım örneği olarak gördükleri için odan uzak dururlar. Bana göre teoriye yönelik bu eleştiriler tamamen haksız, yersiz ve isabetsizdir, dolayısıyla post-ampirist ve post-pozitivist bir sosyal bilim anlayışını kabullenmek için kesinlikle yetersizdir. Durduğum nokta itibarıyla hem klasik sosyoloji hem de onun desteklediği ampirik ve teorik geleneklerle süreklilik gösteren modern sosyal teorinin önemini ve etkililiğini güçlü bir şekilde savunuyorum (bkz. Layder, 1997). Bu anlamda benim konumum post-modernizm ve rölativizm eleştirisi

yapanlarla uygunluk göstermektedir (bkz. Alexander, 1995; Archer, 1995; Bryant, 1995; Mouzalis, 1995).

Sosyal hayatın yaşam dünyası ile sistemik yönleri (faillik ve yapının iç içe geçmiş yönleri) arasındaki bağlantıları kurabilmek için ılımlı bir nesnelcilik (bkz. Alexander, 1995; Layder, 1997) biçimini savunmak, Giddens'in (1979) belirttiği üzere, sıradan aktörlerin değersizleştirilmesini gerektirmez. Ayrıca, formel ve genel teorinin kullanılması, post-modernist ve feminist rölativistlerin iddia ettikleri gibi araştırma öznesinin canlı/yaşayan deneyimlerini veya yerel anlatılarını yadsımayı veya görmezden gelmeyi gerektirmez. Aslında, genel teoriyle örtüşen ılımlı bir nesnelcilik, genel bir referans çerçevesi sağladığı için bilginin uygulanabilirlik alanını ve erişilebilirliğini arttırır. Bu tür bir referans çerçevesi, insanların anlamlı özneler arası dünyalarını kapsayabildiği gibi aynı zamanda yaşam dünyasının unsurlarına bir zemin oluşturan ve onların ötesine uzanan (Poper'in (1972) *Üçüncü Dünya olguları* olarak adlandırdığı) sosyal biçimleri, yapıları, kurumları, kültürü, bilgiyi, vb de içerir.

Glaser ve Strauss, sadece belirli bir araştırmadan hareketle temellendirilen ve üretilen (ve bu yüzden insanların olgusal dünyalarıyla sınırlanmış olan) teorilerin önemli ve etkili olduğunu ısrarla savunurlar. Bu görüşten hareketle formel kavramların ve genel teorinin reddedilmesi mevcut işe yarayacak teorik fikirlerin israf edilmesine neden olur. Bu tür tutumlar zengin teorik malzemelerin korkunç bir şekilde ziyan edilmesine yol açar, çünkü bu anlayışta daha önce (geçmişte) kendisini açıklayıcılık yönünden kanıtlamış olan teorik fikirler basitçe boş verilmekte veya önemsenmemektedir. Aslında araştırma ve analizlerde yeni toplanmış ampirik bilgilerin anlaşılması, yorumlanması veya düzenlenmesinde potansiyel olarak kullanılabilecek kavramlar ve fikirler basitçe görmezden gelinmektedir. Ayrıca bu tür mevcut teorik malzemelerin kullanımının yasaklanması demek, yeni teorik fikirlerin ve yaklaşımların ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi açısından verimli, besleyici, yol gösterici veya kanal sağlayıcı ola-

sılıkların yok sayılması anlamına gelir. Örneğin aşağıda yer alan Marx, Durkheim ve Weber'in çalışmalarından (rastgele) alınan teorik fikirlere göz atalım:

Weber: Bürokrasi; bürokratik kontrol; hiyerarşi; yönetsel olarak tanımlanmış statüler ve kariyerler; yazılı kurallar ve düzenlemeler; akılcılaştırma/rasyonelleştirme.

Marx: Üretim ilişkileri; üretim biçimi; ekonomik yapı; sınıf egemenliği; sınıf çatışması; ideoloji; sömürü.

Durkheim: Organik ve mekanik dayanışma; bütünleşme düzeyi; anomi; intihar türleri ve nedenleri; kolektif bilinç; bireyselleşme; iş bölümü.

Bunları sadece uygun örnekler olarak verdim, ama Parsons, Merton, Gouldner, Foucault, Goffman, Habermas, Giddens, vb gibi daha yakın dönem yazarların çalışmalarından alınabilecek karşılaştırılabilir kavramlar ve fikirler oldukça uzun bir liste halinde hazırlanabilir. Nitekim bu tür önceki/mevcut teorik kavramların, çerçevelerin ve fikirlerin (bunların “geniş” açıklayıcı alan ve kapsamlarının söz konusu araştırma problemi için neler sağlayacaklarını görebilmek açısından) yönelimli kavramlar olarak araştırmada yaratıcı bir şekilde kullanılması gerektiğini ileri sürüyorum. Esasında başka amaçlar veya problemler için geliştirilmiş olan bu kavramlar ve fikirler yönelimli kavramlar olarak kullanıldıkları takdirde, bunların başka araştırma problemlerini açıklamaya ne derecede yardımcı olabilecekleri sorusu da dolaylı olarak sınıanmış olacaktır. Yani araştırmacı, bu kavramların yeni araştırma problemlerinin ve/veya daha önce bahsi geçen “yakın/komşu” alanlar gibi ampirik alanların analiz edilmesine uygun olup olmadıklarını tespit eder. Nitekim bu fikirlerin, yaklaşımların veya kavramların yeni ampirik veriler ve yeni araştırma konularıyla bağlantılı olarak yeniden formüle edilmelerinin, ayrıtılabilirliklerinin, değiştirilmelerinin veya genişletilmelerinin mümkün olup olamayacağı sorgulanır. Ayrıca, araştırmacı

değişen ampirik koşullara göre kavramları yeniden şekillendirmeye kalktığında “önceden edinilmiş” teoriler bir değişim süreci geçirebilir ve böylelikle farklı araştırma koşullarının belirlediği başka bir biçimde yeniden yaratılmış olurlar. Ancak, bu başlangıçta benimsenen “ilk” kavramların veya fikirlerin dönüşüme uğramış biçimlerini görebilmemiz için her şeyden önce bunları sınamamız veya kullanmamız gerekir. Önceden edinilmiş teorik fikirlerin esnekliğini test etmediğimiz müddetçe, bunların geçirecekleri dönüşümlerden neler kazanacaklarını ve dönüşümün bir sonucu olarak üretebilecekleri teorik ve ampirik araştırma yollarını bilebilmemiz asla mümkün olmayacaktır.

Bu noktadaki genel argümanım sosyolojik bilginin genel olarak birikimli niteliğini arttırmak üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla bana göre, ancak farklı teorik fikirler araştırma sürecinde bir araya getirildiği (ve böylelikle teorik ayrıntılandırmayı desteklediği) takdirde gösterilen bütün çabalar birikimli bir nitelik kazanabilecektir. Bu nedenle hem post-modernizm, feminizm ve rölativizmin ateorik ve anti-teorik yaklaşımlarına hem de temellendirilmiş teorinin anti-formelizm anlayışına karşı çıkmaktayım. Çünkü bunlar sosyolojik bilginin birikimli bir ilerleme kaydetmesi noktasında hiçbir yardımda bulunmamaktadırlar. Bunun temel nedeni, bu yaklaşımların aslında sosyal analizi, yerleşik teori, kavram ve çerçevelerin yer aldığı “gelenek”lerden koparmış olmalarıdır. Genel teoriden uzak duran bu anti-teorik yaklaşımlar tüm sosyolojik inanış ve geleneklerden radikal bir kopuşa neden olmaktadır ve dolayısıyla sosyolojik bilginin *sil baştan* (*ex nihilo*) yeniden kurulması konusundaki aşılma problemleriyle baş başa kalmaktadırlar.

Sosyolojik düşüncenin tüm unsurlarıyla bir süreklilik sağlayarak bu açmazlardan ve çıkmazlardan kurtulunması gerekir. Araştırmacıların hem modern hem de klasik düşünürlerle ve sosyolojik bilinci şekillendiren mevcut teorilerle bağlantıyı koparmaları sosyolojik bilginin parçalanmasını kolaylaştırır. Bu nedenle, bir süre önce Merton’un (1967) belirttiği üzere, bu tür

bir eğilim teori ve araştırmanın genel birikimine yardımcı olmaktan ziyade hatırı sayılır küçük bilgi adacıkları yaratır. Her ne kadar Glaser ve Strauss bu problemin farkında olsalar da ve “özcü” teoriden “formel” olarak adlandırdıkları teoriye geçilmesi gerekliliğini vurgulasalar da onların genel yaklaşımında, genel teori biçimleri ve “önceden edinilmiş” teorilerin kullanımı tümünden reddedilir. Bu tür bir konum, belirli bir teori-araştırma bağlantısı biçimini önceleyerek sosyolojik bilginin parçalara ayrılmasını pekiştirmektedir.

4. Teorik Ayrıntılandırma

Artık, yönelimli kavramların teorik olarak ayrıntılandırılmasından hareketle nasıl yeni teori ve kavramlar geliştirilebileceği meselesine gelmek istiyorum. Bu teorik ayrıntılandırma, kavramsal çerçevelerin ve daha kapsamlı teorik fikirlerin geliştirilmesini sağlar, çünkü yeterli açıklayıcı veya betimleyici tanımlamalar yapabilmek için çoğu kez tekil kavramlardan veya onlarla az bir bağlantıya sahip birkaç kavramdan ziyade geniş kavram ağlarının kullanılması gerekir. Ana/Esas yönelimli kavramların ve kategorilerin ayrıntılandırılması sayesinde, başlangıçta benimsenen “ilk” kavramlar ve sonradan elde edilen kavramlar arasındaki bağlantıların güçlenmesi sağlanır. “Ana/Esas” kavramsallaştırması, bir ağ veya ağ şebekesinin merkezinden dışarıya doğru yayılan birbirleriyle ilişkili kavramları aklımıza getirmelidir.

Buradaki amaç, verilerin toplanması ve analizinden epey önce temel bir kavramsal çerçevenin geliştirilmesidir. Ağ şebekesinin içindeki diğer kavramlardan bazıları daha önceden mevcut literatürde bir şekilde ortaya konulmuş veya çalışılmış olabilir - örneğin Weber’in bürokratik örgüt kavramı hiyerarşi, kariyer, formel olarak tanımlanmış statüler, vb gibi birçok başka kavramla ilişkilidir -. Bunlar araştırmacının işine yarayabilir fakat bu noktada bir tehlike vardır. Bu kavramlar, araştırmacıyı elindeki verileri önceden edinilmiş kategorilere uydurmaya veya dayatmaya sürükleyebilir, çünkü bu kavramlar zaten “hazırdırlar” ve

bu nedenle tabiri caizse başka bir teorik emek gerektirmezler. Dolayısıyla bu kavramlar mevcut halleriyle dikkatli kullanılmalıdır.

Teori ve teorik düşünme yolları geliştirmek açısından önemli bir husus yakın/hısım kavramların ana/esas kavramlardan üç farklı yoldan türetilebileceği veya geliştirilebileceğidir. Birincisi, yakın/hısım kavramlar mantıksal ve tümdengelimci bir yolla ana/esas kavramdan (veya kavramlardan) türetilir. İkincisi, bağlantılı ve ayrıntılandırılmış kavramlar ampirik çalışmalardan - veri veya bilgilerin keşfinden hareketle - türetilir, dolayısıyla bu kavramlar temel olarak tümevarım işlemine dayanırlar. Vurgulanması gereken husus şu ki, bu süreçlerin hiçbirisi ne tamamen tümevarım ne de salt tümdengelim olarak anlaşılmalıdır - herhangi bir analitik işlemde tümevarım ve tümdengelim unsurlarının her ikisi de her zaman yer alır -. Öyleyse bunların işaret ettiği şey, aslında belirli bir örnekte vurgunun daha çok hangi yönde (tümevarım ağırlıklı mı yoksa tümdengelim ağırlıklı mı) olduğuna ilişkin bir durumdur. Dolayısıyla, yakın/hısım kavramların ana/esas kavramlardan türetilebileceği üçüncü ve belki de en muhtemel yol tümevarım ve tümdengelim unsurlarının her ikisinin de görece eşit ağırlıkta olduğu bir kombinasyondur.

5. Birincil Ayrıntılandırma

Daha önce belirttiğim üzere, ana/esas kavramını muhtemel bir ağ şebekesinin merkezi noktası olarak düşünebiliriz. Bu ağın merkezinde yer alan ana/esas kavramdan dışarıya başka kavramlar yayılır. Başlangıçta diğer kavramların ana/esas kavramla nasıl ilişkilendirileceği meselesi önemli değildir - bu noktada teori geliştirme faaliyetinin yaratıcı unsurları devre girer -. Öncelikle, ana/esas kavramla ilişkili görünen birtakım kavramları belirlemekle işe başlayabiliriz. Bu kavramlar ana/esas kavramın çevresindeki uydu kavramlar olarak tanımlanabilirler. Bu durum aslında basitçe ana/esas kavramdan mantıksal bir şekilde dallanıp budaklanabilecek veya türetilebilecek olası kavramların bir

listesini yapmak olarak ifade edilebilir. Bu uydu kavramları ana/esas kavramın içerdiği diğer boyutlar, özellikler ve nitelikler olarak düşünebiliriz.

Örneğin bir araştırmacı Hochschild'in (1983) uçuş görevlileri gibi özellikle bazı mesleklerde gerekli olan - duygusal emek çalışmasından etkilenmiş olsun ve sonra "duygusal emek" kavramının aklındaki belirli bir araştırma konusunun ana/esas analitik boyutunu oluşturduğuna karar versin. Eğer araştırmacı, Hochschild'in uçuş görevlileri çalışmasını dikkatli bir şekilde okur ve genel manada bu kavramın içerimlerini düşünürse aşağıdaki gibi bir liste çıkarabilir. Ben, öncelikle duygusal emeğin "kaynakları", "sonuçları" ve "yapısal yönleri" olarak nitelendirdiğim genel boyutlarıyla işe başladım. Daha sonrasında duygusal emeğin tüm bu boyutlarıyla bağlantılı olan kategori ve kavramların listesini yaparak devam ettim.

Kaynaklar: Şirket talepleri (duygusal emek için); etkilileşimli talepler (yolcu talepleri); sosyal-psikolojik baskı.

Sonuçlar: Duygusal yüklenme; duygusal çöküntü; içten ve sahte duygular; içten ve sahte benlikler; benlik gösterimi ve sunumu.

Yapısal yönler: Meslek, (duygusal emek gerektiren) cinsiyetçi işler.

Bu kategori ve kavramların diğer araştırmacılar açısından eksiksiz veya mutlak olduğunu iddia etmiyorum, dolayısıyla bunlar bir ölçüde benim kendi ilgilerimi ve kaygılarımı yansıtmaktadır. Nitekim bunlar teorik ayrıntılandırma meselesini örneklendirmek için verilmiştir. Bir başka örnek verilecek olursak, eğer ana/esas kavram "kariyer" olsaydı o zaman şu liste yapılabilirdi:

İlerleme göstergeleri: Performans göstergesi; statü düzeni/zinciri (başlangıç noktası, son nokta); ilerleme şekli/yapısı (açıkça tanımlanmış veya karmaşık ve belirsiz); kesin/belirsiz sonuç; ilerleme hızı (zaman ve mekân).

Olasılıklar: Önemli fırsatlar; önemli anlar; kriz dönemleri; dönüm noktaları; bireysel-kimlik değişimi.

Kontrol: Kariyerleri kim kontrol ediyor (hastaların hastalık gidişatını/kariyerini doktorlar, oyuncuların kariyerlerini ajanslar); kontrol biçimi; güç dengesi (bir evlilik veya ortaklık kariyeri).

Bağlam: Öznel/Nesnel kariyerler; formel/enformel, piyasa/işveren tarafından belirlenen (oyuncular) veya kurum tarafından belirlenen (kamu çalışanları); süreklilik/süreksizlik; çoklu kariyerler (iş, hastalık, boş zaman, yaşam tarzı, ortaklık); örtüşen bağlamlar; ilişki yapısı.

Bu şekilde bir listeleme yapıldığında ana/esas kavram olan “kariyer” ile bağlantılı örtük ikincil kavramlar açığa çıkarılmış olur. Bu örnekte iki düzey bulunmaktadır. Liste halinde verdiğim kariyer analizinin temel boyutları *ilerleme göstergeleri, olasılıklar, kontrol ve bağlamdır*. Şüphesiz, listeden de anlaşılacağı üzere buradaki kariyer kavramı oldukça geniş bir uygulama alanına sahiptir - örneğin hem mesleki kariyerler hem de kriminal veya sapkın kariyerler, hastalık kariyerleri, ilişki kariyerleri, vb gibi başka birtakım sosyal etkinliklerle alakalı kariyerler -. Kariyer kavramı, belirli bir bitiş noktasına (veya son aşamaya) kadar geçen süredeki statü değişimlerini içeren her sosyal etkinlik için geçerlidir. Dolayısıyla bu liste, yönelimli bir kavram olarak “kariyer” ile ilgili bir analizde hangi genel alanların dikkate alınacağına karar verilmesine yardımcı olacak bir başlangıç rehberi işlevi görebilir. Her ana kategorinin yanında listelenen diğer unsurlar, bu temel boyutların daha ayrıntılı özelliklerini ve niteliklerini tanımlamaya yardımcı olur.

Şunu belirtmeliyim ki, her ne kadar Glaser ve Strauss’un (1971) hem metodolojik hem de teorik olarak genel yaklaşımlarından ciddi kuşkularım olsa da bu boyutların ve özelliklerin bazılarını onların çalışmasından edindim (bkz. Layder, 1990, 1993, 1997). Çünkü bu alan zaten oldukça fazla çalışılmıştır ve

ilgili literatür dikkatli bir şekilde incelenirse söz konusu boyutların ve özelliklerin çoğunun daha önceden farklı şekillerde veya görünümelerde kullanılmış olduğu görülebilir. Ancak, bunlar belirli bir araştırma bağlamı, problemi ve amacıyla bağlantılı olarak bir şekilde bir araya getirilirse belirli problemler üzerine yeni perspektifler geliştirilmeye yardımcı olabilir. Bunları basitçe bir liste halinde yazmak teorik imgelemi ve bağlantılı kavram ağırları veya şebekeleri geliştirme sürecini hareket geçirir.

Bu tür bir kavram ağı geliştirmek, özü itibariyle teorik niteliğe sahip soruların üstesinden gelinmesini sağlar. Yani bu tür bir başlangıç noktası, söz konusu alanla ilgili nasıl ve neden sorularını sormamızı ve ayrıca bu tür sorulara geçici cevaplar verebilmemizi sağlar. Ancak, az önce de belirttiğim gibi, sürecin genel dinamiği, bu teorik düşüncelerin söz konusu ampirik problem veya alana uygulanması sayesinde beslenir ve bu iki sürecin karşılıklı etkileşimi *ampirik alana dayandırılmış (anchored)* teorik ayrıntılandırmayı geliştirir. Örneğin yukarıda liste halinde verdiğim üzere duygusal emeğin boyutları ve özellikleri esas itibariyle Hochschild'in (çoğunlukla kadın) uçuş görevlileriyle ilgili çalışmasıyla bağlantılıdır. Fakat duygusal emek kavramı birçok başka araştırma alanıyla da bağlantılı olabilir. Oldukça farklı mesleki bağlamlarda yer alan öğretmenlik veya hemşirelik duygusal emek gerektirirken sosyal hayatın başka yönleri başka türden duygusal ilişkiler gerektirir, örneğin ortaklıklar, evlilikler, arkadaşlıklar - hatta tesadüfi olarak tanışanlar veya "tanışıklıkları olmayanlar" (yabancılar) arasındaki ilişkiler - farklı düzeylerde duygusal bağlılıklar (veya mesafeler) gerektirir.

Araştırmacı odaklandığı ampirik problem veya alana bütünüyle bağlı kalarak söz konusu ampirik problem çevresindeki kavramları gruplandırmaya veya kümelenlendirmeye başlayabilir. Örneğin odak noktası öğretmenlikse eğer araştırmacı, öğretmenlikte gerekli olan duygusal emeğin doğasına/niteliğine ilişkin sorular sorabilir. Öğretmelikte gerekli olan duygusal emekle uçuş görevlilerinde gerekli olan duygusal emek ne derece benzer-

lik veya farklılık göstermektedir? Uçuş görevlilerinden beklenen “şirket talepleri”yle öğretmenlerden beklenenler ne derece eşit görülebilir? Yani şirket yönetimince yolcularla yaşanan etkileşimde uçuş görevlileri tarafından sergilenmesi beklenen/talep edilen duygular (yani duygu-yönetimi becerisi) ile öğretmenlerin işverenlerince çocuklarla yaşanan etkileşimde öğretmenler tarafından sergilenmesi talep edilen duygular aynı mıdır? Bu birbirinden farklı alanlarda talep edilen duygusal emek türlerinde ticari kaygılar ne derecede rol oynamaktadır? Bu konu, içten-sahte duygular meselesiyle ve bununla bağlantılı benlik ve benlik-sunumuyla alakalı problemlerle mi ilişkilidir? Bu sorular araştırmaya değer bir hipotez ortaya çıkarır; yani uçuş görevlileriyle kıyaslandığında duygusal ifadenin samimiyeti ve “sahte” hisler noktasında öğretmenlerin daha az problem yaşadığı varsayımında bulunulabilir. Bu durum ticari baskının derecesiyle, müşteri grubunun niteliğiyle (‘yetişkinler’/‘çocuklar’) ve işin gerektirdiği hizmetlerin mahiyetiyle (‘yolcuların isteklerinin karşılanması’/‘çocukların eğitimsel, manevi, psikolojik ve duygusal ihtiyaçlarının karşılanması’yla) ilgili olabilir.

Bu sorular daha sonra başka sorularla eşleştirilebilir. Örneğin “duygusal yüklenme” ve “duygusal çöküntü” kavramları öğretmenler için ne kadar geçerlidir? Eğer bu kavramlar öğretmeler için geçerliyse o zaman uçuş görevlileri ve şirket yöneticileri gibi başka mesleklerle kıyaslama yaptığımızda tamamen aynı olgularla mı karşı karşıya kalırız? Yine, örneğin araştırmacı, öğretmenlerdeki duygusal yüklenme ve çöküntünün daha çok ticari bağlamlarda görülen sahte samimiyet ve sıcaklık gösterme baskısından ziyade, iş baskısından ve manevi sorumluluklardan kaynaklandığı varsayımını sorgulamak isteyebilir. Bu bağlamda, gerçek ampirik koşullar hangi soruların daha uygun olacağını belirler ve sonuç olarak bu durum kavramların nasıl kümelendirilmesi veya gruplandırılması gerektiğini etkileyecektir. Kavramlar, boyutlar ve özellikler içinde yer aldıkları ampirik koşullara göre çeşitli biçimlerde birbirleriyle yan yana sıralanırlar. Ancak,

bunların yan yana sıralanmasıyla oluşan kümelerin çok fazla olması, cevaplanmayı bekleyen “nasıl” ve “neden” sorularını ortaya çıkarır - veya en azından bu tür cevaplara ulaşılmasını sağlayabilecek araştırma yolları gösterir -. Yani çok fazla kavramın sıralanması, sınanmayı ve irdelenmeyi gerektiren hipotezlerin ortaya çıkmasına neden olur.

Eğer başlangıçta benimsenen “ilk” yönelimli kavram “kariyer” olsaydı araştırmacı, kariyerdeki statü hareketlerinin kontrolü ile söz konusu kariyerde bireylerin veya grupların ilerleme oranı arasındaki ilişkiye dair sorular sorabilirdi. Bu sorular, belirli bir hastalık kariyerinin (yani hastalık durumunun) iyileşme oranı ile hastaların ve çeşitli sağlık personelinin sahip oldukları kontrol düzeyi arasındaki ilişkiler gibi belirli ampirik örneklerle bağlantılı olarak düşünüldüğünde teorik veya açıklayıcı bir güç sağlayacaktır. Kariyerdeki statü hareketlerinin “kontrolü” ile ilgili sorular, statülerin daha net tanımlandığı ve ilerlemenin farklı taraflarca daha az gizlendiği veya saklandığı bir kariyer (örneğin menajerlik kariyeri) çerçevesinde değerlendirilirse eğer bunların teorik içerimleri daha kolay anlaşılabilir olacaktır.

Kariyerdeki statü hareketlerinin “kontrolü” ile ilgili bu sorunlar, ilerleme göstergelerinin netliği ve bunları kimin meşru kıldığına (hastalığın iyileşme oranıyla ilgili örnekte hastaların mı yoksa doktorların mı meşru kıldığına) dair sorularla bağlantılıdır. Ayrıca, kariyerdeki statü hareketlerinin “kontrolü” ile ilgili sorunlar, bürokratik hiyerarşiye dayalı kariyerler ile yukarı yönlü kariyer hareketlerinin “şöhret temelli bir piyasa değerinin” oluşturulmasına bağlı olduğu (sanat ve spor gibi) piyasa temelli kariyerlerdeki yükselme/terfi durumlarındaki belirsizlik ve istikrar düzeyleriyle alakalı sorunlarla da bağlantılıdır (Kanter, 1989:512). Benzer şekilde araştırmacı, kariyerle ilgili diğer boyutların ve özelliklerin birbirleriyle nasıl bağlantılı olduğu hakkında sorular sorabilir. Örneğin beklenmedik deneyimler bir kişinin kariyer gelişimini ve kariyer hareketlerinin yönünü veya kişinin kariyerini bırakmaya ya da değiştirmeye karar vermesini

nasıl etkilemektedir? Örneğin bir evlilik ciddi bir tartışma (veya birtakım ‘görüş ayrılıkları’) nedeniyle çökebilir ve eşlerin değiştirilmesine neden olabilir. Benzer bir psikolojik temelli beklenmedik durumda, örneğin bir kişinin “gerçek” cinsel tercihini aniden veya aşamalı olarak fark etmesi, cinsiyetin değiştirilmesini gerektirebilir, ayrıca eşlerin de değiştirilmesini gerekli kılabilir.

6. İkincil Ayrıntılandırma

Şimdi, birincil ayrıntılandırma yöntemiyle geliştirilen bir veya daha fazla uydu kavrama odaklanmak suretiyle bu ayrıntılandırmanın nasıl daha ileriye götürülebileceğini göstereceğim. Bu çerçevede kariyer örneği üzerinden gitmeye devam edeceğim. Yukarıdaki örnekte, başlangıçta benimsenen “ilk” yönelimli kavram olarak kariyer kavramından (ana/esas kavramdan) hareketle uydu kavramlar türetilmişti. Bu uydu kavramları, ana/esas kavramın içerdiği diğer boyutlar, özellikler ve nitelikler olarak düşünebiliriz demiştik. İşte bu aynı yöntemi kullanmak suretiyle, ikincil ayrıntılandırma türünde de, ana/esas kavramdan türetilen her bir boyutun (kavramın) veya özelliğin bizzat kendisi başka kategoriler veya kavram kümeleri geliştirmek için bir kaynak olarak kullanılabilir. Bu bir anlamda başlangıçtaki “ilk” kümenin, araştırmanın gidişatına ve yönüne bağlı olarak alt-bölümlere ayrılması, ama ikinci kümenin çok daha önemli hale gelerek teorik ilginin temel odağı haline gelmesi durumudur. Örneğin araştırmanın gidişatı, kariyer hareketleri üzerindeki “kontrol” meselesinin özellikle önemli olduğunu ortaya çıkarabilir, dolayısıyla araştırmacı bu meseleyi daha derinlemesine incelemeye başlayabilir. Araştırmacı bu yönde kontrol ile ilgili aşağıdaki gibi başka bazı boyutlar, sorular, kavramlar ve özellikler geliştirebilir:

Kontrolün doğası: Kontrol neyi gerektirir? Özdenetim; başkaları üzerinde kontrol; bir kişinin kadri (kariyeri) üzerinde kontrol; kaynakların (mal-mülk, para, sermaye) kontrolü.

Kontrol biçimleri: Şahsi güce dayalı kontrol (karizmatik kontrol); ödül manipülasyonuna (rüşvete) ve cezalandırmaya (baskıya) dayalı kontrol; güç, nüfuz ve otoriteye sahip olmaya dayalı kontrol (bunlar birbirinden nasıl ayrılır? Bunlar birbirleriyle bağlantılı mıdır?); doğrudan ve dolaylı (dolayimli) kontrol.

Netice itibariyle, başlangıçta benimsenen “ilk” yönelimli kavram olan “kariyer” kavramına genel olarak odaklanmaya başladıktan sonra süreç içerisinde araştırma probleminin veya sorusunun bizzat “kontrol” meselesiyle bağlantılı olduğu görülür. Bu nedenle, kontrol kavramı veya onun alt boyutları/özellikleri, başlangıçta benimsenen “ilk” kariyer kavramıyla yer değiştirebilir. Bu açıdan araştırmacı yeni elde edilen fikirlere ve kavramlara yöneldiği için kariyer kavramını süreçten tamamen çıkartabilir. Ancak, başlangıçta benimsenen “ilk” yönelimli kavram olarak kariyer kavramı, yeni kavramsal ilgilere yelken açılmasını sağlayarak (bir basamak oluşturarak) üzerine düşen görevi yerine getirmiştir. Diğer taraftan bu bir zorunluluk değildir, çünkü kariyer kavramı (ve onun alt-özellikleri ve boyutları) *gerekli* ama aslında ikincil bir kavram olarak arka planda kalabilir. Dolayısıyla, kontrol kavramının çeşitli özelliklerinin/boyutlarının araştırmada ön plana çıkmaya başlamasıyla birlikte vurguda bir değişiklik olacaktır.

7. Üçüncül Ayrıntılandırma: Genel Teorilerden Yararlanma

Teorik ayrıntılandırma süreci genel teorilerin çeşitli yönlerinden/kısımlarından faydalanmak suretiyle bir aşama daha ileri götürülebilir. Yine ikincil ayrıntılandırma gibi bu ayrıntılandırma biçimi de tüm teori geliştirme faaliyetlerinde olması gereken zaruri bir özellik değildir, ama - mantık ve akıl yürütme işlemlerinin başladığı - ilk ayrıntılandırma süreçleriyle ve araştırmacının kendine özgü koşullarıyla oldukça fazla ilişkilidir. Bu ayrıntılandırma biçimi her ne kadar zorunlu olmasa da bunun her zaman için bir avantaj sağlayacağını belirtmek isterim, çünkü bu ayrıntılan-

dırma sosyolojik bilgi birikimine yönelik farklı alternatif bir yol sunar. Yani belirli ampirik araştırma alanlarıyla bağlantılı formel ve özcü teoriler ile daha genel teori veya teorik çerçeveler arasında bağlantılar kurmaya yönelik her çaba sosyolojik bilginin birbirinden ayrı ve parçalı duran yönlerinin bir araya getirilmesine yardımcı olacaktır.

Bu tür belirgin bağlantılar kurmak sosyal bilimsel bilginin gelişimi için önemlidir, çünkü maalesef ki genel teorik fikirler özcü veya ampirik araştırmalardan oldukça kopuk bir şekilde geliştirilme eğilimindedir. Şüphesiz bu konuda her zaman için istisnalar vardır, ama genel olarak sosyal bilimlerde uzmanların oldukça dar alanlarda çalışmalarına yol açan karmaşık bir iş bölümü eğilimi bulunmaktadır. Bu nedenle, uygulamalı araştırmacılar çoğunlukla (örneğin emek piyasası, sağlık ve tıp, tabakalaşma gibi) belirli uzmanlık alanlarına odaklanırlar ve uzmanlık alanlarıyla ilişkili araştırma verilerine dayalı (özcü) teorilerin bilgisiyle sınırlı kalırlar. Bu durum, özellikle finansörlerin ihtiyaçları doğrultusunda araştırmanın parametrelerinin sınırlandırılmasının söz konusu olduğu finanse edilmiş araştırma projelerinde önemli bir problemdir. Finansörler, belirli perspektiflerin veya yaklaşımların kullanılması noktasında ısrar edebilirler veya “öncelikli bir tercih önerisinde” bulunabilirler, bu yüzden teori inşası için olası kaynakların alanı daraltılmış olur. Örneğin bunu birçok sağlık hizmetleri araştırmasının oldukça sınırlandırılmış biyomedikal odaklarında görmek mümkündür.

Diğer taraftan, genel teorisyenler çoğunlukla kavramsal mantık ve akıl yürütmeye dayalı şemalar geliştirmekle ve ayrınıltılandırmakla meşgul olurlar. Bu durum, genel teorisyenlerin, uygulamalı araştırmaların ampirik dünyasıyla açık ve doğrudan bağlantılar kuran teoriler üretememelerine yol açar. Genel teorisyenler, bazen o kadar soyut ve ağır işler üretirler ki, bunların özcü içerimlerinin araştırmacılar veya uzman olmayanlar tarafından “anlaşılması” veya bunların araştırma terimlerine dönüştürülmesi imkânsızdır (bkz. Bryant, 1995). Disiplinsel uz-

manlaşmaya yönelik artan eğilim ve tüm bu alanlardaki bilginin gittikçe büyümesinin bir sonucu olarak genel teori ile araştırma verilerine dayalı (özcü) teori arasındaki iletişime engel olan duvarların yıkılması daha zor hale gelmektedir. Dolayısıyla, bu sorunun aşılmasını sağlayabilmek için burada savunduğum ayrınıtlandırma stratejilerini benimsemek gerekmektedir. Daha önce de belirttiğim üzere, oldukça nadir de olsa bu sorunun üstesinden gelebilen çalışmaları olan bazı araştırmacı veya teorisyenler bulunmaktadır, ancak bunlar kesinlikle çok sayıda değildir.

Üçüncül ayrınıtlandırma ile yönelimli kavramların kullanıldığı birincil ayrınıtlandırma arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların farkında olmak gerekir. Yönelimli kavramlar genel teori kümelerinden elde edilebilecekleri gibi ampirik bulgulardan veya ampirik verilerin genel tanımlamalarından da seçilip alınabilirler. Bu noktada üçüncül ve birincil ayrınıtlandırma arasında çok belirgin bağlantılar bulunmaktadır. Ancak, üçüncül ayrınıtlandırmada bu tür kavramların kullanılmasındaki asıl amaç, teorik ayrınıtlandırmaya yol gösterici olarak ampirik verilerin ilk başlangıçta *kısmen* düzenlenmesini sağlamaktır. (Bu kullanım şekli, teori veya teorik çerçevelerin araştırma sürecini *bütünüyle* düzenleyen (süreci önceden belirleyen) araçlar olarak kullanılması yönteminden farklıdır. Bu tür stratejiler genellikle sadece daha önceden zaten bilinen şeyleri tekrardan doğrulama işlevi görür ve teoriyi yeterli derecede “sınamaz” veya teorinin gelişimine gerçek anlamda yardımcı olmaz). Yönelimli kavramların kullanıldığı birincil ayrınıtlandırmada, açıklama potansiyelini arttırmak için genel teorilerden oldukça kapsamlı bir şekilde faydalanılır; bu yönüyle üçüncül ayrınıtlandırma birincil ayrınıtlandırmadan oldukça farklılık gösterir. Çünkü üçüncül ayrınıtlandırmada, ayrıcalıklı bazı önceki-teorilerin araştırma sürecinde düşüncesizce benimsenip kullanılması tasvip edilmez, zira istemeden de olsa bu teorik malzemelerin söz konusu analizi “dogmatik” bir şekilde kısıtlama ihtimali vardır. Asıl amaç her zaman için söz konusu teorilerin geliştirilmesi, sınanması, değiş-

tirilmesi veya genişletilmesidir, asla birinin teorik önyargılarının doğrulanması değildir.

Nitekim üç farklı üçüncül ayrıntılandırma biçimi bulunmaktadır ve bunların hepsi araştırma sürecinin farklı aşamalarına (araştırma süreci öncesi, sırası ve sonrasına) karşılık gelir. Bunlar ya diğer ayrıntılandırma türleriyle birlikte ya da onlardan görece bağımsız gerçekleşebilir. Nitekim bunları az önce belirttiğim sırada ele alacak olursam öncelikle yararlanılacak *genel teorik unsurların araştırma sürecinden önce* belirlenmesi meselesiyle başlamam gerekecek. Bu bağlamda, araştırmacı belirli bir araştırma konusuyla ilgili bazı ampirik verilerin düzenlenmesine yardımcı olabilecek teorik birtakım genel girdilere/ürünlere ilişkin literatürü araştırma sürecinin öncesinde incelemeye karar verir. Diğer taraftan, genel teorileri incelenmek suretiyle, araştırmacı ampirik araştırma sürecinde kullanabileceği genel teorilerin bazı yönlerini arayabilir. Önceki örneklerden devam etmek için meselenin “kontrol” ile ilgili olduğunu kabul edelim, nitekim araştırmacı genel teorinin bazı yönlerini kullanmaya araştırma sürecinin öncesinde karar vermiştir. Aşağıda, bu tür bir duruma uygun olabilecek sadece üç olası genel teori kaynağı listeledim (ancak bunlar çok daha fazla da olabilir):

Weber’in otorite ve egemenlik üzerine çalışması: Karizmatik; meşru-rasyonel/akılcı; geleneksel otorite tipleri; meşrulaştırma biçimleri; otorite ve güç arasındaki fark; karizmanın rutinleşmesi; akılcılaştırma; bürokrasi; yetki devri.

Giddens’in yapılaştırma teorisi: Diyalektik kontrol; yapının ikiliği; bağıntısal güç; otoriter ve paylaşımcı kaynaklar; fail ve güç; aktörlerin gerekçelerinin ve güdülerinin önemi.

Foucault’un iktidar/güç analizi: Söylem, bilgi ve gücün/iktidar’ın doğası ve aralarındaki ilişkiler; bio-iktidar/güç; uzmanlık iktidarı/gücü; egemen iktidarın/gü-

cün eleştirisi; bireylerin veya grupların sahip oldukları mal veya mülk olarak iktidar/güç; engelleyiciden ziyade üretici iktidar/güç.

Her bir yazara karşılık gelebilecek tüm olası kavramların ve teorik fikirlerin hepsini listelemedim, çünkü burada sadece muhtemel çeşitli olasılıkları göstermeye çalıştım. Örneğin bir araştırmacı ampirik verilerin bazı yönlerini anlayabilmek için iyi bir başlangıç noktası olarak - belirli gruplar veya bireyler arasındaki güç dengesi zamana ve farklı bağlamlara göre değişkenlik göstereceği için - sadece Giddens'in "diyalektik kontrol" kavramını seçebilir. Diğer taraftan, araştırmacı "diyalektik kontrol" kavramının genel teorik bağlamını biçimlendiren yapılaştırma teorisinin daha kapsamlı önermelerini de kullanmak isteyebilir. Bir başka araştırmacı da Foucault veya Weber'in görüşlerinin kavramsal açıdan güçlü olduğuna inanabilir ve araştırmanın ilk safhalarındaki verilerin düzenlenmesini sağlamak için onların bu teorik formüllerinden yararlanabilir. Ancak, her iki durumda da araştırmacılar söz konusu teorik malzemelerin "önceden" doğrulanmış olduklarına itibar etmemelidirler. Bu teorik malzemelerin, toplanan bilgilere/verilere olası uygulanabilirlikleri konusunda kuşkucu davranmak gerekir, bunlar tüm verilere/bilgilere *determinist* bir temelde bir şablon olarak dayatılmamalıdır.

Genel teorilerin bu şekilde kullanılmasının temel gerekçesi söz konusu teorilerin doğrulanması veya onaylanması değildir. Daha ziyade, mevcut/önceki genel teorilerden teorik ayrıştırılma ve araştırma için bir başlangıç noktası olarak yararlanmaktır. Ayrıştırılmanın temel amacı, mevcut genel teorileri sadece bir kalkış noktası olarak kullanmak suretiyle özgün veya bağımsız araştırma hatları/alanları geliştirmek ve sağlamaktır. Teorik fikir ve kavramların değiştirilmesi, genişletilmesi ve düzeltilmesine yönelik ayrıştırılma girişimlerine rağmen, eğer araştırmacı kaçınılmaz olarak araştırmasının mevcut teorik malzemeleri bir bütün olarak doğruladığı sonucuna varıyorsa o zaman her şey tamamen yolunda demektir. Eğer araştırmacı,

araştırma sürecinin öncesinde söz konusu teorik malzemelerin geçerliliğini tartışmasız olarak kabul eder ve bu varsayımdan hareketle araştırma süreci sırasında da bulguları ve verileri “uygun olmayan” kategorilere ve kavramlara dayatarak bir doğrulama yaparsa o zaman bu tür bir sonuç gayrimeşru sayılacaktır.

Üçüncül ayrıntılandırmanın *ikinci türü*, araştırmanın açım-lanan doğasının bir sonucu olarak *genel teorilerin çeşitli unsurlarının araştırma süreci sırasında* seçilip işleme dâhil edilmesine dayanır. Burada da “kontrol” örneği üzerinden gitmeye devam edeceğim. Bunu tüm içerimleriyle irdeleyebilmek için, daha önceki örnekte olduğu üzere, (başlangıçta yönelimli bir kavram olan “kariyer” kavramı ikincil ayrıntılandırma sonucunda arka planda kalırken) kontrol kavramının ikincil ayrıntılandırmanın sonucunda araştırmacının en önde gelen ilgi odağı konumuna geldiğini hatırlayalım. Bu örnekte, bizzat araştırma konusu veya alanı teorik ayrıntılandırma sürecine yardımcı olmak adına ek bir teorik girdiye ihtiyaç duyabilir (çünkü araştırmanın kendi “içsel” teori geliştirme kaynakları belki de tükenmiştir). Bu sebeple, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, teorik ayrıntılandırmaya yeniden bir ivme kazandırabilmek için Weber, Giddens veya Foucault’un çalışmalarından çeşitli öğeler seçilip alınabilir. Araştırmanın kendine özgü yapısına temelde “dışsal” olan fikirlerin (görüşmelerden, dokümanlardan ve gözlemlerden edinilen malzemelerin) kullanılması, araştırmacının aslında verilerin açıklanması ve yorumlanması için yeni çıkış yolları, yeni yaratıcı ve esinlendirici kaynaklar aradığı anlamına gelir. Dolayısıyla bu türden yeni kaynaklar arama/seçme işlemi araştırmada sürekli bir niteliğe sahiptir. Bu arayış, bizzat araştırma süreciyle birlikte ilerler ve çeşitli teorik/kavramsal kaynakların sürekli olarak sürece dâhil edilmesini gerektirir. Bu aslında doğaçlama bir tekniktir. Şöyle ki, araştırma sürecinde araştırmacının kendi analitik düşüncesi ile mevcut genel teori kümesinden seçilen analitik araçların ve fikirlerin bütünleştirilmesi neticesinde ortaya çıkan sinerjiden faydalanılır. Bu tür bir karşılıklı üçlü etki, yeni araştırma bulguları elde etme ve bunları açıklama yolları üretir.

Örneğin eşler arasındaki ilişkileri inceleyen bir araştırmacı, kontrol kavramının veya (doğrudan ve dolaylı kontrol arasındaki ayrım gibi) onun bazı yönlerinin önemli olduğuna kanaat getirmiş olabilir, ama sonra bulgularını tümüyle açıklayabilmek için analizini nasıl genişleteceği veya geliştireceği konusunda ne yapacağını bilemeyebilir. Bu noktada, araştırmacı yeniden bir ivme kazanmak adına Giddens'in "diyalektik kontrol" kavramına başvurabilir. "Diyalektik kontrol" kavramında sosyal ilişkilerdeki güç dengesinin sürekli olarak değiştiği vurgulanır, çünkü ilişki sürecinde (herhangi bir zamanda) alt konumda olanlar ege-men olanların davranışlarını etkileyebilmek için ellerinin altında her daim kullanabilecekleri birtakım "kaynaklara" sahiptirler. Bu kavrayış araştırmacıyı, farklı insanların eşleriyle olan gündelik ilişkilerini yönetmede kullandıkları kaynaklara odaklanmaya yönlendirebilir. O halde, bu durum araştırmacının insanların hem "doğrudan" hem de "dolaylı" araçlarla eşleri üzerinde nasıl kontrol kurdukları ve bunun eşler arasındaki güç dengesini sürekli olarak nasıl değiştirdiği hakkında fikirler geliştirmesini sağlar. Ayrıca bu durum, bu türden ilişkilerdeki "gücü/iktidarı" yeniden kazanmak veya sürdürebilmek için kullanılan kişilerarası stratejilere dair bir tipoloji geliştirilmesi ya da diyalektik kontrol kavramının kişilerarası ilişkileri anlamak için yetersiz kaldığı durumların tanımlaması gibi başka birtakım kavramsal olasılıklara kapı açar.

Aslında bu teorik ayrıntılandırma iki temel işleve sahiptir ve iki farklı türden etki yaratır veya iki farklı biçimi vardır. Birincisinde, ivmesi düşmüş bir teorik çabayı yeniden canlandırmak amacıyla önceki meseleleri "harekete geçiren" yeni meseleler eklemek suretiyle genel teorilerden yararlanılır. Bunun neticesinde araştırmacı melez fikirler ve teorik düşünme biçimleri üretir. Nitekim yukarıdaki örnekte görüleceği üzere, araştırmacı kaynaklar, doğrudan-dolaylı kontrol ve kontrol stratejilerine dair bir tipoloji geliştirmiştir. Bu anlamda, araştırmacı diyalektik kontrol kavramını (ve ilişkili diğer kavramları) sadece yeni

kavramsal formülasyonlar geliştirmek için bir köprü veya faydalı bir araç olarak kullanmıştır. Bunun yanı sıra, kişi, (bir yan faaliyet olarak) araştırma konusunun farklı yönlerini kapsayabilmesi/açıklayabilmesi adına diyalektik kontrol kavramı üzerinde nasıl değişiklikler veya genişletmeler yapılabileceğine dair bazı fikirler de üretebilir, ancak bu, araştırmacının temel amacı değildir. Esasen bu stratejide, araştırmacının bizzat genel teorisinin kendisini (veya onun parçalarını) geliştirmek veya genişletmek gibi bir kaygısı yoktur. Burada asıl ilgilenilen şey, genel teorileri daha çok özgün yeni teorik fikirler geliştirmede birer araç olarak kullanmaktır.

Bu ayrıntılandırma türünün ikinci biçiminde, genel teori ön plandadır. Ancak, tekrar söylemek gerekirse araştırma süreci zorunlu olarak gerektirmediği sürece vurgu sadece doğrulama veya tasdik etme üzerine olmamalıdır. Vurgu daha çok genişletme, ayrıntılandırma, değiştirme ve düzeltme üzerine olmalıdır. Yukarıda sözü edilen “diyalektik kontrol” kavramının kişiler arası ilişkilerdeki kontrolü anlamak için uygun olmadığı durumların tanımlanması buna örnek olarak gösterilebilir. Bu türden bir analitik inceleme neticesinde diyalektik kontrol kavramının kişiler arası ilişkilerdeki kontrolün önemli yönlerini açıklamadığı ve bu nedenle genel bir izahat veya açıklama gücüne sahip olmadığı sonucuna varılabilir.

Diğer taraftan, bu türden bir analitik sınama sonucunda sınırları daha belirgin bir kavram olarak varlığının ve geçerliliğinin korunabilmesi adına (örneğin tüm güç ilişkileri için geçerli olabilmesi için) diyalektik kontrol kavramı üzerinde birtakım değişikliklerin veya düzeltmelerin yapılması gerekliliği ortaya çıkabilir. O halde bu ayrıntılandırma türü, temel olarak söz konusu genel teorisinin yeterliliğinin, işe yararlılığının, geçerliliğinin vb. sınanmasını vurgulayan bir yönelime sahiptir. Bu sorgulama neticesinde ise teori üzerinde birtakım değişikliklerin veya düzenlemelerin yapılması söz konusudur. Dolayısıyla, sadece doğrulama veya tasdik etmeyle sınırlı kalmayan “diyaloga dayalı” bir

sınama şeklinde gerçekleştirilen bu ayrıntılandırma türü, genel teorinin sadece geçerliliğini sınanan doğrulamacı yaklaşımlardan daha iyidir. Şunu mutlaka söylemek gerekir ki, genel teorileri sadece geçerlilik yönünden sınanan doğrulamacı bir yaklaşım (gerek zenginleştirme gerekse eksiltme tarzında olsun) hiçbir biçimde herhangi bir teorik yenilik sağlamaz. Daha ziyade, sadece döngüsel bir doğrulama biçimine yol açar ve teorik gelişimin önünün tıkar.

Üçüncül ayrıntılandırmanın son biçimi, *araştırma süreci tamamlandıktan sonra* -yani tüm veri ve bilgiler toplandıktan sonra - genel teorilerin seçilmesine dayanır. Söz konusu araştırma, daha önceden çok az bilginin/verinin olduğu bir alanda daha çok veri/bilgi toplama hedefiyle gerçekleştiriliyor olabilir. Bu anlamda araştırma temel olarak “problem odaklı” veya “sosyal politika yönelimli” bir niteliğe sahiptir, bu nedenle de belirli bir teorik problem çerçevesinde “yürütülmez”. Ancak, veriler toplandıktan sonra bazı teorik fikir ve kavramların bu toplanan verilere bazı açıklamalar getirdiği veya toplanan verilerin doğrudan bazı teorik ilkeleri vurguladığı net bir şekilde gözlenebilir. Buna ilişkin iyi bir örnek olarak Bloor ve McIntosh’un (1990) İngiltere’de yaptıkları ve *hizmet alan-hizmet veren (hastalar-sağlık çalışanları)* ilişkilerine odaklandıkları *Tedavi Toplulukları ve Sağlık Ziyaretleri* adlı çalışma gösterilebilir. Bloor ve McIntosh’un buradaki gözlemleri ve görüşmelerinin ana konuları sağlık çalışanlarının hastaların davranışlarını izlerken karşılaştıkları problemler ve hastaların çeşitli direnç biçimleri geliştirerek bu durumla nasıl uğraştıklarıdır.

Bloor ve McIntosh, veri toplama faaliyetini tamamladıktan sonra Foucault’un (1977) iktidar/güç, gözetim ve direnç kavramlarının kendi verileriyle oldukça bağlantılı olduğunu fark etmişlerdir, akabinde yazarlar kendi verilerini düzenlemek ve anlamlandırmak için son analizlerinde Foucault’un bazı kavramlarını ve fikirlerini kullanmışlardır. Bu durum aslında, verilerin açıklayıcılığını arttırmak için genel teorilerin bazı yönle-

rinin kullanılmasına tipik bir örnektir. Şüphesiz, araştırmacılar topladıkları verilerden hareketle (- hem bireysel hem de kolektif manada - ideolojik uyumsuzluk, direniş/itaatsizlik, kaçma veya kaçınma ve gizlenme gibi) zaten bir hasta dirençleri tipolojisi geliştirmişlerdi. Fakat analizlerinin düzeyini yükseltmek, açıklayıcı gücünü ve zenginliğini artırmak adına geliştirmiş oldukları bu tipolojiyi Foucault'un iktidar/güç, gözetim ve direnç kavramlarıyla ilişkilendirdiler. Bu tür bir ayrıntılandırmanın iki yönlü sonucu olmuştur. Birincisi, Bloor ve McIntosh, Foucault'un üretmiş olduğu kavramların ve fikirlerin açıklayıcılık kapasitesinin farklı ampirik malzemeler temelinde değerlendirilmesini sağlayarak onun analizine katkıda bulunmuşlardır. İkincisi, bu yazarlar böylelikle bir bütün olarak Foucault'un genel sosyal analizinden tamamen bağımsız bir şekilde geliştirmiş oldukları "hasta dirençleri tipolojisi"nin açıklayıcı gücünü ve zenginliğini de arttırmışlardır.

Bu *geriye dönük (ex post facto)* ayrıntılandırma biçiminin bir diğer türü, birbirleriyle doğrudan bazı bağlantıları bulanan (belki de paralel veya başka amaçlar için toplanmış olan) ampirik malzemeler ile genel teorik referans çerçevelerinin (veya en azından bunların önemli bir kısmının) bir araya getirilmesidir. Bu açıdan, ampirik malzemeler genel teorik unsurların yeterliliklerinin veya geçerliliklerinin sınanmasını ya da kontrol edilmesini sağlarlar. Ancak bu sadece genel teorik fikirlerin veya kavramların doğrulanması ya da yanlışlanması meselesi değildir. Buradaki amaç aynı zamanda, söz konusu bu teorilerin açıklayıcılık kapsamının ve alanının, yine ampirik malzemelerle doğrudan bağlantı kurulması suretiyle yeniden düzenlenmesi ve genişletilmesidir ya da bunların kavramsal sınırlarından tamamen uzaklaşmasıdır.

İki meslektaşımın birlikte gerçekleştirdiğimiz bir çalışmayı buna örnek olarak gösterebilirim (Layder vd., 1991). Ampirik çalışma alanı, farklı sosyal sınıflardan gençlerin okul hayatından iş hayatına geçişleri ve emek piyasasına katılım biçimleriyle alakalıydı. Başlangıçta, veri toplama ve analizler, esas itibariyle iş,

emek piyasası, istihdam modelleri ve sosyal sınıflara ilişkin daha geniş bir çalışmanın parçası olarak gerçekleştirilmişti. Ancak, daha sonra bu aynı verilerin Giddens'ın yapılaşma teorisinin temel unsurlarını biçimlendiren önermelerin bazılarını inceleyebilmemizi sağlayacak oldukça uygun malzemeler olduklarını fark ettik. Bu amaçla, “yapının ikiliği” önermesinin bazı yönlerini, özellikle sosyal hayatın iç içe geçmiş (iş arama, eğitim sermayesi gibi) etkinlik ve (sınıf kökenleri, yerel emek piyasaları, kaynaklara erişim gibi) makro yapısal boyutlarını inceledik. Giddens'ın “metodolojik paranteze alma” kavramı da dâhil yaptığımız incelemelerden sonra şu sonuca vardık ki, yapının ikiliği kavramı ampirik verilerle sadece kısmen desteklenebiliyordu ve dolayısıyla verileri anlamak veya onlara bir anlam kazandırabilmek için kavramın bazı yeni formülasyonlara ihtiyaç duyduğu kanaatine vardık.

Yapılaşma teorisinin artıları ve eksileriyle ilgili tartışmamız bu noktada bizi ilgilendirmiyor. Önemli olan nokta, ampirik verilerin ve genel sosyal teorinin bazı yönlerinin birlikte kullanılmasını sağlayan temel ilkelerdir. Aslında, veriler başlangıçta oldukça farklı bir amaç için toplanmış olmasına rağmen genel sosyal teorinin bazı yönlerine ilginç açıklamalar sağlamıştır. Ancak, bu noktada yapılaşma teorisinin genel kapasitesine dair değişmez/kesin sonuçlar ortaya koyduğumuz iddiasında bulunamayız (çünkü özellikle bu mesele farklı düzeylerde oldukça karmaşık bir tartışma gerektirir). Fakat ampirik araştırma ve genel teorinin bazı yönlerinin birlikte kullanılmasına dayanan bir teorik ayrıntılıdırma biçimi kullanmış olduğumuzu belirtebiliriz.

8. Sonuç: Teorik Ayrıntılıdırma ve Sosyal Araştırma

Bu bölüm boyunca, araştırmanın asıl amacı yeni fikirler geliştirmek ve yeni ampirik veriler bulmak olsa dâhi, mevcut/önceki teorik malzemelerin kullanılmasının önemini vurguladım. Öncelikle, yönelimli kavramların teori geliştirme ve teorik ayrıntılıdırma faaliyetinde oynadıkları rolü tartıştım. “Duyarlı” ve

“kesin” kavramlardan farklı olarak yönelimli kavramların kullanılmasıdaki amaç, kişinin kavramsal ve teorik düşüncelerine ek veya ilave bir katkı yapmaktır. Yönelimli kavramlar, sürecin harekete geçirilmesi ve ayrıca teorik fikirlerin sonradan daha fazla ayrıntılandırılabilmesi için bir referans çerçevesi oluşturulması noktasında oldukça faydalıdır. Her ne kadar temel çıkış noktası olarak teori üzerine vurgu yapmış olsam da teorik ayrıntılandırma sürecinin veri toplama faaliyeti ve ampirik araştırmanın açılanan doğasıyla yakından ilişkili olduğunu sürekli olarak belirttim.

Teorik düşüncüyü harekete geçirecek bir ilk uyaran olarak yönelimli kavramların kullanılması, toplanan veya toplanmış olan verilerin ve bunların elde edildikleri ampirik alanın genel kavramsal bir düzeyde ele alınmasına yardımcı olur. Ana/Esas ve uydu yönelimli kavramlar (ve bunların oluşturdukları kavram veya düşünce ağları) araştırma konusu ve verilerle ilgili belirli “yap-bozlar” ortaya çıkarılırlar. Aslında bu “yap-bozlar”, söz konusu alanda (bir sınıfta, evlilikte, hizmet alan-hizmet veren arasındaki ilişkide, vb.) gerçekleşen veya vuku bulan şeylere ilişkin “nasıl”, “neden” ve “hangi” sorularını ortaya çıkarır. Ayrıca, bu “yap-bozlar”, belirli etkinliklerin/eylemlerin içinde gerçekleştikleri sosyal ortam ve bağlamlar üzerinde nasıl bir etkiye ve işleve sahip oldukları ve buna karşın yapısal veya sistemik unsurların bu etkinlikleri/eylemleri nasıl biçimlendirdikleri veya etkilediklerine dair sorularla da ilgilidir.

Teorik ayrıntılandırmanın çeşitli evreleri ve bunların içerimleri üzerinde de durdum. Her ne kadar yönelimli kavramların kullanımı birincil teorik ayrıntılandırma biçimini temsil etse de ikincil ayrıntılandırmanın önemini vurguladım. İkincil ayrıntılandırmada, “ana/esas”, “uydu”, “türetilmiş”, “ikincil” kavramlar ve kategoriler arasındaki ilişkileri düzenleyen kavram ağları arasında belirgin bağlantılar kurulması hedeflenir. Sosyal araştırma ve teorik gelişim arasında yakın ilişkilerin kurulmasında genel teorilerin önemli bir rol oynayabileceğini ve oynaması gerekti-

ğinin altını çizdim. Bunu üçüncül ayrıntılandırma olarak adlandırdım. Üçüncül ayrıntılandırma olarak adlandırmamın tek nedeni onu diğer ayrıntılandırma biçimlerinden ayırmaktır. Dolayısıyla üçüncül ayrıntılandırmanın sıra olarak mutlaka en sonda yer alması gerektiği kanaati uyanmamalıdır. Nitekim araştırma sürecinin (öncesi ve sonrası da dâhil) her noktasında mevcut/ önceki genel teoriler kısmen veya bütünüyle kullanılabilir - ya da sürece dâhil edilebilir -. Ayrıca, üçüncül ayrıntılandırma hem (tipolojilerin kullanılması da dâhil) diğer teorik ayrıntılandırma biçimleriyle aynı anda hem de onlardan nispeten bağımsız olarak gerçekleştirilebilir.

Şunu mutlaka belirtmem gerekiyor ki, kullanılan ayrıntılandırma stratejileri ve teknikleri her ne şekilde olursa olsun, benimsenen teorik ayrıntılandırma süreçteki son noktayı temsil eden kapalı bir ağ şebekesi olarak işlev gören kavramlar ağına kesinlikle yol açmamalıdır. Her ne kadar bazı kişiler (ve pozitivism gibi yaklaşımlar) durumun böyle olması gerektiği konusunda bizi teşvik etseler de teori ve teorik ayrıntılandırmanın asla bu şekilde olmaması gerektiğini savunuyorum. Son ayrıntılandırma aşamasını yansıtan kavram kümesi dâhi, araştırmanın son safhasına kadar olası değişikliklere daima açık olarak kalmalıdır. Hatta daha da önemlisi, sözgelimi belirli bir ayrıntılandırma sürecinin “tamamlanmış ürününü” temsil eden kavramsal bir çerçeve bile sadece “geçici olarak” tamamlanmış bir ürün olarak kabul edilmelidir, çünkü bu da hala olası değişikliklere açık olarak görülmelidir.

Bu hususlar, kişinin araştırmada harcadığı emeğe ve bunun teorik ürünlerine yönelik güvenini sarsmak adına yapılmış öneriler olarak anlaşılmamalıdır. Tam aksine bunlar, araştırmanın ortaya koyduğu teorik ürünlerin epistemolojik temellerinin tanımlanması suretiyle onların geçerliliklerinden daha emin olmak ve onlara daha fazla güvenmek adına yapılmış önerilerdir. Bu yolla üretilen bilginin (ileride değişme ihtimali olması bakımından) kesinlikten yoksun olduğunu vurgulamak, kişinin ulaş-

tığı araştırma sonuçları veya yargıları hakkında gereğinden fazla çekingen davranılması gerektiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Ayrıca bu durum, araştırma sürecinin asla sona ermediği ve ulaşılan sonuçların daima belirsiz olduğu şeklinde de algılanmamalıdır. Öyle umuyorum ki (her ne kadar bu asla tamamen garanti edilemese de), araştırma ve teorik ayrıntılandırma süreci ilerledikçe kişi, ana/esas kategorilerin ve onun temelini oluşturan kavramsal ağın geçerliliğinden daha emin hale gelir. Nitekim savunduğum analizin ve bilgi biçiminin bu kadar açık uçlu olması, araştırmacının, teorik akıl yürütme, mantıksal analiz ve ampirik “uygunluk” arasındaki etkileşimler temelinde araştırma süresince teorilerin ve sonuçların yeterliliklerini sınamasını veya kontrol etmesini sağlar.

ALTINCI BÖLÜM

UYARLAYICI TEORİYE DOĞRU

Bu bölümde, daha önce vurgulamış olduğum stratejileri ve uygulamaları hem şekillendiren ama hem de bunlardan etkilenen teorileştirme biçimine dair genel görüşümü ayrıntılandırmak istiyorum. Savunmuş olduğum teori-araştırma bağlantısının doğası, ölçüsü ve felsefi temelleriyle ilgili sorulara odaklanacağım. Bu minvalde, “teori sınama” veya hipotetik-tümdengelimci olarak adlandırılan yaklaşımlar ile temellendirilmiş-teori (teori-inşası) yaklaşımları arasındaki bir yerde duran “uyarlayıcı” teori olarak isimlendirdiğim yaklaşımı tanımlayacağım. Uyarlayıcı teori, birikimli, genel veya sistematik teorileştirmenin artık sosyal analizde bir rolünün olmadığına düşünüldüğü ve geleneksel nesnellik ilkelerinin ve araştırma kurallarının “demode” olarak görüldüğü (post-modernizm ve farklı etkileşimcilik ve fenomenoloji biçimleri de dâhil) anti-teorik duruşa sahip yaklaşımlardan da ayrılmaktadır.

Uyarlayıcı teorinin temel bazı unsurlarını daha önce ortaya koymuştum, ancak bunu sistematik bir şekilde yapmamıştım. Ayrıca, bahsettiğim bu unsurların, araştırmada kullanılabilecek genel bir strateji biçimi olarak bir araya getirilebileceğini de belirtmemiştim. Teori-inşası ve teori-sınama yaklaşımlarında kul-

lanılan duyarlı kavramlar, yönelimli kavramlar, ayrıntılandırma teknikleri, tipoloji inşası vb. gibi meseleleri ele almıştım ve bunların hepsi esas itibarıyla uyarlayıcı teorinin önemli bileşenlerini oluşturmaktadır. Nitekim bu bölümde, daha önce birbirinden bağımsız bir biçimde ele aldığım tüm bu unsurları, teorileştirme ve araştırmaya yönelik genel bir yaklaşımın birbiriyle uyumlu parçaları olarak bir araya getireceğim. Bunu gerçekleştirebilmek için, öncelikle ileri sürdüğüm argümanlarımın farklı yönlerini genel teori, sosyal bilim felsefesi ve araştırma yöntemlerindeki tartışmalarla destekleyebileceğim genel bir bağlama oturtmak zorundayım. Tartışmanın nasıl bir seyir izleyeceğini aşağıda kısaca açıklamaya çalıştım. İlk olarak uyarlayıcı teori yaklaşımının genel parametrelerini yansıttığını düşündüğüm sekiz temel maddeyi ana hatlarıyla belirteceğim. Sonrasında bu maddeleri daha ayrıntılı olarak tartışacağım.

Uyarlayıcı Teorinin Doğası ve Ölçüsü

- 1- Uyarlayıcı teori, diğer birçok yaklaşımdan faydalanan ama aynı zamanda bunlara farklı bir alternatif oluşturan bireşimli bir yaklaşımdır.
- 2- Uyarlayıcı teori, öncelikli odak noktası bakımından “orta-boy” bir yaklaşımdır, ama büyük-boy yaklaşımlarla veya daha kapsamlı teorilerle ya da araştırma türleriyle “açık-uçlu” bir ilişkiye sahiptir.
- 3- Uyarlayıcı teori, ampirik araştırmaya dayalı olarak elde edilen verileri hem biçimlendirir hem de bunlardan etkilenir. Bu teori, hem mevcut/önceki teorilerden (teorik modellerden) hem de yanı sıra ampirik araştırmaya dayalı olarak geliştirilen teorilerden yararlanır. Uyarlayıcı teorileştirme, araştırma sürecinin sürekli bir özelliğidir.

Felsefi, Metodolojik ve Teorik Bağlam

- 4- Uyarlayıcı teori, teori geliştirmek ve ayrıntılandırmak için hem tümevarım hem de tümdengelim yöntemlerini kullanır.

- 5- Uyarlayıcı teori, ne pozitivist ne de yorumlayıcı olan bir epistemolojik konuma dayanır.
- 6- Uyarlayıcı teori, ontolojik varsayımları açısından hem nesnelliği hem de öznelliği benimser.
- 7- Uyarlayıcı teori, sosyal dünyanın karmaşık, çok yönlü (katmanlı) ve oldukça iç içe geçmiş olduğunu kabul eder.
- 8- Uyarlayıcı teori, insan failler, sosyal etkinlikler ve sosyal örgütlenme biçimleri (yapılar ve sistemler) arasındaki çeşitli bağlantılara odaklanır.

Tartışmayı pratik bir hale getirmek ve uyarlayıcı teoriyi kullanmak için gerekli olan pratik stratejilerin önemini vurgulamak açısından, öncelikle felsefi ve metodolojik bağlamdaki (4-8 arası) maddeleri ele alacağım, sonrasında uyarlayıcı teorinin daha pratik ayrıntılarına (1-3 arasındaki maddelere) odaklanacağım. Şüphesiz, felsefi, metodolojik ve teorik bağlamdaki maddeleri ele alırken 1-3 arasındaki maddelerin (bu noktada oldukça eksik/taslak bir halde olsalar dahi) içerimlerini unutmamak gerekir, çünkü genel bir metodolojik ve teorik bağlam oluşturma temel amacı uyarlayıcı teorinin pratik ve kullanıma uygun yönlerini vurgulamaktır. 1-3 arasındaki maddelere şöyle üstünkörü bakıldığında bunların, başka bir gerekçeye/doğrulamaya ihtiyacı olmayan araştırma pratiğine yönelik başlı başına bağımsız bir ilkeler/kurallar kümesi oldukları izlenimi doğabilir. Ancak, burada söz konusu olan şey sadece araştırma pratiğine yönelik bir ilkeler veya pratik “temel kurallar” kümesi ortaya koymak değil, aynı zamanda genel olarak sosyolojik analiz için yeni bir metodolojik kurallar kümesi oluşturmaktır.

Bu konuyu kitabın son bölümünde geniş bir biçimde ele alacağım, ancak muhtemel yanlış anlaşılımları en baştan önlemek adına burada söylediğim şeylerden hangi anlamların çıkarılması gerektiğine dair kısa bir açıklama yapmak istiyorum. İlk olarak sosyolojik yönetime dair yeni bir kurallar kümesi oluş-

turmaya çalıştığımı söylerken bunların, bir şekilde tüm mevcut kuralların ve metodolojik yaklaşımların yerine geçeceğini ve dolayısıyla mevcut yaklaşımları gereksiz kılacağını kastetmiyorum. Nitekim bana göre, sosyal araştırma pratiği geniş kapsamlı bir şekilde düşünülmelidir ve çok farklı etkiler/yaklaşımlar karşısında açık ve esnek olmalıdır. Tek başına hiçbir yaklaşım veya kurallar kümesi sosyal gerçekliğin sınırsız çeşitliliğini açıklayamaz, bu nedenle hiçbir sınırlı ve katı yaklaşımın araştırma pratiklerini tek eline almasına izin verilmemelidir. Bu anlamda, “yeni kurallar” önermesini yaparken bunların geleneksel veya yerleşik yaklaşımların yanında yer alan kurallar olarak (bazı noktalarda mevcut yöntem kurallarının radikal bir “alternatifi” ama diğer noktalarda bunların bir tamamlayıcısı olarak) anlaşılması gerektiğini kastediyorum.

Bu amaçla, belirli araştırma kurallarının epistemolojik temellerinin ve genel teori açısından olası sonuçlarının veya içerimlerinin ele alınması gerekmektedir. Çünkü (epistemolojik ve ontolojik sorular da dâhil) metodolojik sorunlar ve ayrıca genel teoriyle ilgili olan meseleler, kimi zaman özellikle araştırma yöntemleri ve veri toplama tekniklerine dair kitaplarda - araştırma pratiğinden “bağımsız” veya onunla “ilgisiz” sorunlar olarak görülmektedir. Bu görüşün tamamen yanlış olduğu kanaatindeyim. Bilginin geçerliliğine ilişkin tüm iddialar (hatta bunlar arasından dokunulmazlık iddiasındakiler bile) epistemolojik varsayımlarla desteklenirler, dolayısıyla bunların devam eden araştırmanın bir parçası olarak ele alınması ve sürekli olarak doğrulanması (yargılanması) gerekir. Ayrıca, toplumun ve sosyal etkinliğin doğasına ilişkin genel teorik varsayımlar ve bizim bunları en iyi şekilde nasıl açıklayacağımız açıkçası araştırmanın en iyi nasıl gerçekleştirileceği sorularıyla bağlantılıdır. Dolayısıyla bu sorular oldukça iç içe geçmiştir.

1. Tümdengelim ve Tümevarım Yöntemlerinin Kullanılması

Sosyal araştırmada tümdengelim, bir olgu (örneğin intihar veya

kamu kaynaklarının kullanımı) hakkında ampirik olarak sını-
nabilir önermeler formüle edebilmek için genel bir varsayımlar
kümesi kullanılmasını gerektirirken tümevarım daha genel (te-
orik) bir anlayış geliştirme aracı olarak ampirik verilerin toplan-
masına dayanır. Uyarlayıcı teori, teoriler formüle edebilmek için
hem tümdengelim hem de tümevarım yöntemlerini (bunların
birbiriyle harmanlanması belirli koşullara bağlı olacaksa da) bir-
likte kullanır. Ancak, uyarlayıcı teorinin bu özelliği, belirli yak-
laşımlar veya düşünce okullarındaki yazarlar tarafından yapılan
benzer fakat nihayetinde “yüzeysel” veya “görünüşte” iddialarla
karıştırılmamalıdır. Bu tür yazarlar, genel olarak benimsedikleri
yaklaşımların veya konumların hem tümevarım hem de tüm-
dengelim yöntemlerini rutin bir şekilde içerdiğini iddia ederler.
Bu anlamda, tüm araştırma pratiğinin bir miktar hem tümeva-
rım hem de tümdengelim yöntemini içerdiği düşünülür (dola-
yısıyla hakikate ilişkin rasyonel teoriler ve ampiristlerin de hem
tümdengelim hem de tümevarıma dayandıkları düşünülür -bir
sonraki bölüme bakınız -). Ancak yakından incelendiğinde bu
iddiaların çoğunlukla tümdengelim ve tümevarımla ilgili çok
sınırlı tanımlamalara dayandıkları görülür, çünkü bu yaklaşımların
daha büyük veya daha kapsamlı varsayımları aslında bu
konumlardan (tümdengelim veya tümevarımdan) birine veya
diğerine mani olur, öncelik ya da ayrıcalık tanır.

Örneğin çok net bir biçimde temellendirilmiş teori geleneği
içinde yer alan Strauss (1987), kendi durduğu konumun hem
tümdengelim hem de tümevarım unsurlarını içerdiğini iddia
eder. Ancak, temellendirilmiş teorinin temel varsayımları buna
sadece ağırlıklı olarak tümevarım yöntemine dayanan bir bağ-
lam içinde izin verir. Nitekim Glaser ve Strauss’a (1967) göre,
meşru veya geçerli bir teori ancak ampirik araştırma verilerine
dayalı olarak elde edilir ve böylelikle teoriler “verilere dayatıl-
maz” (Daha sonraki kısımlarda teorilerin verilere dayatılması
fikirinin tümdengelim (orta-boy) ve genel teorileştirmenin en
temel yanlışı olduğunu belirteceğim.) Temellendirilmiş teori

örneğinde şurası çok açıktır ki, tümdengelimle dayalı metotlar ancak ampirik araştırma verilerine dayalı teorileştirmenin esas alındığı tümevarımcı bir varsayımlar kümesinin sınırları içinde tolere edilir.

Benzer şekilde, Merton'un (1967) araştırma anlayışı ve orta-boy teorileştirmesi, oldukça kapsamlı bir hipotetik-tümdengelimci yaklaşımın sınırları içinde yer alır. Bu anlayışta, teorinin sınanabilir araştırma hipotezlerinin ortaya çıkarılabileceği bir soyut varsayımlar kümesi aracılığıyla geliştirilmesi veya inşa edilmesi gerektiği vurgulanır. Bu sınırlar içinde Merton, ampirik gözlemlere dayalı olarak genelleştirmeler yapmak veya mevcut teorilerin yeniden formüle edilmesini gerekli kılan belirli olguların keşfedilmesi gibi bazı tümevarım unsurlarını da dikkate alır (Merton, 1967). Ama burada da teoriler, tümevarım yönteminin çok sınırlı bir paya sahip olduğu ağırlıklı olarak tümdengelimle dayalı bir bağlam içinde formüle edilirler. Nitekim gerek Strauss'un gerekse de Merton'un görüşlerinde hem tümdengelim hem de tümevarım yöntemleri birlikte kullanılıyormuş gibi görünse de aslında bunlar ya tümevarım ya da tümdengelim çok sınırlı tanımlamalarına dayanmaktadırlar. Nitekim bu yaklaşımlarda çok net bir şekilde tümevarım ve tümdengelim yöntemlerinden bir tanesinin önemli içerimleri göz ardı edilir ve ayrıca sosyal analiz ve araştırmada kullanımı engellenir veya sınırlandırılır. Dolayısıyla görünüşte özgür bir kullanım ve işleyiş varmış gibi dursa da bu asıl gerçeği yansıtmamaktadır.

İşte bunlar tam da benim kaçınmaya çalıştığım temel epistemolojik kısıtlamalardır. Dolayısıyla uyarlayıcı teori hem tümdengelim hem de tümevarım yöntemlerini kullanır. Bu, görünüşte birbiriyle "çelişen" önermeler veya temel varsayımlar olarak kabul edilebilecek unsurları bir araya getirme çabası olarak anlaşılmalıdır. Uyarlayıcı teori, tümevarım ve tümdengelim aşırı, katı veya dogmatik tanımlamalarından kaçınarak ve bunları potansiyel anlamda "açık" söylemler olarak düşünerek bu çelişkileri/uyuşmazlıkları ortadan kaldırmaya çalışır. Bu nedenle

benim tümevarım ve tümdengelim yöntemlerini kullanış biçimim, teorinin, *son kertede ya* sadece tümdengelim yoluyla *ya da* sadece tümevarıma dayalı bir referans çerçevesi içinde üretileceği fikrini uyandırmamalıdır. Uyarlayıcı teoride, her iki yöntem de teori geliştirme, inşa etme ya da ayrıntılandırma faaliyetinde aynı referans çerçevesi ve özellikle aynı araştırma süreci ve zaman diliminde kullanılır. Bu anlamda, uyarlayıcı teoride tümevarım ve tümdengelim daha kapsamlı ve anlamlı bir şekilde tanımlanırlar ve bunların ampirik araştırma verilerine dayalı teorileştirme faaliyetinde öne çıkarılmalarına ve süreçte rol oynamalarına izin verilir.

Ayrıca, bu kapsamlı tanımlamalarla bağlantılı olarak tümevarım ve tümdengelim birbirlerinin etkisine potansiyel olarak açık olan düşünce çerçeveleri - söylemleri ve bunların içerdiği pratikler - olarak görüyorum. Dolayısıyla, bu yalnızca teori inşası sırasında onların her ikisinden de yararlanılmasına müsaade etmek meselesi değil, aynı zamanda onların birbirlerini karşılıklı olarak etkilemesine de izin vermektir. Nitekim tümdengelim ve tümevarımın (aşırı uçlarda değil de) ılımlı bir şekilde tanımlanması bunu mümkün kılacaktır. Epistemolojik dayanaklar olarak ne tümevarım ne de tümdengelim, yaptıkları etkiler açısından öncelikli veya ayrıcalıklı olarak düşünülemezler - her ikisi de tek başına katı bir şekilde bilgi üretiminin en temel dayanağı veya önermesi olarak görülmemelidirler -. Tümevarım ve tümdengelim, bilgi üretimi için eşit derecede öneme sahip, farklı ampirik ve teorik koşullara göre karşılıklı olarak birbirini etkileyen yaklaşımlar şeklinde görülmelidirler. Farklı ampirik ve teorik koşullara göre, ifadesi, belirli bir araştırmanın “devam eden” niteliğini yansıtmaktadır. Bu bağlamda uyarlayıcı teori hem elde edilen veriler hem de teorik açıklama biçimleri (modeller, kavramlar ve çerçeveler) doğrultusunda gelişen koşullara uyulanır. Bu nedenle (örneğin intihar türleri veya fahişeliğin ekonomik temelli farklı örgütlenme biçimleri üzerine) açıklayıcı bir model, devam eden veri toplama faaliyetini (örneğin görüşmeleri, dokümanları) hem biçimlendirir hem de eş zamanlı olarak ondan etkilenir.

Kısacası uyarlayıcı teori açısından, kişinin genel varsayımlarından hareketle (tümdengelim aracılığıyla) ampirik olarak sınılanabilir önemeler mi çıkaracağı yoksa belirli “ampirik” örneklerden hareket başlayıp (tümevarım aracılığıyla) genel bir kavramsal anlayışa mı ulaşacağı sorusu araştırma sürecinin muhtemel boyutları olan koşulların durumuna bağlıdır. Yani bazı araştırmalar, ortaya koydukları pratik ve kavramsal problemler ve bunlara ilişkin getirdikleri pratik ve kavramsal çözümler bakımından kendine özgü koşullara sahip olabilirler. Nitekim tümevarım ve tümdengelim yöntemlerinin oynayacakları roller devam eden araştırmanın kendine özgü yapısına ve gidişatına bağlı olacaktır. Ancak, herhangi bir araştırmada bu iki yöntemin aslında ne düzeyde etkili olduğuna (oynadığı role) bakılmaksızın tüm koşullarda (veya çoğu koşulda) tek yönlü bir akıştan ziyade yöntemler arasında karşılıklı bir etkileşimin olması beklenir.

2. Hakikate İlişkin Teoriler: Ampirizm ve Rasyonalizm

Tümevarım ve tümdengelim meselesi, sosyal analiz ve araştırmada bilgi üretiminin doğasıyla (bilgi teorileri ya da epistemolojik önermeler olarak ampirizm ve rasyonalizmin kendilerine özgü değerleri ve iddialarıyla) ilgili tartışmayla da bağlantılıdır. Ampirizm, geçerli bilginin sadece duyuusal deneyimlere - kısacası sosyal dünyanın duyularımızla gözlemlenebilen boyutlarına dayandırılabilceğini vurgular. Diğer taraftan rasyonalizm, önsel (apriori) bilgiye - çeşitli argümanlara ve akıl yürütme biçimlerine dayanan ve deneyimlerden bağımsız olan bilgiye - inanır. Geleneksel olarak ampirizm hakikate ilişkin “uygunluk” anlayışıyla/teorisiyle bağlantılıdır. Burada, teori ve kavramların “olgularla” veya “ampirik verilerle” doğrudan (çoğunlukla fotoğraf gibi bire bir) uygunluk taşıdığı düşünülür. Rasyonalizm ise çoğunlukla hakikate ilişkin “tutarlılık” anlayışıyla/teorisiyle bağlantılıdır. Burada ise, bir teorinin bünyesindeki kavramlar arasındaki ilişkilerin, teorinin işaret ettiği olguları bizim anlayabileceğimiz terimlere dönüştürmede belirleyici olduğu düşünülür.

Görünüşte bu durum, ampirizmin tam anlamıyla tümevarımla uygunluk gösterdiği ve rasyonalizmin ise daha çok tümdengelim yöntemiyle örtüştüğü şeklindeki tümevarıma karşı tümdengelim tartışmasını yansıtıyor gibi durmaktadır. Ancak, “ampirik temelli teorileştirmeye” (veya ampirik araştırma verilerine dayalı olarak teori geliştirme faaliyetine) yönelik yaklaşımların çoğunun ampirizmi en güvenilir ve en temel bilgi kaynağı olarak vurguladıklarını söylemek de o kadar basit değildir. Temellendirilmiş teorinin ampirizmi en temel bilgi kaynağı olarak vurguladığından şüphe yoktur. Zira temellendirilmiş teoriye göre teori, deneyimlerinin sunulmasına çalışılan insanların yaşamlarının doğru bir temsiline ve gözlemlere dayalı olarak geliştirilmelidir. Bu örnekte, akıl yürütme biçimlerine ve teorik argümanlara verilen herhangi bir rol en iyi ihtimalle temellendirilmemiş, spekülatif soyutlamalar (Glaser ve Strauss, 1967; Strauss, 1987; Strauss ve Corbin, 1990) ve en kötü ihtimalle de sosyal hayatın meşru olmayan somutlaştırması olarak kabul edilecektir (Blumer, 1969; Rock içinde Becker, 1979). Fakat öte taraftan, Merton’ın oldukça büyük öneme sahip ampirik temelli teori anlayışında görünür bir şekilde rasyonel bilgi biçimlerinin rol almasına izin verilir. Burada, ampirik olarak sınanacak olan hipotezler mantıksal varsayımlar ve önermeler temelinde oluşturulur. Ancak daha yakından incelendiğinde ortaya çıkan şey şu ki, ampirik temelli teorideki rasyonel bilginin rolü Merton’ın ampirik ölçütlere iki noktada verdiği aşırı önemden dolayı çok ciddi bir şekilde sınırlandırılmıştır. Birincisi, Merton’a göre her ne kadar ampirik temelli teoriler ancak soyut bir varsayımlar kümesi bağlamına oturtulduğunda gerçek teoriler haline gelseler de teorik problemlerin ilk temelleri (intihar veya sapma oranları gibi) gözlemlere dayalı ampirik genelleştirmeler aracılığıyla atılır. Bu nedenle, örneğin Merton’a göre, Durkheim’in meşhur intihar teorisi başlangıçta Katolik ülkelerdeki intihar oranlarının genelde Protestan ülkelerdekinden daha düşük olduğu yönündeki ampirik gözlemden hareketle oluşturulmuştu. Bu gözleme daya-

narak yapılan ampirik genelleştirme, nihayetinde tümdengelim yöntemiyle çözülecek (Katolik ülkelerdeki intihar oranlarının neden düşük olduğu, Protestan ülkelerde neden daha yüksek olduğu şeklindeki) teorik problemin doğasını belirlemiştir. İkinci olarak Merton'a göre, teorik problemler (ampirik gözlemler ve genelleştirmeler için bir açıklama sağlayan) soyut bir varsayımlar kümesi bağlamına oturtulup uygun bir şekilde formüle edilmeli, daha sonra bu yolla formüle edilmiş hipotezlerin geçerlilikleri ampirik olarak sınanabilirlikleri ve uygunlukları açısından denetlenmeli veya başka bir deyişle ampirik bulgularla ve kanıtlarla yargılanmalıdır.

Merton'ın bu iki varsayımından dolayı orta-boy teori anlayışında meşru teorinin veya onun ifadesiyle "gerçek teori"nin üretilmesi büyük ölçüde ampirist geçerlilik ölçütlerine dayanmaktadır. Glaser ve Strauss'ta olduğu gibi Merton da (gözlem ve ölçme gibi) duyusal deneyimler aracılığıyla ortaya çıkarılan ampirik verilerin üstün otoritesini kabul etmeyen hiçbir teoriyi dikkate almama eğilimindedir. Bu nedenle her ne kadar bu yaklaşımda çeşitli noktalarda tümdengelim yöntemi kullanılsa da, ampirik temelli teorinin nihai olarak şekillendirilmesine ve üretilmesine ampirik kanıtlar, sınanabilirlik ve diğer duyusal olarak gözlemlenebilen olgular dünyası aracılık eder. Bu anlamda rasyonalizmin etkisi, ampirist geçerlilik ölçütlerinin baskın etkisiyle tamamen pasifize edilmiştir. Dolayısıyla hem temellendirilmiş hem de orta-boy ampirik temelli teori biçimleri rasyonalist temellerden ziyade ampirist temellere dayanırlar.

Bu durum, en kötü ihtimalle sosyoloji disiplini içindeki ampirik araştırma - ve bunun yol açtığı "ampirik temelli" veya "özcü" teori - ile genel teori arasındaki bağın kopmasına neden olur. En iyi ihtimalle ise, ampirik araştırma ve genel teori arasında bir tampon oluşmasına yol açar. Çünkü genel teoriler, her zaman için belirli bir ölçüde rasyonel kanıt, geçerlilik ve açıklama biçimlerine dayanırlar. Bu noktada, bazı örneklerde rasyonalizme yönelik bu eğilimin çok aşırıya kaçtığı ve bunun sonucunda

da ampirik kanıtların gücünü kabul etmeyen neredeyse tamamen kendine-gönderimli teorilerin ortaya çıktığı iddia edilebilir. Ancak rasyonalizmle olan bağına hiçbir zaman koparmayan genel teori örnekleri de vardır. Bana göre klasik sosyologların çalışmalarında görülen bu önemli bağlantı, ampirik teori ve genel teori arasında sağlanacak *uzlaşma* bağlamında yeniden kurulmalıdır. Bu yönde uyarlayıcı teori, ampirik araştırma ve ampirik temelli teorileştirmede rasyonel kanıt ve geçerlilik biçimlerine sürekli yer vererek bu bağlantıyı muhafaza etmeye çabalar. Bu anlamda, tümdengelim vurgusu yapılan teori-geliştirme modelleri rasyonalist değerlendirme ölçütleriyle olumlu anlamda desteklenmelidirler.

Ancak, tümevarım ve tümdengelim arasındaki bağlantı meselesinde olduğu gibi, ampirizm ve rasyonalizm de birbirleriyle çelişen ve kıyaslanamayan epistemolojik başlangıç noktaları olarak görülmekten ziyade - potansiyel olarak birbirlerini etkilemeye açık ve olumlu-yapıcı bir etkileşim kurabilen söylemler olarak kabul edilmelidirler. Bunun önemli bir yönü (daha önceki paragrafta belirtmiş olduğum) ampirizm ve rasyonalizmin dayandıkları hakikate ilişkin teorilerdir. Her ikisinin de önerdikleri bazı şeylerin olduğunu kabul etsek de aşırı tutarlılık ve aşırı uygunluk teorilerinin ikisinden de kaçınmak gerekmektedir, çünkü bunların ikisi de daha fazla gerçekliğe dayandıklarına (veya daha üstün açıklayıcı güce sahip olduklarına) dair aşırı ve - bu nedenle de - yanlış iddialarda bulunurlar. Uyarlayıcı teori, en yeterli ve güçlü açıklama biçimlerine ulaşabilmek için hem her iki teoriden de yararlanır hem de bunların sınırlılıklarını aşmak adına ikisi arasındaki orta noktayı bulmaya çalışır.

3. Sosyal Bilimlerin ve Sosyal Gerçekliğin Doğası

Uyarlayıcı teorinin sosyal bilimin doğasına ilişkin benimsediği konum ne pozitivist ne de yorumlayıcı bir anlayıştır. Geleneksel pozitivism, sosyal dünyanın, davranışları doğal dünyanın yasa benzeri, öngörülebilir ve genelleştirilebilir cansız olgularından

tamamen farklı olan “anlam-verici” insanların etkinlikleri/eylemleri tarafından inşa edildiğini kabul etmez. İnsanların davranışları ile sosyal yapıların işleyişi ve sosyal süreçler çoğunlukla öngörülemezdir ve asla evrensel ilkeler tarafından belirlenmezler; bunlar ayrıca yasa benzeri genelleştirmeler açısından da betimlenemezler. Bu açıdan, sosyal analize ilişkin yorumlayıcı (veya hümanist) görüş, bence haklı olarak öznel bir bakış açısının sosyal hayatı anlamada çok büyük bir öneme sahip olduğunu savunur. Sosyal analiz, herhangi bir zamandaki araştırmanın öznesi olan insanların bakış açısından sosyal dünyayı anlamaya çalışmalıdır. Yorumlayıcı anlayışla ilgili temel problemlerden biri, onun bu görüşü çok aşırı uçlara çekmesidir. Nitekim yorumlayıcı anlayışta, sosyal dünyanın bütünüyle öznel arası anlam ve iletişimden ibaret olduğu düşünülür. Bu anlayış, sosyal hayatın sosyal yapılar ve sistemler, egemenlik biçimleri, kültürel semboller, ideoloji gibi birçok yönünü ihmal eder. Sosyal dünyanın bu yönleri dikkate alınmadan onu anlamak mümkün değildir.

Uyarlayıcı teori, sosyal hayatın birçok boyutunun aktörlerin anlamları ve öznel kavrayışları açısından değerlendirilmesi gerektiği fikri ile sosyal hayatın başka yönlerinin doğal olgularla daha fazla ortaklığı olduğu ve daha “nesnel”, bilimsel terimlerle açıklanması gerektiği gerçeğini uzlaştırmaya çalışır. Yapılar, süreçler, ortamlar ve kaynaklar (ayrıca bunlara olanak sağlayan süreçler, işleyişler) gibi sosyal olgular, insan davranışları ve etkinlikleriyle - her ne kadar bunlar doğrudan sosyal olguların kapsamı içerisinde yer alsalar da - karıştırılmamalıdır. Üretici veya nedensel bir yapıya sahip bu tür olguların, sosyal hayatın gözlemlenebilir taraflarının altında yatan ve onları biçimlendiren fenomenler olarak anlaşılması daha doğru olacaktır. Bu nedenle, sınıf yapıları veya egemenlik biçimleri gibi olgular gözlem ve ölçüme doğrudan uygun olmayabilirler. Ancak, bunların sosyal hayata etkileri açık bir şekilde saptanabilir/algılanabilir - mesela, maddi kaynakların dağılımını belirleyen sosyal sınıf değişkeninde veya konuşma kodlarının yapısında (Bernstein, 1973) veya

çeşitli baskı türlerinin ve egemenliğin eşlik ettiği kontrolde bu etkileri saptamak mümkündür -.

Bu nedenle, uyarlayıcı teori her ne kadar genel olarak pozitivizmi reddetse bile sosyal dünyada doğal dünyadakilerle benzerlikler taşıyan olgular olduğunu reddetmez. Sosyal dünyanın bu boyutlarını sadece öznel arası anlam ve etkileşim süreçlerinin boyutları olarak düşünmek yanlıştır. Aksine, bu olgular hem insan davranışlarından ve sosyal etkinliklerden bağımsız kendilerine özgü “gelişen özelliklere” hem de sosyal etkileşim dünyasıyla yakın ve daimi bir bağa sahiptirler. Bu nedenle, sosyal olgular görece “şahsi-olmayan” ve nesnel veya “kişilik-ötesi” ve “durumsallık-ötesi” bir niteliğe sahip şeyler olarak kabul edilmelidirler.

Uyarlayıcı teori bunu sağlayabilmek için hem “içsel” öznel bir sosyal etkileşim bakış açısını kapsayan hem de aynı zamanda bu tür etkinliklerin daima genel sosyal ortam bağlamlarında ve bağlamsal kaynaklar içinde yer aldıklarını kabul eden bir epistemolojik konumu destekler. Sosyal ortamlar ve bağlamsal kaynaklar belirli insanların, grupların ve durumların dışındadırlar ve bu nedenle “nesnel bir gözlemci”nin bakış açısından hareketle kavranmalıdır (Habermas, 1987). Bu nesnel gözlemci bakış açısının, hakikate ulaşmayı önceleyen - öznel fikirleri, duyguları ve deneyimleri vb, yok sayan - pozitivist nesnelcilik anlayışıyla hiçbir bağlantısı yoktur. Nesnel gözlemci bakış açısı, sosyal ortamlar ve bağlamların - bunların sistemik/yapısal yönlerinin - gelişen özelliklerini yansıtabilmek için sadece aktörlerin sahip oldukları bakış açısından başka bir bakış açısına kaymalarını belirtmektedir. Bu tür bir alternatif bakış açısı, “aynı” düzendeki hakikate daha iyi ulaştığı iddiasında değildir. Daha ziyade bu, aynı düzendeki sosyal olgulara ve bunlarla ilişkili hakikate farklı bir biçimde ulaşmayı belirtir.

Sosyal bilimsel analizin doğasına ilişkin bu epistemolojik varsayımlar uyarlayıcı teoriyi pozitivism ve yorumlayıcı anlayışların varsayımlarından ayırmaktadır. Nitekim uyarlayıcı teorisinin

ontolojik bağılıkları - sosyal gerçekliğin doğasını nasıl anladığı - da bu epistemolojik varsayımlara dayanır. Uyarlayıcı teorisinin öznelciliği ve nesnelciliği kapsıyor olması, onun sosyal dünyayı hem nesnel hem de öznel yönleriyle (ve ikisinin harmanlanması suretiyle) ele aldığı anlamına gelir. Hem sosyal etkileşim dünyası (Habermas'ın deyimiyle 'yaşantı-dünyası') hem de sosyal ortamlar ve bağlamsal kaynaklar dünyası (Habermas için sosyal 'sistemler') sosyal dünyanın gerçek ve birbiriyle bağlantılı boyutları olarak kabul edilir. Ancak, başka bir yerde (Layder, 1997), bu "alanların" farklı yollardan inşa edildiğini ve bunların birbirlerine indirgenemeyecek kadar kendilerine özgü kısmen bağımsız özelliklere ve niteliklere sahip olduklarını belirttim.

Bu anlamda uyarlayıcı teori ılımlı bir nesnelciliği desteklemektedir, ancak bu (çoğu zaman haksız yere) çok fazla eleştiriye maruz kalan nesnelcilik "versiyon"larıyla karıştırılmamalıdır. Örneğin Giddens (1984), sembolik etkileşimciler, etnometodologlar, fenomenologlar, vb gibi diğer hümanist yazarlarla birlikte, her türlü nesnelciliğe şiddetli bir şekilde karşı çıkar. Her türden nesnelciliğin bu şekilde terslenmesi yersiz ve haksız yerdedir. Çünkü bazı nesnelcilik biçimleri, sistemik olguların farklı ve kısmen bağımsız özelliklerinin ifade edilebilmesinin tek yoludur ve dolayısıyla önemlidirler. Bu açıdan, önermiş olduğum ılımlı nesnelcilik biçimi (Giddens'in iddia ettiği üzere - bkz. Layder, 1997-) determinizm, işlevselcilik veya pozitivizmle ilişkili veya özdeş değildir. Mevcut bağlamda, nesnelci bir konumun benimsenmesinin sözde "mantıksal" bir sonucu olarak sosyal-yapısal veya sistemik olguların sosyal failliği (etkinlikleri, eylemleri) hatalı bir şekilde - belirlemesine karşı çıkılmalıdır.

Nesnelciliğin ılımlı versiyonu sosyal gerçekliğin hem öznel hem de nesnel yönlerden oluştuğunu ve bunların çok derin bir şekilde iç içe geçmiş olduklarından dolayı birbirlerini hem belirlediklerini hem de etkilediklerini kabul eder. Yani sosyal etkinlikler sistemik olgular (değerler, ideoloji, güç, para ve bunların içinde yer aldıkları sosyal olarak örgütlenmiş ortamlar) tarafın-

dan belirlenirlerken ve önemli ölçüde biçimlendirilirlerken aynı zamanda bizzat sosyal etkinlikler sosyal sistemik boyutları ve sosyal düzenleri yeniden üretmeye, sürdürmeye veya dönüştürmeye olanak sağlarlar. Önemli olan nokta şu ki, bu tür bir nesnelci konum, öznel arası alanın ötesinde veya aktörlerin davranışlarını belirleyen güdülerin ve gerekçelerin ötesinde bir dünya tasavvur edemeyen naif bir öznelcilikten vazgeçer. Sosyal dünya hem nesnel ve öznel boyutları hem de bunların çeşitli biçimlerde “harmanlanmış” veya iç içe geçmiş yapılarını kapsar, dolayısıyla uyarlayıcı teori araştırma amaçları doğrultusunda sosyal dünyanın bu karmaşık ve anlaşılması güç/yoğun yapısını kabul eder. Ayrıca, uyarlayıcı teori sosyal dünyanın bu karmaşık ve yoğun dokusunun, faillik ve yapı arasındaki çeşitli bağlantılar aracılığıyla biçimlendirildiğini kabul eder.

4. Karmaşıklık ve Yapı-Fail İlişkileri

Sosyal dünyanın karmaşıklığını ve yoğunluğunu (temel olarak katmanlı ve çok-yönlü niteliğini) kabul etmek, asla hakikate ilişkin “en iyi/yakın tahminleri” aramaktan vazgeçmek veya bunları reddetmek anlamına gelmemelidir. Aslında sosyal dünyanın karmaşık ve yoğun olması, sosyal araştırmanın daha kesin ve yeterli bilgi arayışını terk etmesini değil, doğru açıklamalar ve bulgulara olan ihtiyaca daima daha fazla özen gösterilmesini gerektirir. Bu nedenle uyarlayıcı teori, mutlak kesinliğe veya saf nesnellığe sahip bilgiyi hedefleyen herhangi bir pozitivist anlayışa bağlı olmamasına rağmen sosyal araştırmanın amacının her daim daha yeterli bilgi üretmek olduğu fikrinden de vazgeçmez. Bu açıdan, daha yeterli ve geçerli bilgiye ulaşabilmek için iki şey/ölçüt gereklidir. Birincisi, daha yeterli ve geçerli bilgiye, incelenen sosyal gerçekliğin (belirli bir grup, çevre, sosyal olay, sosyal politika sorununun) daha önce yapılmış olan betimlemelerinden daha gelişkin veya doğru tasvirlerinin yapılmasıyla ulaşılabilir. İkincisi, sosyal olguların daima güçlü açıklamalarının formüle edilmesi ve sunulmasıyla ulaşılabilir. Yani daha yeterli ve geçerli bilgiye,

önceki veya mevcut açıklama biçimlerinden daha fazla referans çerçevesi içeren açıklamaların yapılmasıyla ulaşılabilir.

Bu ölçütler ve daha fazla yeterliliğe ulaşma arayışı, post-modernist ve post-yapısalcı düşünce okullarının karmaşıklık problemlerine karşı benimsedikleri konumla bağdaşmaz. Bu düşünce okullarının anlayışında tam bir rölativizm (görecelik) vardır ve ayrıca tüm bilgi biçimlerinin (kesinliklerine veya gerçekliklerine bakılmaksızın) eşit derecede geçerli oldukları düşüncesi hakimdir. Son derece karmaşık bir sosyal dünyada “düzen” arayışından vazgeçmek, yöntem ve işleyiş kurallarına bakılmaksızın “her şey uyar” şeklindeki bir metodolojik buyruğu da beraberinde getirir. Her ne kadar *yöntem arayışından vazgeçilmesi* tezinin (Feyerabend, 1978) bazı versiyonları kabul edilebilir olsa da uyarlayıcı teoriye göre, metodolojik yöntem ve kurallardan anarşik veya tamamen ilkesiz bir şekilde vazgeçilmesi - özellikle metodolojinin formel ve epistemolojik olarak daraltılmasından vazgeçilmesi gerektiği fikri - sorumluluğun, yargılama ölçütlerinin ve ahlakın basitçe inkar edilmesidir. Aynı şekilde, teorik bir bilinemezliğin (agnostisizmin) benimsenmesi veya sosyal gerçekliğin sınırsız karmaşıklığını kabul etmenin karşılığı olarak genel veya sistematik teorileştirmenin yasaklanmasını savunmak, araştırmacının, sosyal araştırmanın temelini oluşturan analitik varsayımlarını ve aksiyomlarını netleştirmeye çalışmaktan vazgeçmesini gerektirir. Şurası gayet açık ki, açıklayıcı sorumluluktan bu şekilde kaçınmak ve ayrıca geçerlilik ve güvenilirlik ilkelelerinden uzak durmak, uyarlayıcı teorinin amaçlarına ve ilgilerine tamamen zıttır.

Şimdi, tartışmanın odağını sosyal dünyanın karmaşıklığının ve yoğunluğunun en iyi nasıl ele alınacağıyla ilgili meseleden uzaklaştırıp, öncelikle bu unsurların nasıl inşa edildiği meselesine geçmek istiyorum. Her ne kadar sosyal dünya büyük ölçüde insanların davranışlarını belirleyen anlamlar, güdüler ve gerekçeler tarafından inşa olunsu da bu, asla sosyal dünyanın dokusunun dışında gerçekleşmez. Bu nedenle karmaşıklık ve yoğunluk,

bu olguların yalnızca birbiri içine geçmiş ve kenetlenmiş olduklarına işaret etmez. Bu açıdan, sosyal dünyanın tamamen özneler arası olgulardan ibaret olduğu fikri, sosyal araştırmanın sadece bu şeylerle ilgilenmesi gerektiğini ileri süren yorumlayıcı anlayışla birlikte reddedilmelidir. Diğer taraftan, sosyal dünyada sadece (sınıf, statü, gelir, meslek, inanç mensubiyeti, rol beklentisi, vb gibi) sosyal yapısal veya sistemik değişkenlerin yer aldığı şeklindeki düşünce de aynı şekilde bu değişkenlerin sadece bir bütün olarak sosyal gerçekliği inşa eden muhtemel olguların belirli parçalarını temsil ettikleri temelinden hareketle reddedilmelidir.

Belirttiğim üzere, yapısal değişkenler ya da özneler arası anlamların her ikisi de sosyal dünyayı kavrayabilmemiz açısından önemlidir. Nitekim yapısal değişkenler ve özneler arası anlamların sosyal analizin birbirinden ayrı odak noktaları oldukları şeklindeki düşünce doğru değildir. Uyarlayıcı teori, sistemik ve yapısal güçler, düzenler/işleyişler ve üretici süreçlerle bütüncül olarak ilgilenilmesi gerektiğini savunur. Uyarlayıcı teori, özellikle, bu farklı unsurları kapsayan ve genel olarak yaşam dünyası ve sistem unsurlarını bir arada tutan “bağları” temsil eden olgulara odaklanır. Başka bir deyişle, uyarlayıcı teori, sosyal yapı (veya sosyal unsurlar) ve sosyal faillik arasındaki bağlantı biçimlerinin çeşitliliğini hedefler. Bu unsurlar, sıkıca birbirlerine kenetlenmiş oldukları için karmaşık ve çok-yönlü bir sosyal gerçeklik meydana getirirler. Uyarlayıcı teori, yapı/sistem ve faillik arasındaki belirli bağlantı biçimlerini tanımlayabilmek için bu sıkıca birbiri içine geçmiş karmaşıklıktan soyutlanmaya çalışır. Ayrıca, uyarlayıcı teori, bunları analiz edebilmek için onları geçici olarak içinde yer aldıkları öncelikli bağlamlarından (metodolojik bir anlamda) “koparır/dışarıya çıkarır”

Uyarlayıcı teori mümkün olduğu kadar faillik ve yapı arasındaki bağlantılara veya birlikteliklere odaklanır. Bu nedenle uyarlayıcı teori onunla benzer bir odağa sahip bir araştırma için oldukça yararlıdır. Yani uyarlayıcı teori, sosyal hayatın mikrobeyutları (kişiler arası karşılaşmalar) ile sistem unsurlarının (et-

kinlik ortamları ve bağlamlarının) iç içe geçişlerini dikkate alan bir araştırma için son derece uygundur. Uyarlayıcı teori ya sadece (sınıf, kolektif eylem, toplumun kurumsal ve örgütsel boyutları gibi) ortak sosyal olgulara odaklanan ya da yalnızca özneler arası anlam analizlerine odaklanan araştırmalar için ise daha az kullanışlıdır. Bu anlamda uyarlayıcı teori her ikisine de odaklanmayı gerektirir.

Bu tür bir anlayış, modern sosyal teori içindeki, özellikle faillik ve yapının farklı katkılarını aynı pota içinde eriten bireşimli bir bütün içinde yok etmeye çalışan bazı yaklaşımlarla bağlantıyı koparmayı gerektirir. Bu noktada Giddens'in yapılaşma teorisi (1984) oldukça önemlidir. Giddens her ne kadar faillik ve yapıyı bir araya getirmeye çalışsa da bunu, sosyal hayatın bu yönlerinin birbirinden farklı boyutlarını ve ayrıca bunların sosyal etkinlikleri biçimlendirmedeki ve sosyal yapıların/sistemlerin yeniden üretimindeki farklı katkılarını görmezden gelerek yapmıştır. Bunun bir nedeni Giddens'in her türlü nesnelciliği (sembolik etkileşimciler, etnometodologlar, fenomenologlar ve aynı epistemolojik ve ontolojik önermelere bağlı olan diğer yaklaşımların yaptığı gibi) reddetmesidir.

Nesnelciliğin reddedilmesi, sosyal hayatın öznel ve nesnel boyutları arasındaki bağlantıların tam olarak keşfedilememesi sonucunu doğurur. Örneğin Giddens'a göre sosyal sistemler/yapılar özneler arası olguların dışında herhangi bir bağımsızlığa sahip değildirler. Ona göre sistemler/yapılar ancak doğrudan aktörlerin gerekçelerini ve güdülerini içerdiği kadarıyla mevcuttur. Bunun sonucu olarak yapılaşma teorisinin baskın eğilimi, öznelciliğe ve özneler arası olgulara öncelik/ayrıcılık tanınması yönündedir. Neticede yaşam dünyası ve sistemik olguların kısmen bağımsız katkılarını tam olarak betimleyemeyen dengesiz bir analiz ve araştırma ortaya çıkar. Bu nedenle de yaşam dünyası ve sistemik olgular arasındaki bağlantılar yeterince keşfedilemez. Bunu, Giddens'in sosyolojik yöntemle dair sunduğu iki "yeni kural" da görmek mümkündür.

Giddens (1976:160) yönteme dair birinci kuralında, “önceden-verili” nesnelerin olmadığını ve sosyal dünyanın “öznelin aktif olarak yaptıkları şeyler tarafından inşa olduğunu veya üretildiğini” vurgular. Uyarlayıcı teori ve onun dayandığı sosyal alanlar teorisi (Layder, 1997), bu tür bir varsayımı reddeder, çünkü bu varsayım yukarıda sözü edilen etkinliklere, anlamlara ve güdülere dengesiz bir şekilde odaklanılmasına yol açar. Sosyal alanlar teorisi, failden tamamen bağımsız önceden verili sosyal gerçeklik boyutları olmasa bile, toplumun önceden inşa olunan ve tarihsel olarak ortaya çıkan önemli boyutlarının olduğunu savunur. Bunlar, insanların gündelik yaşantılarında karşılaştıkları süregelen “dışsal” koşulları temsil eder.

Bu tür dışsal koşullar, gündelik hayatın rutin yönlerine katkıda bulunan kişiler arası karşılaşmaların içsel mikro-dünyasıyla gerçek bir bağa sahiptir. Bu nedenle, sosyal dünyanın, öznelin “durumsal” karşılaşmaları sırasında aktif olarak yaptıkları şeylerle bir arada yer alan ve karmaşık bir bağlantısı olan önceden-inşa edilmiş birçok yönü (genel olarak sistemik olgular) vardır. Yapılaşma teorisi (Giddens, 1987) durumsal etkinliğin (Goffman’ın -1983- deyiimiyle ‘karşılıklı etkileşim düzeni’nin) sosyal hayatın oluşumundaki kurumsal yeniden-üretimden bağımsız kendine özgü özelliklerinin olduğunu da kabul etmez. “Durumsal etkinliğin” kısmen bağımsız niteliğini kabul etmek, genel olarak sosyal etkinliğin üretici ve yeniden-üretici etkilerini karmaşılaştırır - nitekim yapılaşma teorisinde durumsal etkinliğin bu kısmen bağımsız niteliği kabul edilmez (bkz. Layder, 1997) -.

Giddens’in (1984) sunduğu ikinci yöntem kuralı, “metodolojik paranteze alma” kavramında gizlidir. Bu kavram bir bütün olarak yapılaşma teorisi bağlamında düşünüldüğünde oldukça tuhaf/yadırgatıcı görünmektedir, çünkü yapılaşma teorisinin temel amacı “yapının ikiliği” kavramı aracılığıyla faillik ve yapı unsurlarını bir araya getirmektir. Buna karşın, “metodolojik paranteze alma” araştırmacıyı incelenen ampirik olgunun bir yönüne ya da diğer yönüne odaklanırken ya “kurumsal” ya da

“yorumlayıcı” analiz unsurlarından birisini “paranteze almasını” (veya bir tarafa bağlı kalmasını) buyurur. Bu “ayrı tutma” işleminin, faillik ve yapının aynı anda ele alınması sırasında sözde karşılaşılan pratik (ve metodolojik) sıkıntılar nedeniyle kaçınılmaz olduğu kabul edilir. Giddens, her ne kadar ilke olarak hem yorumlayıcı hem de kurumsal analizin birlikte kullanılması gerektiğini söylese de pratikte karşılaşılan sıkıntılar bunların “ayrı/bağımsız olarak” ele alınmasını gerektiği şeklinde bir anlayış ortaya çıkarmıştır. “Kurumsal/yapısal” ya da “yorumlayıcı” analiz unsurlarından birisinin “paranteze alınması” yönündeki buyruk, ilginçtir ki, yaşam dünyası ve sistemik unsurların karşılıklı bağılılıklarından ziyade onların farklılıklarının vurgulanmasına yol açmıştır.

Şüphesiz, faillik ve yapı (yaşam dünyası ve sistem) arasındaki bağlantılar araştırılmaya çalışılırken aynı zamanda karşılaşılan sorunlar da vardır, ancak bunlar arasında bir uçurum olduğuna kasten vurgu yapmak kesinlikle yanlıştır. Araştırmada faillik ve yapı arasındaki ilişkilere odaklanmanın temel amacı, bunlar arasındaki gerçek bağlantıları ve iç içe geçişleri keşfedebilmek için - bunların birbirlerini eş zamanlı olarak nasıl etkilediklerini açığa çıkarmaktır, yoksa metodolojik bir “problem” yüzünden bu hedeften vazgeçmek değildir. Şu veya bu şekilde, (aşılamayacak bir problem olmasa da) en sıkıntılı metodolojik “problem” sadece faillik ve yapının birbirinden farklı niteliklerinin daha en başta reddedilmesi durumunda ortaya çıkar. Bu kesinlikle Giddens’in “yapının ikiliği” kavramında görülen bir problem-dir. “Yapının ikiliği” kavramında, faillik ve yapının birbirinden bağımsız katkıları/özellikleri (birbirinden farklı yapılara sahip olan ve birbiriyle çeşitli şekillerde bağlantılı olan unsurlar olarak görülmekten ziyade) aynı pota içinde eritilen “ikili bir doğaya” sahip bir bütün içinde yok edilir. Dolayısıyla, “yapının ikiliği” kavramsallaştırmasının bu niteliği yüzünden, Giddens’in yapılaşma şemasında faillik ve yapının birbirinden farklı unsurları “açığa çıkartılamamakta” ve bu nedenle yorumlayıcı ve kurumsal/yapısal analizlerle aynı anda ilgilenilememektedir.

Bir alternatif olarak “alan teorisi anlayışı”nın benimsenmesi sayesinde araştırmacı, belirli bir araştırma yaparken yaşam dünyası ve sistem unsurlarını metodolojik olarak ayrı tutmak yerine bunlar arasındaki bağlantıları ve bunların doğasını incelemeye yönelir (Layder, vd. 1991). Bu tür bir analizin önemli bir boyutu sosyal gerçekliğin farklı yönlerine işaret eden kavramların epistemolojik yapılarının dikkate alınmasıdır. Dördüncü bölümde bununla ilgili birçok sorunu ayrıntılı bir şekilde ele aldım, dolayısıyla burada onları tekrar etmeyeceğim. Mesele şu ki, daha önce tanımlamış olduğum (davranışsal, sistemik, ilişkilendirici ve teorik) farklı kavram türleri göz önüne alınacak olursa bunların incelenen araştırma probleminin genel olarak açıklanması noktasında yerine getirdikleri farklı işlevleri ve yaptıkları farklı vurguları dikkate almak gerekmektedir.

Özellikle, ilişkilendirici kavramların, yaşam dünyası ve sistem unsurlarını bir araya getiren bağlara odaklanılmasında oynadıkları rol önemlidir. Ancak hatırlanmalıdır ki, ilişkilendirici kavramlar görünüşte bu probleme daha fazla odaklanılmasını sağlasalar da davranışsal, sistemik ve teorik kavramlar da bu konuda önemli bir role sahiptirler. Dolayısıyla bunların yaşam dünyası ve sistem unsurlarına farklı “düzeylerde” gönderimde bulunduklarını düşünmek gerekir. Bu epistemolojik ve ontolojik ilgiler, karmaşık çok-yönlü bir sosyal gerçekliğin “betimlemesi” sırasında kavram-gösterge bağlantılarının birbirlerini nasıl desteklediklerini anlayabilmek açısından önemlidir.

5. Uyarlayıcı Teorinin Pratik Yönleri

Şimdi felsefi, metodolojik ve teorik bağlamla ilgili tartışmayı bir kenara bırakıp uyarlayıcı teorinin pratik içerimlerine odaklanacağım. İlk olarak uyarlayıcı teori sosyal analizdeki çok farklı yaklaşımlardan, paradigmalardan ve epistemolojik konumlardan (örneğin eleştirel teori, genel teori, temellendirilmiş teori, orta-boy teoriden) yararlanır, ama bunlardan herhangi birine indirgenemez. Bu açıdan uyarlayıcı teori, bu diğer yaklaşımların sa-

dece kendi varsayımlarına uygun olan kısımlarından faydalanır. Özellikle, uyarlayıcı teori bu yaklaşımların bazıları arasındaki paradigmatik farklılıkları aşabilmek adına onların epistemolojik bağlamlarını radikal bir şekilde değiştirir. Çünkü farklı yaklaşımlar arasında bağlantı kurabilmek ve paradigmalar-arası iletişimi sağlayabilmek ancak bu yolla mümkün olabilir.

Örneğin uyarlayıcı teori Merton'un orta-boy teorisinin bazı yönlerini reddetmez (hatta bazı yönlerini özümsemeye de çalışır), ancak orta-boy teorisinin ampirist bir epistemolojiye olan bağlılığını ve bu bağlılıktan kaynaklanan sosyal araştırmanın ve analizin sınırlandırılmasını (yani bazı genel teori türlerinin yadsınması ve tamamen özneler arası anlama sıkı sıkıya tutunulmasını) reddeder. Aynı şekilde, uyarlayıcı teori temellendirilmiş teori yaklaşımının "organik/gelişen" doğasını takdir etse de onun "temellendirilmiş teori" başlığı altındaki kısıtlılığını reddeder ve dolayısıyla onun referans çerçevesini genişletmeye çalışır (Layder, 1993). Benzer şekilde, uyarlayıcı teori (eleştirel teori de dahil) genel teorilerden yararlı olsa da uygulamalı ampirik araştırma ve temel veri toplama faaliyetleriyle uğraşabilmek için pür teorik analizlerin veya söylem analizlerinin sınırlarının ötesine geçmeye çalışır. Bu açıdan uyarlayıcı teori, normalde birbiriyle uyumsuz veya rekabet eden yaklaşımlar olarak görülebilecek olan birçok yaklaşım ve paradigmayla çok yapıcı bir diyalog kurmaya çalışır. Uyarlayıcı teori kendisini uyumlu/tümleşik bir epistemolojik ve ontolojik temele dayandırırken gelişi güzel veya bilinçsiz bir aşırı eklektizmden (uzlaşmacılıktan) kaçınır. Aksine uyarlayıcı teori, şimdiye kadar aynı sürü içinde farklı kalmış veya birbirinden soyutlanmış araştırma stratejilerini bir araya toplamak suretiyle olumlu veya yapıcı bir eklektizm (uzlaşmacılık) arayışındadır. Böylelikle uyarlayıcı teori farklı araştırma stratejilerinin içsel ve temel unsurlarını yeniden formüle ederek ve yeniden şekillendirerek bunların sinerjisinden ve ortak gücünden yararlanmaya çalışır. Bu nedenle, uyarlayıcı teori doğası itibariyle hem eklektik hem de bireşimli bir yapıya sahip olmasına rağmen aynı zaman-

da yararlandığı yaklaşımlara sistematik bir alternatif de oluşturur.

Şu ana kadar ele almadığım eleştirel teori bu noktada örnek olarak verilebilir. Uyarlayıcı teorinin eleştirel teoriyle bir ilişkisi/yakınlığı bulunmaktadır. Eleştirel teori geleneksel olarak sosyal araştırma çalışmalarının önemli bir parçası olarak toplumdaki güç/iktidar ve egemenlik analizlerinin önemini vurgular. Bu mesele üzerine özel olarak çok fazla eğilmemiş olsam da (ayrıntılı bir güç/iktidar analizi için bkz. Layder, 1997) bu tür bir vurgu, sistemik olguların analizine ve yaşam dünyası ile sistem unsurları (faillik ve yapı) arasındaki ilişkilere verdiğim önemde görülmektedir. Şurası gayet açık ki, güç ve egemenlik analizi (bireylerin veya grupların) çeşitli baskı biçimlerinin ahlakiliğiyle ve ayrıca egemenlik ve baskı biçimlerine karşı gösterilen dirençlere dair sorular ortaya çıkarır.

Benzer şekilde, baskı gören sınıfların sesini yükseltmesi ve gücün/iktidarın yeniden-dağıtımı veya görece güçsüz grupların ve bireylerin güçlenmesiyle ilgili soruların hepsi kuşkusuz ki kötü niyetli veya istismarcı güç/iktidar biçimlerinin “eleştiri”sinden ve analizinden hareketle ortaya çıkmaktadır. Uyarlayıcı teori, sosyal araştırma ve analizde bu soruların çoğuyla ilgilendiği için eleştirel teorinin bu yönlerinden yararlanır. Ancak, uyarlayıcı teori, eleştirel teorinin bazı versiyonlarının post-yapısalcı ve post-modernist düşünce okullarından aldıkları varsayımlarının birçoğunu reddeder. İlk olarak uyarlayıcı teori, faillik-yapı tartışmasının aşılmış veya çökertilmiş olduğu bu yüzden dikkate alınmaması gerektiği şeklindeki düşünceyi kabul etmez. Tam aksine, daha önceki tartışmada vurgulandığı üzere, faillik-yapı arasındaki bağlantıları ve iç içe geçişleri araştırmak kesinlikle çok önemli bir meseledir. İkincisi, uyarlayıcı teori iktidarın/gücün söylemle ayrılmaz bir ilişkisinin olduğu -yani gücün/iktidarın söylemlerle örtüştüğü çünkü söylemlerin bizzat kendisinin iktidar/güç etkisine sahip olduğu - şeklindeki (çoğunlukla Foucault ve onun izinden gidenlerin ileri sürdükleri) düşünceyi kabul

etmez. Uyarlayıcı teori söylemlerin güç/iktidar etkisine sahip olduğunu yadsımaz, ancak bunun sosyal hayattaki güç analizini ortadan kaldırdığı şeklindeki yakıştırmayı reddeder. Sosyal alanlar teorisi çok-yönlü bir güç/iktidar kavramına vurgu yapar. Bu anlamda, güç olgusu sosyal faillik, psiko-biyografi, durumsal etkinlik, sistemik olgular ve ayrıca söylemlerle oldukça karmaşık ve yakın bir ilişkiye sahiptir. Öznel deneyimler (‘öznellik’) ve sosyal gerçeklik sadece söylemsel sınırlar içinde kalmazlar, bunlar aslında post-yapısalcılık ve post-modernizmin düşündüğünden çok daha karmaşık, çeşitli ve çok-katmanlıdır. Bunun haricinde, birçok eleştirel teori versiyonunda gündelik hayat, ideoloji analizi veya sosyal sistemlerin formel güç/iktidar yapılarıyla ilgili analizler çerçevesinde ele alınır. Uyarlayıcı teori, - ideoloji ve egemenlik analizi sosyal analizin önemli bir parçasını oluştursa da - gündelik hayatı bu şekilde ele alan eleştirel teori versiyonlarının bu varsayımını reddeder. Gündelik hayat, Goffman’ın deyimiyle, “etkileşim düzenini” belirleyen kısmen bağımsız bir etkiye sahiptir. Bu nedenle gündelik hayat başlı başına bir “alan” olarak ele alınmalıdır.

6. Uyarlayıcı Teorinin Kapsamı ve Ölçüsü

Uyarlayıcı teori öncelikli odak noktası bakımından “orta-boy” bir teoridir. Yani uyarlayıcı teorinin temel odağı, etkinlikler (veya olaylar) ve bunların doğrudan içinde gerçekleştikleri ortamları/çevreleri oluşturan sosyal ilişkiler ve örgütlenme biçimleridir. Bu nedenle sosyal etkinliklere odaklanmak demek, formel örgütlenme biçimleri, emek piyasaları ve bunların temelini oluşturan güç ve egemenlik biçimleri gibi çeşitli sosyal ortamları ele almak anlamına gelir. Araştırma odağının ve problem-yöneliminin “yönünü/hedefini” belirleyen işte bu faillik-sistem arasındaki bağlantılardır. Araştırmaya yön veren sorular, belirli davranışların, etkinliklerin ve olayların bunları kuşatan güç ve sosyal örgütlenme biçimleriyle neden ve nasıl iç içe geçtikleriyle alakalıdır. Nitekim bu tür bir odak noktasının sınırları içinde çok fazla olasılık vardır. Örneğin öğretmenlik mesleğinde geçerli

olan duygusal emeğin doğasını araştırırken söz konusu etkinliklerin gerçekleştiği formel olarak örgütlenmiş bir ortamla karşılaşılır. Bu örgütsel ortam içindeki formel otorite konumları, öğretmelerin işlerini yaparlarken sergiledikleri farklı duygusal emekler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Buna karşın, oyuncuların kariyerleriyle ilgili araştırmamda formel olarak daha az örgütlenmiş bir iş ortamı - bir bütün olarak oyunculuk mesleği hemen göze çarpmaktadır. Herhangi bir oyun, film, televizyon gösterisi için yapılan kısa dönemli kontratlar, kronik işsizlik ve mesleki kalabalıklaşma oyuncuların kariyerlerinin ilgili emek piyasasındaki arz ve talebin oynaklığına bağlı olduğu anlamına gelmektedir. Ancak, bu her iki örnekte de öğretmenlerin ve oyuncuların gündelik dünyalarının ve sosyal etkinliklerinin - (güç ve otorite de dâhil) sosyal ilişkilerin doğası, iş ortamlarının örgütlenme biçimi ve bunların genel bağlamı gibi - sistemik faktörlerle karşılıklı olarak nasıl bağlantılı olduğu meselesi araştırmanın temel problem-odağını oluşturmaktadır. Fahişelik araştırması, ortam ve bağlama ilişkin bir başka araştırma örneğini oluşturmaktadır. Ama burada da faillik-yapı veya yaşam dünyası-sistem bağlantıları ve bunların birbiri içine geçen etkileri meselesi temel problem-odağını teşkil etmektedir.

O'Connel Davidson (1998) fahişeliğin sosyal olarak farklı "örgütlenme" biçimlerini göstermeye çalışmıştır. Bu yönde, mali açıdan başarılı bir girişim olarak yetişkin fahişeliğinden tutun da fahişelerin (kadın tüccarları, muhabbet tellalları, eskort ajansları gibi üçüncü şahıslar tarafından) doğrudan ya da dolaylı olarak kullanıldıkları ve kontrol edildikleri - çocuk işçilerin zorla kullanılması örneklerinde olduğu gibi - aşırı "kölelik" biçimindeki fahişeliğe kadar uzanan bir çeşitlilik görülmektedir. Fahişelerin gündelik yaşamları ve onların müşterileriyle ilişkileri büyük ölçüde bu tahakküm/hâkimiyet ve kontrol biçimleri tarafından belirlenmektedir ve bu uyarlayıcı teori yaklaşımının vurguladığı genel problem odağıdır. Ancak, her ne kadar bunlar uyarlayıcı teorisinin öncelikli odak noktası olsa da bu durum, onun her

zaman için bu ilk odakla veya temas noktasıyla sınırlı kalacağı ya da bunun çevresinde döneceği anlamına gelmez. Bu açıdan, uyarlayıcı teori, olası kullanım biçimleri ve genel kapsamı açısından esnek bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, uyarlayıcı teori, tüm genel teori türlerinin - örneğin eylem veya sistem teorileri ya da gelişim teorilerinin - girdilerini içerebilmesi anlamında orta-boy yaklaşımın ilgilerinin ötesine geçer.

Ayrıca uyarlayıcı teorinin odak noktasının (çoğunlukla bir başlangıç noktası olsa bile) sadece orta-düzey sosyal örgütlenme biçimleri üzerinde kalması gerektiğini düşünmek için herhangi bir neden yoktur. Araştırmacının veya analizcinin ilgisi, ya söz konusu şeylerin (sosyal etkileşimlerin ve ilişkilerin doğası ve biçimleri gibi) davranışsal yönlerine ya da (kurumlar, örgütlenme, yeniden-üretilen sosyal ilişkiler, güç ve ideoloji gibi) ortamlar ve bağlamlara yapılacak göreceli bir vurgu temelinde yapısal yönlerine kayabilir. Ancak burada belirtilmesi gereken husus şu ki, araştırmacı yalnızca araştırmanın belirli noktalarında belirli boyutları doğrulamak ya da kanıtlamak ve belirli bilgiler keşfetmek için geçici bir analitik araç olarak davranışsal ya da yapısal yönlerle odaklanmalıdır. Araştırmacının bu odağının bir tarafa veya belirli sorunlara daha fazla kayması durumunda, hemen tamamlayıcı diğer konulara odaklanılarak dengeyi sağlanması ve yaşam dünyası ile sistem faktörleri arasındaki bağlantıları ve dayanışmayı kurabilmek için sistematik bir çaba gösterilmelidir. Bu nedenle, kapsamlı bir analiz gerçekleştirebilmek için öncelikle faillik ve yapının özünde bağlantılı oldukları ve denklemden hiçbir tarafın birbirinden bağımsız bir şekilde tek başına tam anlamıyla anlaşılamayacağı varsayımını kabul etmek gerekmektedir. Çok önemli bir nokta şu ki, genel teori unsurlarının kapsanması ve aynı zamanda davranışsal ve sistemik olgular arasında sürekli bağlantı kurulması, kişinin ya Merton (1967) ya da Glaser ve Strauss (1967) tarafından tanımlanan orta-boy ilgilerin normal sınırlarını aşabilmesine olanak sağlar.

7. Uyarlayıcı Teoride Uyarlanan Nedir?

Şimdi, uyarlayıcı teori terimine odaklanacağım ve bunun spesifik olarak ne anlama geldiğini açıklamaya çalışacağım. Terimin içerdiği iki temel anlam vardır. Birincisi, “uyarlayıcı” sözcüğü, teorinin temel araştırma verilerinde (görüşmeler, gözlemler, metinsel veya dokümanlara dayalı açıklamalarda) açığa çıkan ampirik olgular dünyasına duyarlı olduğunu ve bu dünyanın girdilerini yansıttığını belirtir. Bu anlamda, uyarlayıcı teori devam eden araştırmaya dayalı olarak toplanan verilerin analizi ve yorumları doğrultusunda uyarlanabilir ya da uyarlanmak için değiştirilebilir veya düzeltilebilir. (Aslında uyarlayıcı teori, temellendirilmiş teorinin “merkezi” unsurlarını korur, ama onun ampirist sınırlılıklarından sıyrılır.) İkincisi, “uyarlayıcı” sözcüğü, bazı teorik unsurların (örneğin teorik modellerin) veri toplama ve analizinden önce ve bunlarla bir arada yer aldığını belirtir. Aslında söz konusu bu mevcut/önceki teorik unsurlar, yeni elde edilen veriler ve bunların yorumları temelinde (değişiklikler, düzeltmeler yoluyla) “uyarlanırlar”

Dolayısıyla, terimin uyarlayıcı kısmı, uyarlayıcı teorinin iki temel özelliği aynı anda kapsadığı anlamına gelmektedir. İlk olarak görece sürekli bir niteliğe sahip mevcut/önceki bir teorik “dağarcık” vardır, çünkü uyarlayıcı teori ampirik verilerle istemsiz olarak değil refleksif bir biçimde uyum sağlar. İkincisi, bu teorik dağarcık asla kesin/sabit bir yapı olarak görülmemelidir, çünkü bunlar yeniden biçimlendirilmek suretiyle yeni bilgilere ve açıklamalara uygun hale getirilebilir. Bu nedenle, her ne kadar mevcut/önceki “teorik unsurlar” asla sadece ampirik temelli verilerin “yansımaları” olmasalar da bunlar aslında, yeni bilgilerin/verilerin ve/veya açıklamaların keşfedilmesi temelinde yeniden formüle edilmeye (‘uyarlanmaya’ veya ‘ayarlanmaya’) müsaittirler. Bu tür yeniden formüle etmeler (örneğin ‘fahişeliğin üçüncü şahıslar tarafından kontrol edilmesi’ veya ‘duygusal çöküntü’ gibi mevcut/önceki bir kategorinin veya kavramın ayrıntılarının tamamlanması gibi) sadece ufak bazı değişikliklerin yapılması-

nı içerebilir, fakat aynı zamanda değişen koşullara bağlı olarak mevcut/önceki bir kategorinin, modelin veya açıklamanın tamamen terk edilmesi ya da bunların yerine yenilerinin yaratılması gibi köklü bazı yeniden düzenlemeleri de gerektirebilir.

Uyarlayıcı teorinin bu tasviri, sosyal analizin doğası ve onun inceleme nesnesi olan sosyal gerçeklikle bağlantısına dair iki önemli düşüncenin altını çizer. Bu epistemolojik ve ontolojik ilkeler uyarlayıcı teorinin işleyiş felsefesinin temelini oluşturup onu yönlendirir. Bu ilkeler, önceki kısımlarda ele alınan metodolojik meselelerden hareketle mantıksal bir yolla oluşturulmuştur. Uyarlayıcı teori yaklaşımı, dünyanın bir düzeni olduğu ve sosyal analizin bu düzenin bilgisini yakalamaya ve sahiplenmeye çalıştığı şeklindeki görüşü desteklemektedir. Dolayısıyla sosyal analiz bu gerçekliği, teorilerinde ve açıklamalarında bu dünyanın gerçekliğiyle tam anlamıyla “uygunluk gösteren” bir biçimde olmasa da “yansıtmaya” çabalar. Bu görüşte kastedilen şey şudur; bu dünya, onu çeşitli yollardan (örneğin onun modellerini inşa etmek gibi yollarla) “anlamaya/öğrenmeye” veya yakalamaya çalışan herhangi birinin oluşturduğu modellerden farklı ve ondan bağımsızdır.

Ancak bu görüşe göre, sosyal gerçekliğin (kısmen insanlar tarafından inşa edilmiş olan) kendine özgü özellikleri olsa da onu, incelememiz esnasında kendimize anlaşılabilir kılmaya çalışırken her halükarda ona çok farklı türden *dilsel/sözel (linguistic) düzenler* (tanımlamalar, kavramsallaştırmalar, teoriler) dayatmaktayız veya yüklemekteyiz. Dolayısıyla, araştırma veya analizler yoluyla bu gerçekliğin bilgisine ulaşmaya çalışırken aynı zamanda ona dilsel/sözel anlamlar yükleyerek bir düzen dayatmaya çalışırız. Nitekim dünyanın onunla bağlantı kurmaya veya yakalamaya çalıştığımız bir düzeni vardır ve aynı zamanda biz bu dünyayı analiz etmeye ve açıklamaya çalışırken ona farklı türden düzenler dayatırız. İşte uyarlayıcı teori bu iki noktayı bağlantılandırmaya çalışır. Uyarlayıcı teori yaklaşımının bakış açısına göre, bu düşünceden kaynaklan ve dolayısıyla ele alınması gereken iki temel problem bulunmaktadır.

İlk olarak düşüncelerimizin sosyal gerçekliğin “kendine özgü düzenine” zorla dayatılması ve onun önüne geçmesi olasılığına karşı (yani aşırı rasyonalizm veya ‘iç tutarlılık teorisi’ problemi-ne karşı) duyarlı olmalıyız (ve dolayısıyla bu dayatmadan olabildiğince kaçınmalıyız). İkincisi (öte taraftan), sosyal gerçekliğin kendi kendisini açıkladığı izlenimine kapılmamalıyız. Başka bir deyişle, sosyal gerçekliğin bilgisine ona dilsel/sözel olarak yüklediğimiz sosyal anlamlardan bağımsız bir şekilde ulaşabileceğimiz kanaatine sahip olmamalıyız. Bu, aşırı ampirizm ve hakikate ilişkin “uygunluk teorileri”yle bağlantılı bir problemdir. Bu nedenle hem sosyal gerçekliğin kendine özgü düzenini hem de yanı sıra araştırma sürecinin farklı (ve uygun) noktalarında bu gerçekliğe yüklenen düzenleri kavramak önemlidir.

Bunun pratik içerimlerini uyarlayıcı teoride kullanılan modellerde görebiliriz. Esas olarak uyarlayıcı teori, araştırmanın konusu olan sosyal gerçekliğe ilişkin teorik modellerin geliştirilmesi faaliyetiyle uğraşır. Yani uyarlayıcı teori, etkinlik biçimleri ile bunların içinde yer aldıkları sosyal ilişkiler ve örgütlenme biçimleri arasındaki bağlantıları incelemeye çalışır. Buna örnek olarak fahişeliğin farklı sosyal örgütlenme biçimleri ve bu ilişkilere özgü güç ve kontrol biçimleri temelinde gerçekleşen fahişe-müşteri ilişkileri verilebilir. Teorik modellerin geliştirilebilmesi için verilerin toplanması ve analiz edilmesi, araştırma verilerine dayalı olarak kavramların geliştirilmesi, (odaksal ve yakın özcü alanlar da dâhil bkz. Bölüm 3) mevcut/önceki teori ve bilgi kümelerinin teorik içerimlerinin dikkate alınması ve teorik ayrınılandırma faaliyetinin gerçekleştirilmesi gerekir.

Bu nedenle, uyarlayıcı teori yaklaşımı, araştırma sürecinin belirli bir noktasında yapı-fail bağlantılarına ilişkin ne olup bittiği ve bunların gerekçelerine ilişkin bir gösterge sağlayacak olan (ya tam olgunlaşmamış ya da net olarak formüle edilmiş) teorik bir modelin geliştirilmesine çalışır. Böyle bir model (örneğin fahişeliğin sosyal örgütlenme biçimleri veya mesleki kariyer yapılarındaki farklılıklar ya da duygusal çöküntünün nedenlerine

ilişkin bir model) geliştirilmeye başlandığı takdirde bu, devam eden araştırmada ve araştırma sürecinde ortaya çıkan verilerin açıklanması ve yorumlanmasında önemli bir rol oynayacaktır. Bu model, araştırmaya bir düzen yükleyerek onu beslemeye başlarken aynı zamanda araştırma verilerinin keşfedilmesi sırasında beliren sosyal gerçekliğin nitelikleri temelinde de olası yeniden düzenlenmelere her daim açıktır.

Sürecin mantığı, büyük ölçüde başlangıçta (geçici bir niteliğe de sahip olabilecek) teorik modellerin geliştirilmesi ve sonrasında bunların verilerin düzenlenmesinde kullanılmasına dayanmaktadır. Dolayısıyla bu modeller, verilerin değerlendirildiği ve kavramsal bir şemaya (modele) yerleştirildikleri kalıplar olarak görülebilir. Bu çerçevede, oyunculuk piyasasındaki tabakalaşma (bölünmüşlük) ve bunun sürekli olarak yeniden üretilmesine yol açan işleyişe/düzene ilişkin bir model geliştirdim. Bu model ilk olarak oyuncuların istihdamı ve kazançlarıyla ilgili araştırma verilerini incelemeye başladığım sırada ortaya çıktı, ama sonrasında bu modeli oyuncular, ajanslar, kast yönetmenleri, vb kişilerle yaptığım görüşmelerin analizleriyle birlikte daha da geliştirdim ve düzelttim. Bu ayrıntılandırma ve düzeltmeyi iki temel biçimde gerçekleştirdim. İlk olarak emek piyasasının gelir ve istihdam dağılımı açısından tabakalaşmış ve bölümlere ayrılmış olduğu yönündeki fikir, özel menajerler, ajanslar ve kast yönetmenleri gibi kişilerle yaptığım anahtar konumdaki görüşmelerin analizi için belirli açıklama modelleri sunmuştur. İkincisi, görüşmelerin bizzat kendisi modelin ayrıntılandırılmasına katkıda bulunmuş ve onu temellendiren sosyal süreçlere ilişkin (başlangıçtaki - ilk modelin sunamayacağı veya sağlayamayacağı) ipuçları sağlamıştır.

Nitekim bu yolla, yeni kavramlar ve teorik fikirler veri toplama ve analizi sırasında da geliştirilebilir ve bunlar henüz tam olgunlaşmamış söz konusu modele (küçük bazı yeniden düzenlemeler ve yeniden kavramsallaştırmalar sunmak suretiyle) katkıda bulunabilirler veya onların eksik yönlerini tamamlaya-

bilirler. Ancak, eğer elde edilen veriler kavramsal şemaya kolayca oturtulamıyorsa (yani eğer veriler mevcut çerçeveye önemli ölçüde ters düşüyorsa, örneğin veriler oldukça farklı kavramlar ve açıklamalar ortaya koyuyorsa ya da yeni bulgular söz konusu teorik modelin bazı temel kabulleriyle çelişiyorsa) o zaman verileri yerleştirebilmek için söz konusu şemayı veya onun bazı yönlerini analitik olarak düzenlemek gerekecektir. Bu, aslında (fahişelik türleri gibi) bazı kavramların veya kategorilerin terk edilmesini veya (örneğin duygusal yüklenme veya çöküntüyle bağlantılı yeni kategorilerin geliştirilmesi gibi) yeni bazı kavram ve kategorilerin yaratılmasını zorunlu kılar. Her ne olursa olsun bu tür modeller kullanmak, uyarlayıcı teori yaklaşımını, teorilerin her zaman ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilmesi ve araştırma sürecinin herhangi bir aşamasındaki veri toplama faaliyetinden önce herhangi bir kavramsal şemanın yer almaması gerektiğini savunan temellendirilmiş teoriden ayırır.

Uyarlayıcı teoriyle temellendirilmiş teori arasındaki ayrımın nedenleri uyarlayıcı teori yaklaşımının farklılığını tanımlayabilmek açısından önemlidir. İkisi arasındaki ayrımın nedeni bir ölçüde, temellendirilmiş teorinin yeni teori ve kavramsal fikirlerin geliştirilmesini engelleyeceği düşüncesiyle önceki kavramsal şemalardan ve mevcut/önceki genel teorilerin kullanımından uzak durmasına dayanmaktadır. Aksine uyarlayıcı teori, teori-geliştirmeyi amaçlayan sosyal araştırma sırasında mevcut/önceki teorilerin önemli ve yapıcı bir rol oynadıklarını vurgular. Her ne kadar yeni veriler ve bunların analizi kişinin kullandığı teorik modellerin yeniden düzenlenmesini sağlamada önemli bir rol oynasa da bunlar söz konusu modelleri tamamen biçimlendirmezler. Ne de söz konusu bu modeller, yeni elde edilen verilerin ve bilgilerin taleplerine sınırsız bir karşılık verirler. Daha ziyade bu modeller, ampirik dünyaya kendiliğinden ve esnek karşılıklar vermekten çok seçici ve refleksif yanıtlar verirler ve empirik dünyaya bu şekilde uyarlanırlar. Bu anlamda, mevcut/önceki teoriler, yeni üretilen teorilerle organik bir bağın kurulmasını

sağlarlar ve bunlarla karşılıklı ve diyaloga dayalı bir ilişki içinde yer alırlar. Mevcut/Önceki teoriler hem yeni teorilerin ortaya çıkarılmasını sağlarlar hem de araştırma sürecinin ve analizinin farklı aşamalarında ve noktalarında bunların ortaya çıkışını sınırlandırır.

Uyarlayıcı teorinin farklılığının altında yatan bir başka neden, temellendirilmiş teorinin, teorik tartışmalarında ve açıklamalarında yaşam dünyası (etkileşim biçimleri, iletişim, anlam vb.) unsurlarına öncelik tanırken sosyal yapısal veya sistemik olguları göz ardı etmesidir. Temellendirilmiş teori, sadece yaşam dünyası olgularına odaklanarak aslında sonsuz/sınırsız olan kişilerarası ilişkilerin ayrıntılarına kendisini kaptırmış olur. Olabildiğince çok sayıda “kod” üretmek “ilkesi/buyruğu” temelinde değerlendirecek olursak (bkz. Bölüm 3) bu ilke, araştırmacıyı sürekli olarak yeni elde edilen veriler temelinde ortaya çıkan davranışsal boyutları temsil eden yeni kavramlar üretmeye teşvik eder.

Davranışsal boyutlar - özellikle gözlemcinin/araştırmacının kavramlarının aksine katılımcıların/sıradan insanların kavramları - potansiyel olarak bitip tükenmezler, çünkü sosyal kişiliklerin ve yaradılışların ne kadar çok farklı yönü varsa insanların davranışlarına atfedilebilecek olan bir o kadar çok anlam da vardır. Şüphesiz, birbirleriyle etkileşim içindeki insanların davranışlarını düşündüğümüzde bunların çok daha fazla olduğunu düşünebiliriz. Her ne kadar araştırmacı bu sınırsız olasılıklar arasından seçim yapsa da betimleyici veya analitik olarak önemli olabilecek herhangi bir kavramı gözden kaçırmamak adına başka tanımlayıcı kavramların “eklenmesine” yönelik bir arzu her zaman içindir. Bu nedenle yeni kavramların geliştirilmesinde olası adayların sayısı katlanarak çoğalır.

Sistemik olgular (güç ilişkileri, sosyal örgütlenme biçimleri, kaynaklar, ideolojiler vb.) önemsenmediği takdirde davranışsal kavramların sürekli olarak toplanması ve birikmesi/yığılması

frenlenemeyecektir. Bununla birlikte davranışsal kavramların bu şekilde sürekli olarak yığılması, her zaman için teorisinin açıklayıcılığına katkıda bulunmayacaktır; bu sadece uzun vadede teori için önemli olsun veya olmasın çok sayıda çeşitli kavramın üretilmesine yol açacaktır. Bu husus, temellendirilmiş teori yaklaşımının ana problemlerinden birisidir - nitekim temellendirilmiş teoride kavramsal bir çerçeveye “dekoratif” nitelikte yapılan katkılar ile kavramsal şema veya teorik modeller için önemli olan unsurlar arasında bir ayırım yapılmasını sağlayacak gerçek ayırt edici bir unsur bulunmamaktadır -. Buna karşın, her ne kadar uyarlayıcı teori davranışsal olgularla ilgilenirse de aynı zamanda sistemik olguların da farkındadır ve onlara da odaklanır. Sistemik olguları dikkate almak, teorik kavramların üretiminde “doyum noktası”na ulaşıldığında üretimin frenlenmesini/kesilmesini sağlar, çünkü sistemik olgular bir bütün olarak teori-geliştirme sürecine müdahale eder. Bu sayede araştırmacı, davranışsal kavramları iç içe geçmiş oldukları sosyal sistemik yapılarla ne kadar uygunluk taşıdıklarını “test eder” Böylelikle araştırmacı hangi davranışsal kavramların önemli olduğuna karar verir. Bu nedenle, davranışsal kavramların üretimi bunların sistemik olgulara uygunlukları - onları ne derece açıkladıkları - (veya sistemik olguların davranışsal kavramlara uygunlukları) temelinde sınırlandırılmış olur. Bir dizi temel davranışsal kavram geliştirilip “sınandıktan” sonra ve bunlar davranışsal olgular ile sistem olguları arasındaki bağlantıların açıklanmasında yeterli olmuşsa o zaman daha fazla davranışsal kavram üretmeye gerçekten gerek kalmamış demektir. Şüphesiz bu, süreç içerisinde daha fazla davranışsal kavram geliştirmenin tamamen katı bir şekilde yasaklandığı anlamına gelmemektedir. Bu daha çok, söz konusu kavramların, analize başka herhangi bir katkıda bulunmayacakları ve/veya yaşam dünyası ile sistem olguları arasındaki bağlantıların açıklanmasına ek bir katkı sunmayacakları gerçeğinden hareketle çoğunlukla gereksiz olduklarına işaret eder.

Karşıt etki bu noktada devreye girer, çünkü yaşam dünyası-

sistem bağlantılarının doğası sistem kavramlarının da geliştirilmesine “sınırlamalar” getirir. Ancak, bu noktada ortaya çıkan analitik problemler davranışsal kavramlardaki kadar fazla değildir, çünkü sistem kavramlarının herhangi bir “sınırlandırma” getirilmeden geliştirilmesi sırasında karşılaşılan olasılıklar yaşam dünyası ve davranışsal kavramların geliştirilmesinde karşılaşılan olasılıklarla asla eşit ölçüde veya aynı oranda değildir. Bunun nedeni şudur; sistemik olgulara odaklanmak - davranışsal kavramlarda olduğu gibi - somut ve belirli bir ilgiden ziyade doğası gereği bir “genelleştirme” sürecini içerir. Sistemik kavramlar, sosyal örgütlenme ve sosyal ilişkilerin genel parametreleriyle ilgili analitik kavramlardır. Aslında, bu kavramlar sınırlı sayıdaki olası sosyal-sistemik unsurlarla alakalıdır (örneğin mesleki örgütlenme biçimleri, fahişelik türleri, fahişeler ve müşterileri arasında gerçekleşen cinsel diyaloglar [O’Connell Davidson, 1998]). Sistemik kavramlar, doğası/tanımı gereği (her ne kadar davranışlarla bağlantılı olsalar da) davranışsal değildir ve bu nedenle davranışların olası tüm (sınırsız) yönlerini betimlemezler veya tanımlamazlar. Sistemik kavramlar, sosyal ilişkilerin genel boyutları ve bu sosyal yapılar içinde gerçekleşen belirli davranışların ötesine geçen ve onları aşan örgütlenmelerle alakalıdır.

Bu nedenle uyarlayıcı teori ve temellendirilmiş teori arasındaki temel farklılık, temellendirilmiş teorinin sosyal hayatın sadece davranışsal boyutlarına odaklanması, uyarlayıcı teorinin ise sosyal hayatın hem davranışsal hem de sistemik yönlerine yoğunlaşmasıdır. Uyarlayıcı teorinin bu her iki olgunun girdileriyle ilgilenmesi, ona temellendirilmiş teori karşısında avantaj sağlayacak birçok özellik/boyut katar. Birincisi, uyarlayıcı teorinin bu iki yönlü odağı, onun (kavramsal modelleri de içeren) mevcut/önceki teoriler ile verilerle temellendirilen ve veri analizi çerçevesinde ortaya çıkan kavramsal unsurlar arasında gerçek bir diyalog kurmasını mümkün kılar. Bu karşılıklı alış-veriş sayesinde ortaya çıkan sinerji, uyarlayıcı teorinin kendine özgü - araştırmanın ve sosyal hayatın değişen koşullarına bağlı olarak sürekli

olarak açılan “hareketli” ve “gelişen” doğasını yansıtmaktadır. İkincisi, bu iki yönlü odak uyarlayıcı teorinin, sosyal hayatın geniş alanlarıyla, özellikle de yeniden-üretilen sosyal ilişkiler ile yeniden-üretilen sosyal konumları, pratikleri ve ilişkileri “barındıran” sosyal örgütlenme biçimleri gibi zaman ve mekanda yayılan unsurlarla ilgilenmesini sağlar. Üçüncüsü, uyarlayıcı teorinin çift yönlü odağı - elde edilen kavramların veri toplama veya teorik ayrınıltılandırmadan hareketle elde edilip edilmediğine bakılmaksızın - bu kavramların uygunluklarının daha yakından ve kontrollü bir şekilde tanımlanmasını sağlar.

Ayrıca bu özellikler, birçok açıdan uyarlayıcı yaklaşımı tündengelimci teorilerden ve orta-boy yaklaşımlardan da farklı kılar. Uyarlayıcı teorinin temel özelliği/boyutu onun sürekli olarak gelişen doğasıdır. Bu, uyarlayıcı teorinin, (araştırma verilerine dayalı olarak) gelişen teori ile (kavram modelleri, çerçeveler gibi) mevcut/önceki teori arasındaki alış-veriş ve diyalogun bir sonucu olarak kendisini sürekli olarak geliştiren ve yeniden formüle eden organik bir özelliğidir. Bu açıdan uyarlayıcı teori, teori geliştirme faaliyetini araştırma sürecinin belirli bölümleriyle veya aşamalarıyla (örneğin sürecin başındaki kavramsal çerçeveye veya sonundaki analiz ve sonuç kısmıyla) sınırlayan yaklaşımlarla keskin bir karşıtlık içindedir. Bu yaklaşımlar, teorileştirmeyi, araştırma sürecinin ve analizinin esas ve sürekli bir parçasını oluşturan sürekli-gelişen organik bir “yönü” olarak görmekten ziyade onu analitik ilke ve usullerin ayrı ve sabit bir “uygulaması” olarak kabul ederler. Uyarlayıcı teori, teorileştirme için bu yaklaşımların bazı unsurlarından (örneğin tündengelim ilkelerinden ve sosyal etkileşim ile sembolik iletişimin ötesindeki sosyal-yapısal boyutlardan) faydalansa da araştırmanın daimi bir yönü olarak teorileştirmenin sürekliliği meselesinde onlardan ayrılır.

8. Uyarlayıcı Teorinin Ampirik ve Teorik Odakları

Uyarlayıcı teori, sosyal hayatın iki yönünü oluşturan “sosyal ortamlar” ve bunların içinde gerçekleşen “durumsal etkinlikler” olarak adlandırdığım şeyler arasındaki iç içe geçişlere odaklanır. Sosyal hayatın iç içe geçmiş bu iki boyutuna odaklanmak önemlidir, çünkü bunlar birbirleriyle sıkıca bağlantılıdırlar ve birbirlerinden tamamen ayrı/bağımsız olarak hiçbir şekilde kavranamazlar. Ancak, her ne kadar ortamlar ve sosyal etkinlikler birbirleriyle çok derin bir şekilde bağlantılı olsalar da her ikisi de bağımsız bir niteliğe sahip oldukları için birbirlerinden farklı olduklarını da kabul etmek zorundayız. İkisi arasındaki farklı yönleri (ve aynı zamanda ikisi arasındaki bağlantıları) sürekli göz önünde bulundurmak son derece önemlidir ve bunların birbirleriyle olan bağlantıları nedeniyle bir şekilde birbirleri içinde etkisizleştikleri, eridikleri veya çözündükleri şeklindeki bir düşünceye karşı çıkılmalıdır. Bu iki boyutun birbiri içinde eridikleri şeklindeki yanlış varsayım, bunların birbirleri üzerindeki bağımsız etkilerini/katkılarını görmezden gelinmesine yol açar. Bu hatayı, yapılaşma teorisi, yapısalcılık, post-yapısalcılık, söylem analizi, sembolik etkileşimcilik, fenomenoloji, figürasyonel veya süreçsel sosyoloji de dâhil genel teorik eğilimleri ve araştırma içerimleri açısından birbirinden oldukça farklı olan birçok yaklaşımda görmek mümkündür.

Sağduyuya dayalı düşünce biçimimiz, ortamların ve sosyal etkinliklerin ayırt edici önemli özelliklerinin farkına varılmadan kolayca atlanması eğilimindedir, çünkü bunlar çok derin bir şekilde iç içe geçmiş gibi görünmektedirler. Bu anlamda, sosyal hayatta karşılaştığımız farklı türden ortamlar arasındaki ayrımların daha fazla farkındayızdır, ancak ortamlar ve davranışlarımız (etkinliklerimiz) arasındaki farklılıkların o kadar çok bilincinde değilizdir. Bu nedenle, sosyal hayattaki -kafeteryalar, restoranlar, okullar, üniversiteler, fabrikalar, mağazalar, askeri koğuşlar, manastırlar, kahvaltı masaları, mahkeme salonları, heyet toplantıları, asansörler, toplu taşıma araçları, sokaklar gibi - çok farklı

ortamları düşündüğümüzde bunlar ve bunların içinde yer alan sosyal etkinlikler arasında çok nadiren bir ayırım yaparız -. Sağduyuya dayalı düşünce biçimiz bu tür ayırımları atlamaktadır ve dolayısıyla sosyal ortamların, belirli bir zaman ve mekânda ortaya çıkan sosyal etkinlikler oldukları düşüncesine kapılma eğilimindeyizdir. Diğer taraftan, herhangi bir noktada ortaya çıkan davranışların, içinde yer aldığımız ortamların temel yapısını inşa ettiklerini varsaymaktayız.

Ancak, sosyal hayatın doğası ve bunun sosyal araştırma üzerindeki etkisini anlayabilmek için birbirleriyle çok derin bağları olan iç içe geçmiş ortamların ve etkinliklerin birbirlerinden farklı özelliklerini ve niteliklerini gözden kaçırmamız gerekir. Bu nedenle, araştırmanın hedefleri ve analitik amaçları açısından, ortamların ve etkinliklerin birbirleriyle aynı (özdeş) olarak görülmemesi gerektiğini ve aynı zamanda bunların birbirlerinden tamamen bağımsız bir şekilde var olmadıklarını vurgulamak son derece önemlidir. Ortamların sosyal hayattaki sürekliliği veya istikrarı insanlara ve onların etkinliklerine bağlıdır. Bu nedenle sosyal etkinlikler, içinde yer aldıkları sosyal ortamları hem (şimdiki zamanda) üretirler hem de (zaman içinde) bunları yeniden üretirler. Diğer taraftan sosyal etkinlikler, *her daim* sosyal ortamların içinde (genel bir sosyal bağlamda) gerçekleşirler ve bunların dışında bir mevcudiyetleri yoktur.

Ancak sosyal etkinliklerin sosyal ortamlardan (ve bağlamlardan) farklılaştığı ve onlardan bağımsızlaştığı iki nokta vardır. Birincisi, sosyal ortamlar, etkinliklerin sosyal mekânları oldukları ve aslında içinde belirli sosyal etkinliklerin gerçekleştikleri (ilişkiler, pratikler, kaynaklar, kontroller, söylemler, ideolojiler vb.) yeniden üretilen koşulları temsil ettikleri için sosyal etkinliklerden farklıdırlar. Yani sosyal ortamlar ve bağlamlar tarihsel olarak gelişen önceki sosyal koşulları temsil ederler ve güncel (süregeleyen) etkinlikleri belirleyip etkilerler. Diğer taraftan, süregelen etkinlikler, her zaman için insanların/katılımcıların *varoluş hallerine (oradalık durumuna)* dayanırlar ve onların “karşılaşmaları

ve bu karşılaşmaların bitişleri” temelinde şekillenirler (Goffman, 1967). Durumsal etkinlik, belirli insanlar ve onların inşa ettikleri anlamlar ve gerçekliklere dayanan kendine özgü dinamiklere sahiptir. Bu anlamlar ve gerçeklikler, söz konusu ortamların temel yapılarını veya örgütlenme biçimlerini şekillendiren yeniden üretilen sosyal konumlar, pratikler ve ilişkilerden farklıdırlar.

Durumsal etkinlikler, sosyal ortamların yeniden üretilen konumları, ilişkileri ve pratikleriyle iç içe geçerler. Uyarlayıcı teori yaklaşımı, durumsal etkinliklerin, sosyal ortamların örgütlenme biçimlerini nasıl dönüştürdükleri, değiştirdikleri veya devam ettirdiklerine odaklanır. Bunun bir diğer önemli boyutu, çeşitli ortamların örgütlenme biçimlerinde görülen farklılıklarla, yani sosyal ortamların sosyal etkinlikleri nasıl etkiledikleri ve farklı durumsal etkinlik türlerinin sosyal ortamları ve genel bağlamsal kaynakları nasıl etkiledikleriyle ilgilidir (Layder, 1997). Sosyal ortamlar sınıf, cinsiyet, ırk değişkenlerine ve bunları etkileyen maddi kaynakların güç ve ideolojik temelli dağılımına göre önemli ölçüde çeşitlilik gösterirler. Bununla birlikte sosyal ortamlar örgütlenme biçimlerine göre farklılaşırlar. Sosyal ortamlar arasındaki bu farklılaşma formel ve enformel ortamlar olarak sınıflandırılabilir. Formel, tanımlanmış ve sınırları belli olan sosyal ortamlar - fabrikalar, askeri ve dinsel örgütlenmeler, vb gibi - bürokratik ve hiyerarşiye dayalı örgütlenme biçimlerinde görülür. Enformel sosyal ortamlar kişisel ilişkilere dayalı örgütlenme biçimlerinde görülür - aile bağları, arkadaşlık ilişkileri, kişisel ve cinsel ilişkiler gibi -. Daha enformel ortamlar ise, sokak hayatı, “yer altı” kriminal etkinlikler, toplu taşıma, vb gibi sınırları belirgin olmayan oldukça dağınık örgütlenmelerdir. Bu farklı ortamlardaki yeniden üretilen ilişkiler, pratikler ve sosyal konumlar nitelik itibarıyla önemli ölçüde farklılık gösterirler ve insanlar açısından tamamen farklı içerimlere sahiptirler. Ayrıca bunlar, insanların davranışlarından hem etkilenirler hem de davranışların şekillendirilmesine yardımcı olurlar. Diğer taraftan, yüz yüze ilişkiler ve durumsal etkinlikler kendi içerisinde çok

yönlüdürler ve çok farklı yollardan sosyal ortamları etkilerler. Kısacası uyarlayıcı teori, temel olarak belirli etkinliklerin sosyal ortamları (ve bağlamları) nasıl etkiledikleri ve biçimlendirdikleri ve diğer taraftan da bu yeniden üretilen ilişkilerin, pratiklerin, güçlerin ve söylemlerin sosyal davranışları ve etkinlikleri nasıl şekillendirdikleri problemine odaklanır.

9. Uyarlayıcı Teorinin Unsurları

Yukarıdaki tartışmada işaret edilmeye çalışıldığı üzere, uyarlayıcı teori sosyal ortamlar ve sosyal etkinlikler arasındaki bağlantıları açıklamaya ve betimlemeye yoğunlaşır. Uyarlayıcı teorinin, belirli bir araştırmaya dayalı olarak geliştirilirken nasıl şekilleneceği (yani içerdiği teorik unsurların mahiyeti) değişkenlik gösterir. Nitekim uyarlayıcı teori, içerdiği *kavramsal ve teorik unsurların türü; kullanılan farklı unsurların düzeyi ve farklı unsurların bağlantılandırılma biçimleri* bakımından değişkenlik gösterir. Bu farklı teorik unsurları kitapta şimdiye kadar oldukça dağınık bir biçimde ele aldım, ama şimdi burada bunları sistematik bir şekilde bir araya getireceğim.

Tablo 6.1 Uyarlayıcı Teorideki Teorik Unsurların Gruplandırılması

Kavramlar	Teorileştirmenin temel yapı taşları/parçaları: duyarlı; yönelimli; ana/esas; davranışsal; sistematik; ilişkilendirici; yerleşik/temellenmiş; mevcut/önceki.
Kavramsal kümeler/ağlar/çerçeveler	Bir dizi olguyu kapsayan bağlantılı kavramların kümelendirilmesi: genel teori; özcü ve formel teori; temellendirilmiş teori; orta-boy teori (açık veya kapalı, sıkı veya gevşek bütünleşme).

Tipolojik modeller	İlgili olgular arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları tanımlayan bağlantılı modeller: davranışsal tipolojiler (eylem tipolojileri); sistemik (yapısal) tipolojiler.

Genel olarak uyarlayıcı teoriyle ilgili teorik unsurlar üç temel gruba ayrılmaktadır; kavramlar; kavramsal kümeler, ağlar veya çerçeveler ve tipolojik modeller (bkz. Tablo 6.1). Şüphesiz ki kavramlar, her teorinin temel yapı taşlarıdır, çünkü bu kavramlar bize nesneleri veya sosyal olguları farklı yönlerden bir araya getirip kümelendiren genel soyut tanımlamalar sağlarlar. Daha önce belirttiğim üzere, kavramlar mevcut/önceki teori kümelerinden veya kavramsal çerçevelerden “alınabilirler” ve/veya (teorik ayrıntılandırma yoluyla) geliştirilebilirler. Alternatif olarak kavramlar, görüşme dökümleri, gözlem raporları veya dokümanlar gibi ampirik verileri düzenlemek amacıyla kullanılan kodlardan hareketle geliştirilebilirler. Kavramlar, ampirik göstergelerle ilişki kurulmasında ve dolayısıyla kavram-gösterge bağlantılarının oluşturulmasında önemli bir role sahiptirler. Daha önce de belirttiğim üzere, uyarlayıcı teoride birbirinden farklı bazı kavram türleri vardır: duyarlı, yönelimli, ana/esas ve uydu, davranışsal, sistemik, ilişkilendirici, vb kavramlar. Netice itibarıyla, kavramlar sosyal gerçekliği küçük dilimler halinde etiketleyip sınıflandırır ve aslında bize mümkün olduğunca sosyal gerçekliğin genel ve karmaşık düzeninden parçalar (yapı taşları) sunarlar.

Tablo 6.1’de kavramsal kümeler, ağlar ve çerçeveler olarak ifade ettiğim unsurlar kavramların bir araya toplanıp gruplandırıldığı genel bir yapıyı/bütünü temsil etmektedirler. Nitekim bunlar, ait oldukları teorik evrenlere göre alt-gruplara ayrılabilirler. Örneğin genel teoriler, özcü teoriler, temellendirilmiş teoriler ya da orta-boy (hipotetik-tümdengelimci) teoriler. Ayrıca

bu kavramsal kümeler, ağlar ya da çerçeveler kendi içlerindeki (“sıkı” veya “gevşek”) bütünleşme düzeylerine göre ve diğer çerçeveler ve kavram kümeleriyle aralarına koydukları sınırlar açısından “açık” veya “kapalı” olarak sınıflandırılabilirler. Örneğin (Parsons, Foucault veya Habermas’ın teorileri gibi) birçok genel teori kendi içinde sıkı bir bütünleşme düzeyine ve - diğer genel teorilerle arasındaki sınırlar açısından - oldukça “kapalı” bir yapıya sahiptirler, çünkü bunlar kapsayıcı olmayı amaçlarlar ve diğer genel teorilerle bir ölçüde rekabet halindedirler. Diğer taraftan (meslekler, sapkınlık, cinsiyet, vb temelli) özcü teoriler çoğunlukla daha genel teorilerle bir araya gelmeye daha elverişlidirler. Ayrıca bunların dışında, “mevcut/önceki teorilere” veya “ampirik araştırma verilerine” dayalı olarak gelişen kümeler ve yanı sıra bunların birbirleriyle harmanlanması sonucunda ortaya çıkan kümeler arasında bir ayrım yapabiliriz (bkz. Bölüm 4). Bu farklılıklar, bir kavram çerçevesi veya kümesini oluşturan tüm *tekil kavramların* bu “ana” kümeye aynı şekilde ve aynı derecede uyum göstermeyeceğine işaret eder. Örneğin bazı kavramlar grup içindeki diğer kavramlarla sıkı bir bütünleşme sergileyebilirler ve grup içinde “ana/esas” bir konum elde edebilirler. Öte taraftan, ana grup içindeki kavramlar yakın bir birliktelik ve bütünleşme sergiliyor gibi görünse de grup içindeki bazı kavramların diğer kavramlarla sıkıntılı veya belirsiz bir ilişkiye sahip oldukları gözlenebilir. Ancak bu içsel farklılıklara rağmen, kavramsal yapı taşları olarak tekil kavramlar ve daha kapsayıcı kavram kümeleri ve çerçeveleri arasındaki temel farklılıklar aşağıda ifade edilen hususlara dayanmaktadır.

İlk olarak tekil kavramlar - yönelimli kavramlarda olduğu gibi (bkz. Bölüm 4) - daha sonradan büyük ölçüde revize edilebilecek, terk edilebilecek veya sadece önemini kaybedebilecek olan bir olgunun geçici olarak düzenlenmesini veya betimlenmesini sağlamak gibi genel bir işleve sahip olabilirler. İkincisi, bazı tekil kavramlar veri analizi, teorik ayrıntılandırma ya da ikisinin harmanlanması sonucunda yeni geliştirilmiş olabilirler ve

aslında henüz belirgin bir şekilde geniş bir kavram kümesine *ait olmayabilirler*. Şüphesiz tekil kavramların belirli bir kavram kümesine dâhil olması, süreç içerisinde daha sonradan gerçekleşsin ya da gerçekleşmesin, kavramın daha sonraki analiz ve ayrındırmalar boyunca nasıl şekilleneceğine bağlıdır. Üçüncüsü, birden fazla kavramın yer aldığı geniş bir kavram kümesi doğal olarak tekil bir kavramın işaret ettiğinden veya betimlediğinden çok daha fazla sosyal olguyu kapsar. Yani tekil kavramlarla sosyal gerçekliğin sadece küçük bir dilimine gönderimde bulunmak yerine onların daha kapsayıcı geniş bir kavram kümesine/ağına dâhil edilmesi sosyal gerçekliğin daha “geniş kısımlarına” gönderimde bulunulması anlamına gelir.

Dolayısıyla bu, tekil kavramlar ile kavram kümeleri arasındaki dördüncü ayrımı ortaya çıkarmaktadır. Bir kavramın işaret ettiği anlamların karmaşıklığı ve kapsamı, onun yerleşik bir küme veya gruba dâhil olmasıyla artar, çünkü bu, söz konusu tekil kavramın anlamının artık bir bütün olarak grup içindeki diğer kavramların anlamlarıyla da bağlantılı olduğu anlamına gelecektir. Bu noktada uygun bir örnek olarak kelimeler ve dilsel gramer kıyaslaması yapılabilir. Kendi başlarına tekil kelimeler sınırlı bir anlama sahiptirler, ama bunlar gramer kuralları aracılığıyla cümleler oluşturmak amacıyla bir araya getirildiklerinde anlam geliştirme kapasiteleri oldukça artar.

Uyarlayıcı yaklaşımın belirtileceğim son teorik unsurları teorik ve tipolojik modellerdir. Bunların her ikisinde de daha önce ele almış olduğum farklı türden kavram ve kavramsal kümelerden yararlanılır. Ancak tipolojik modellere geçmeden ve onların bir şekilde kavramsal kümelerden farklı olduklarını ortaya koymadan önce, genel olarak teorik modellerin oynadıkları roller üzerinde durmak ilginç olacaktır. Örneğin (belirli yazarlara ya da genel yaklaşımlara ait) birçok genel teori, sosyal dünyanın belirli yönlerine veya boyutlarına ilişkin teorik modeller içerirler. Bunlar (sembolik etkileşimcilikte olduğu üzere) sosyal davranışlar veya etkileşimler ya da (etnometodolojide olduğu gibi)

yerel pratiklerle ilgili modeller olabilirler veya bunlar (söylemler, pratikler ve güç/iktidar arasındaki bağlantılara dair Foucault'un anlayışında olduğu üzere) sosyal hayatın temel boyutlarıyla ilgili modeller olabilirler. Ancak yaşam dünyası ve sistem (Habermas) veya faillik ve yapı (Giddens) ya da etkileşim düzeni ve kurumsal düzen (Goffman) olarak çok çeşitli biçimlerde ifade edilen özneler arası olgular ile sosyal kurumlar arasındaki bağlantılarla ilgili modeller bizim buradaki tartışmamız açısından özellikle önemlidir.

Bu kitabın farklı noktalarında önerdiğim sosyal hayatın bu iki temelyönü arasındaki bağlantılarla ilgili modelleri, daha önce geliştirmiş olduğum “sosyal alanlar teorisi”nden aldım (Layder, 1997). Bu, genel kavram kümelerinden elde edilen teorik modellerin belirli bir araştırma sürecinde stratejik bir şekilde kullanılması suretiyle yeni teorik fikirlerin ortaya çıkarılmasına veya mevcut fikirlerin geliştirilmesine nasıl katkıda bulunulabileceğine dair bir örnektir - burada söz konusu olan uyarlayıcı teori örneğidir -. Bu tür modeller genel teorik düşünce sistemlerinden elde edilirler ve bunlarla bir bütün olarak bağlantılıdır, ancak benim buradaki argümanım, “ait oldukları genel teorik kümelerden” farklı düzeylerde kopartılan teorik modellerin (veya onların bazı yönlerinin) farklı bağlamlarda teori geliştirmek amacıyla kullanılmasını teşvik etmektir. Bu açıdan - Weber'in otorite, bürokratik örgütlenme biçimi ve kapitalist çalışma etiği üzerine ünlü ideal tip modellerinde açıkça görüldüğü üzere - teorik modeller çok farklı biçimler alabilirler. Weber, ideal tipleri geliştirirken incelenen belirli bir olguya özgü olarak ampirik gerçeklikte bulunan boyutları/özellikleri vurgulamış ve abartmıştır, bu da onun genel soyut modeller geliştirmesini sağlamıştır.

İdeal tipler kavramı sosyal olguların tipolojik modellerinin (veya ‘tipolojilerin’) geliştirilmesiyle yakından ilişkilidir. İdeal tipler belirli bir olgunun, mesela bürokratik örgütlenmenin, genel özelliklerinin bir resmini çizebilmek için onun tipik özelliklerinin modellenmesine dayanır. Bu uygulama, tipoloji-in-

şasında bir adım daha ileri götürülür ve benzer bir sınıfta yer alan çeşitli olgulara odaklanılır - mesela olası formel örgütlenme biçimlerinin bürokratik modelden nasıl ayrıldıkları veya onunla hangi yönlerden benzeştikleri gibi -. Bu nedenle tipoloji inşasında, grup içindeki farklılıkları inceleyebilmek için birbirleriyle bağlantılı bir dizi ideal tipten yararlanılır. Tipolojiler inşa etmek ve kullanmak, araştırmacının, incelenen olguyla benzerlik taşıyan ve ayrıca farklılık gösteren olgular arasında karşılaştırmalar yapabilmesini sağlayarak teorik düşünme faaliyetinin güçlenmesine ve geliştirilmesine yardımcı olur. “Bu olgular neden ve nasıl farklı?” ve “bu olgular neden ve nasıl benzer veya aynı?” şeklindeki sorular, bu türden sorunlar çerçevesinde kodlar, kategoriler ve kavramlar geliştirilmesini sağlar ve dolayısıyla başka kavramsal analizleri ve bağlantıları harekete geçirir.

Üçüncü bölümde ve bir başka yerde (Layder, 1993) davranışsal (veya eylem) ve sistemik (veya yapısal) tipolojiler arasında, bunların elde edildikleri farklı sosyal alanların saptanabilmesi ve betimlenebilmesi için, bir ayırım yapılması gerektiğini vurgulamıştım. Ayrıca, yaşam dünyası ve sistemik olgular arasındaki bağlantıları örneklendirirken (modellerken) kavramsal bir yoğunluk yaratmak amacıyla her iki tipolojiyi eş zamanlı olarak geliştirmenin faydalı olacağını da vurgulamıştım. Bu özellikle önemlidir, çünkü alan araştırması yöntemlerine ilişkin literatürde çoğunlukla davranışsal tipolojiler (eylem tipolojileri) vurgulanır, bunun sonucu olarak da analizin odağı olan insani etkinliklerin çevresindeki sosyal hayatın sistemik yönleri yetersiz temsil edilir. Şüphesiz, araştırmacının analitik dikkatini aynı anda her iki tipolojiye yoğunlaştırması her zaman makul, uygun veya mümkün değildir, bu nedenle belirli bir ölçüde bunlardan birini seçerek ona odaklanmak gerekir. Ancak bu seçici odaklanma bir vurgu meselesidir ve yaşam dünyası veya sistem olgularından birine analitik olarak odaklanan araştırmacı seçtiği olgunun dışındaki diğer olguyu da ihmal etmemelidir. Bu konuda araştırmacıya iki strateji yardımcı olacaktır. Birincisi, araştırmacı “öncelikle” davranışsal temelli (ya da sistemik temelli) bir tipolo-

loji geliştirmek isteyebilir, bu durumda kişinin örneğin öncelikli ilgisi davranışsal bir tipoloji geliştirmekse eğer bu ilgiyi dengeleyebilmek adına “diğer” taraf (sistemik olgular) için “şematik” veya basit (ve geçici) bir tipolojik model kullanması her zaman için faydalı olacaktır. Ayrıca ilişkilendirici kavramlar aramak da araştırmacının iki üst/meta-alan arasındaki bağlantılara ve kesişmelere ilgisini çekerek ona bu konuda yardımcı olur.

10. Uyarlayıcı Teorinin Ham Malzemeleri

Uyarlayıcı teorinin kavramsal ve teorik ürünleri çeşitli kaynaklardan elde edilir. Bu kaynakları dört ayrı grupta sınıflamak mümkündür. Bunlardan ikisi teorik temelli diğer ikisi ise ampirik temelli kaynaklardır (bkz. Tablo 6.2).

Tablo 6.2 Uyarlayıcı Teorinin Kaynakları

Teorik temelli	Genel teori
	Özcü teori
Ampirik temelli	Mevcut/Önceki veriler
	Gelişen araştırma verileri

Teorik temelli kaynaklar mevcut/önceki teorilerdir ve kendi içinde “genel teori” ve “özcü teori” olarak ayrılabilirler. Genel teoriler (veya teorisyene ait teoriler) sosyal hayatın genel boyutları için geçerlidirler ve “sosyal etkinliklerin ve/veya sosyal kurumların doğası nedir?” ya da “genel anlamda etkinlikler ve kurumlar birbirleriyle nasıl bağlantılıdır?” gibi soruları kapsarlar. Bu açıdan genel teoriler birçok farklı ampirik alan için uygun ve geçerlidirler. Bu nedenle genel teoriler, sadece (suç veya sapma,

sağlık, eğitim, çalışma ve endüstri, ayrımcılık, vb gibi) belirli özcü alanlar için geçerli olan “özcü teoriler”den ayrılırlar.

Benim kullandığım “özcü teori” terimiyle Glaser ve Strauss’un kullandıkları terim arasında bir fark vardır. Glaser ve Strauss (1967) özcü ve formel teori arasında bir ayrım yaparlar. Onların yaptıkları ayrım teorinin genellik ve soyutluk derecesine işaret eder, şöyle ki araştırmacı örneğin sadece bilim adamlarından oluşan bir örneklem temelinde “bilim adamlarının kariyerleri” üzerine bir özcü teoriye sahip olabilir. Ancak araştırmacı, formel örgütsel kariyer alanında yer alan çok sayıda farklı türden kariyerleri örnekleyerek örgütsel kariyerler üzerine formel bir teori geliştirebilir. Glaser ve Strauss’un ifade ettikleri formel teorinin özcü teoriden daha genel ve soyut bir nitelik taşıdığı konusunda bir kuşkusuz yoktur. Ancak Glaser ve Strauss’un formel teori anlayışı genel teoriyi kapsamaz, çünkü onlar araştırmada genel teorilerin kullanılmasını reddederler. Bu açıdan benim özcü teori olarak adlandırdığım anlayış onların formel teorisini içine alır. Çünkü onların formel teori anlayışı, sosyal hayatın genel teorik problemleri ve sorunlarından ziyade belirli ampirik alanlar için daha fazla geçerlidir.

Genel ve özcü teorilerin her ikisi de uygulamalı temel araştırma bağlamında teori geliştirme faaliyetinde istifade edilebilecek olan hazır kaynaklardır. Bana göre bunlar kitabın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde belirtilen farklı türden teorik ayrıntılandırma biçimlerinde kullanılabilirler. Bu bağlamda, genel ve özcü teoriler gerek mevcut/önceki kavramlar arasındaki ilişkiler çerçevesinde gerçekleştirilen teorik ayrıntılandırma biçiminde gerekse de ampirik araştırma verilerine dayalı olarak gerçekleştirilen teori geliştirme faaliyetinde yararlanılabilecek kaynaklardır. Birinci türdeki teorileştirme biçiminde, genel ve özcü teoriler teorik akıl yürütme sürecine dâhil edilirler. İkincisinde ise, genel ve özcü teoriler ampirik verilerle bağdaştırılmak suretiyle kullanılırlar. Her ne kadar bu iki strateji de teori geliştirme faaliyeti bakımından kendi içlerinde tutarlı ve etkili olsalar da bana göre

en güçlü teori geliştirme biçimine, aslında bu iki teorik ayrıntılandırma biçimi arasında eş zamanlı ve diyaloga dayalı bir ilişkinin kurulması sonucunda ulaşılabilir. Hem genel teoriler hem de özcü teoriler devam eden teori geliştirme faaliyetine bu şekilde katkıda bulunabilirler, ancak bunlar arasındaki önemli farklılıkları da belirtmek gerekir. Bu bize, önceki kısımda bahsetmiş olduğum kavramların kümelenmesiyle ilgili bazı hususları tekrar hatırlatacaktır.

Genel ve özcü teoriler özellikle “açıklık” veya “kapalılık” ekseninde birbirinden farklılaşma eğilimindedirler. Teorik sistemler, sosyal hayatın farklı dilimlerini genelleştirebilmek için kendi içinde tutarlı ve kendine-gönderimli olma eğilimindedirler. Genel teorilerin geniş kapsamlı yapıları (anlamlılık dereceleri), onların katı bir şekilde içe-gönderimli olmalarını ve içinde açıklандıkları kavramlarının derin ve kapsayıcı olmalarını gerektirir. Bu kapsayıcılık, genel teorilerin çoğunlukla diğer teorilerle aralarına belirli sınırlar koyma ve belirgin kısıtlamalar getirme eğiliminde oldukları anlamına da gelir. Buna ek olarak genel teorilerin genellikle süregelen tartışmalara özgün bir katkı olarak tasarlanmış oldukları düşünülür ve dolayısıyla bunlar diğer teorilerle rekabet eden açıklayıcı çerçeveler olarak ifade edilirler. Nitekim bu kapsayıcılık, sınırlılık ve rekabetçilik özellikleri, bunların diğer teorilerle olan farklılıklarını, kıyaslanamazlıklarını ve uyumsuzluklarını göstermektedir.

Ancak genel teorilere sosyal araştırmaya dayalı teori geliştirme faaliyetinde önemli bir organik rol verildiği takdirde, bunlar kesin, doğru ve hatta az ya da çok yeterli bilgi depoları olarak görülmemelidirler. Aksine bunlar, yeni elde edilen kanıtlar ve/veya teorik ayrıntılandırmalar ışığında genişletilmeye veya geliştirilmeye ya da yeni filizler açmaya (yan ürünler vermeye) müsait teoriler olarak değerlendirilmelidirler. Hem içsel hem de dışsal teori geliştirme biçimleri, başka teorilerin yaratıcı bir şekilde geliştirilmesine yardımcı olabilecek unsurların keşfedilebilmesi için genel teorilerin dikkatli bir şekilde “gözden geçirilmesini”

ve onların yapıtaşlarını oluşturan parçalarının incelenmesini gerektirir. Kavramların ve fikirlerin toplanması ve harmanlanması yeni teorilerin ortaya çıkmasına katkıda bulunur.

Özcü teorilerde bu “görelî kapalılık” problemi aynı ölçüde yaşanmaz. Çünkü özcü teoriler doğrudan özcü bir alana yoğunlaştıkları ve diğer alanlara sınırlı bir gönderimde bulundukları için kapsam olarak çoğunlukla oldukça sınırlıdır. Örneğin “pazar bölünmesi teorisi” gibi emek piyasasının işleyişiyle alakalı teoriler elbette ki sınıf ya da iş örgütlenmesi gibi yakın alanlara gönderimde bulunurlar, ancak kurumların veya sosyal etkileşimlerin genel yapısına/doğasına ilişkin iddialarda bulunmazlar. Bu açıdan özcü teoriler (teorik ya da ampirik kanıtlara dayalı) başka etkilere ve farklı türden fikirlere daha “açık” görünmektedirler. Şüphesiz ki bu noktada kavramsal, epistemolojik ve ontolojik sorunlarla ilgili genel uygunluk ve kıyaslama problemleri bulunmaktadır ve özcü teorilerin görece açık bir yapıya sahip olmaları tüm bu sorunları ortadan kaldırmamaktadır. Ancak her şeye rağmen özcü teorilerin görece kapalı bir yapıya sahip olmamaları, bu problemlerin bazılarının daha kolay aşılabileceği anlamına gelmektedir.

Ampirik temelli ham malzemeler içinde “mevcut/önceki veriler” olarak adlandırdığım malzemeler, teori geliştirme faaliyetinde yararlanılabilecek olan en geniş kapsamlı ve ayrıntılı kaynakları temsil ederler. Mevcut veriler, daha önceki tüm sosyal araştırma bulgularına işaret ederler ve doğal olarak gerek yakın geçmişte gerekse de uzun dönemli geçmişte biriktirilmiş ya da geliştirilmiş olan hem büyük hem de küçük ölçekli veri kümelerini ve veri tabanlarını içerirler. Ancak mevcut veriler formel anlamda sadece sosyal araştırma bulgularıyla sınırlı değildirler. Bunlar, teori geliştirme faaliyetinde yararlanabileceğimiz, çok farklı alanlarda bulunulabilecek delillere dayalı bilgi ve açıklama biçimleri olarak herhangi bir şey olabilirler. Bu nedenle kişisel gelişim ve motivasyon araçları, romanlar, gazeteler, günlükler, (popüler, elit ve özel) dergiler, reklamlar, fotoğraflar, filmler, ti-

yatro, spor olayları gibi popüler literatür de dahil sosyoloji disiplininin dışında kalan alanlardaki kitaplar ve ilgili literatürler de “mevcut veriler”in bir parçasını oluşturabilirler. Kısacası, sosyal hayatın herhangi bir yönünü temsil eden sosyal eğilimler, gelenekler, alışkanlıklar, çalışma türleri veya boş zaman etkinlikleri, vb şeylerin kanıtları olarak sunulabilecek veya ifade edilebilecek herhangi bir şey mevcut verilerin kapsamı içinde değerlendirilebilir. Nitekim görsel veya sözel olarak belgelere dayandırılacak ve dolayısıyla sosyal hayatın veya sosyal gerçekliğin bazı yönlerini kanıtlamada kullanılacak olan herhangi bir şey teorik düşünme etkinliğini canlandırabilecek değerli bir kaynak haline gelebilir.

Şüphesiz ki bir şeyin kanıt olarak kullanılabilmesi, onun otomatik olarak geçerli kabul edileceği anlamına gelmez, bu açıdan araştırmanın amaçları doğrultusunda sistematik bir şekilde toplanmamış kanıtlar geleneksel kanıt ve geçerlilik ilkelerine uymak zorundadırlar. Bu noktada, sistematik (büyük-boy ya da geniş kapsamlı) bir açıklama veya teorinin kanıtları olarak sayılan mevcut veriler ile yeni bir kavramsallaştırma veya teorik düşünme yolu açan mevcut veriler arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir. Yeni bir kavramsallaştırma veya teorik düşünme yolu açan mevcut veriler içinde tamamen hikâyemsi, belli belirsiz, karışık görünen kanıtlara dayalı veriler, teorinin yeniden yönlendirilmesinde veya yeniden formüle edilmesinde kullanılacak olsalar bile ya da yaratıcı teorik düşünme faaliyeti için bir sıçrama tahtası işlevi görebilecek olsalar dahi kullanılmamalıdır. Mevcut verilerin önemi (mevcut teorilerde olduğu üzere) bunların, bizi belirli bir araştırmanın sınırları içinde çalışırken olası en geniş kaynaklardan yararlanmaya teşvik etmesidir. Nasıl ki mevcut/önceki teorilerin farkında olmak bizi, teorinin sadece devam eden ampirik araştırmaya dayalı olarak geliştirilen (gelişen) veya temellendirilen yönleriyle sınırlı kalmaktan kurtarıyorsa aynı şekilde, mevcut/önceki veriler de teorik düşünme ve teori

geliştirme faaliyetine katkıda bulunabilecek diğer olası bilgi ve kanıt bağlantılarının farkına varmamızı sağlarlar.

“Gelişen araştırma verileri” olarak adlandırdığım şeyler ise hali hazırda devam eden araştırmalardan elde edilen öncelikli bulgulara ve bilgilere işaret ederler. Bu bağlamda, “gelişen” veriler mevcut veya önceki teorilerin sürekli olarak test edilmesini sağlarlar, bu nedenle teorileştirme ile veri toplama ve analizi arasında “organik” bir bağlantının kurulmasına olanak sağlayan bir geribildirim sistemi işlevi görürler. Ayrıca, elde edilen/gelişen araştırma verileri, yeni kavramlar ve teorik fikirlerin üretilmesini sağlayan potansiyel kaynaklardır. Bu anlamda, bazı kavramların (tipleştirme kavramında olduğu gibi), eldeki teorik malzemelerden hareketle görünür kılınamadıkları veya açığa çıkartılamadıkları için, verilerde “saklı” veya “yerleşik/temellenmiş” oldukları düşünülür. Ancak, bazı kavramların “verilerde saklı/yerleşik” olduklarını söylerken verilerin tek başına doğrudan teorik kavramlar “sundukları” veya “ürettikleri” şeklindeki bir ampirizm biçimini kastetmiyorum. Bu anlamda “yerleşiklik”, yeni keşfedilen ampirik bulgular ve verilerin incelenmekte olan dünyanın bazı yönlerini/boyutlarını açığa çıkartabileceği anlamına gelir. Yani bu sayede açığa çıkartılan boyutlar mevcut/önceki teoriler çerçevesinde düşünme faaliyetini harekete geçirir ve sonrasında kavramsal oluşumlara ya da yeni oluşumlara götürebilir.

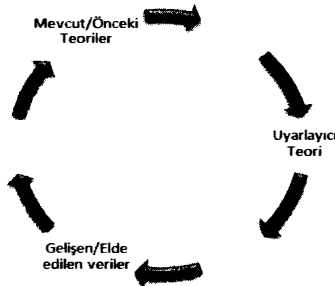
Ayrıca bu noktada (gerek yeni elde edilen/gelişen malzemeler olsun gerekse mevcut/önceki malzemeler olsun), tüm “olguların” veya bilgilerin ya da verilerin asla saf veya bakir olmadıkları vurgulanmaktadır. Tüm veriler ya önceki teorileştirmelerin izleri ya da araştırmacının sahip olduğu (veya ürettiği) önyargıları ve varsayımlarıyla daha önceden teorik olarak bir şekilde işlenmişlerdir. Bu nedenle uyarlayıcı teorinin teorileştirme ile veri toplama ve analizi arasında *organik bir bağ* yakalamaya veya kurmaya çalışması, bunun *özcü* bir bağlantı olduğu anlamına gelmemektedir. Uyarlayıcı teori teorik kavramların, kümelerin ve modellerin oluşturulması ile bunların ampirik araştırmaya dayalı olarak

elde edilen/gelişen veriler temelinde yeniden formüle edilmele-
rine veya revize edilmelerine imkan sağlayarak bunlar arasında
diyaloga dayalı bir ilişkinin kurulmasını destekler. Ancak bu-
rada “organik bağ” terimiyle ifade edilen şey, *teori-öncesi* (*pre-
theoretical*) veya epistemolojik olarak yansız/tarafsız bir temelin
kabul edilmesi değildir. Bu anlamda *organiklik veya organik bağ*
sadece araştırma verilerinin keşfedilmesi ve eş zamanlı olarak
kavramsallaştırmaların ve teorik açılımların gerçekleştirilmesine
işaret etmektedir.

11. Teori Geliştirme Biçimleri

Uyarlayıcı teorinin esas temeli, mevcut veya “önceki” teorik
malzemeler ile devam eden ampirik araştırmaya dayalı olarak
elde edilen verilerin aynı anda kullanılmasına ve aralarındaki et-
kileşime dayanır. Bu iki yönlü yaklaşımda, mevcut ya da önceki
kavram ve teoriler devam eden ampirik araştırmaya dayalı olarak
elde edilen/gelişen verileri şekillendirirken aynı anda bu veriler,
mevcut/önceki teorik malzemeleri şekillendirirler veya biçimlen-
dirirler. İşte bu unsurlar arasındaki diyalektiğe dayalı karşılıklı
etkileşim, uyarlayıcı teorinin bireşimli yapısını oluşturur.

**Şekil 6.1 Mevcut/Önceki teoriler, gelişen veriler ve uyar-
layıcı teori arasındaki ilişkiler**

Şekil 6.1’de mevcut/önceki teoriler, ampirik araştırmaya da-
yalı olarak elde edilen/gelişen veriler ve uyarlayıcı teori arasında-
ki karşılıklı etkileşime dayanan ilişkiler daire şeklinde birbirinin

ardı sıra dönen unsurlar olarak tasvir edilmiştir. Bu, uyarlayıcı teorinin yapısında/düzeninde birden fazla unsurun rol oynadığını göstermektedir. Tüm bu unsurlar eş zamanlı olarak işledikleri için bunların etkilerini birbirinden ayırmak zordur, dolayısıyla bu durum uyarlayıcı teorinin karmaşık ve sürekli-gelişen yapısını yansıtmaktadır. Bu anlamda uyarlayıcı teori, sürekli olarak hem teorik akıl yürütme süreçleri hem de ampirik dünyanın “olgusal” nitelikleri temelinde gelişim gösterir. Ancak uyarlayıcı teorinin, yarattığı etki ve sonuçlar açısından iki farklı biçimi söz konusudur. Bunları “ikincil etkiler” ve “gerçek uyarlayıcı teori” başlıkları altında ele alacağım.

12. İkincil Etkiler

Uyarlayıcı teorinin ikincil etkileriyle kastedilen şey, onun ampirik araştırma verilerine dayalı olarak gerçekleştirilen teori geliştirme faaliyetine sunduğu “ek katkılar”la ilgilidir. Bu, uyarlayıcı teorinin *genel teoriler ve onların* çeşitli yönleriyle olan bağlantısına işaret eder. Bu anlamda uyarlayıcı teori, genel teorileştirme ve ampirik araştırma arasında doğrudan bir bağlantı veya köprü kurar. Bu bağlantı, söz konusu mevcut genel teorinin (veya onun unsurlarının) ampirik ya da özcü bir bağlamda kullanılması sonucunda ortaya çıkan (olumlu veya olumsuz) girdiler/veriler temelinde biçimlendirilmesine işaret eder. Bu bağlamda, mevcut/önceki genel teorilerin devam eden ampirik araştırmada kullanılması iki farklı şekilde gerçekleşir. Birincisi, genel teorinin çeşitli açıklamalarının ve (bir kavram, model, kavramsal çerçeve gibi) diğer yönlerinin devam eden bir araştırma bağlamında “test edilmesi” veya “doğrulanması”dır. İkincisi, başlangıçtaki/ilk teorik malzemelerin açıklayıcılık kapsamının ve alanının, yine ampirik malzemelerle doğrudan bağlantı kurulması suretiyle, yeniden düzenlenmesi, değiştirilmesi, niteliklendirilmesi veya bunlara birtakım eklemelerin yapılmasıdır. Teorik malzemelerin ampirik verilerle doğrudan ilişkilendirilmesi gerektiğini vurgulamak, genel teorinin ampirik referanslardan tamamen yoksun olduğu anlamına gelmez. Daha ziyade, genel teorilerin veya teorik mal-

zemelerin devam eden araştırma verileriyle ilişkilendirilmesi, söz konusu genel teorilerin ve onların unsurlarının ait oldukları esas bağlamdan daha farklı bir bağlamda sınanmasına ortam sağlar.

Örneğin oyuncuların kariyerleriyle ilgili araştırmamda yapılaşma teorisinin belirli bir yönünü - diyalektik kontrol kavramını - kullanma şeklim bu iki yön arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Diyalektik kontrol kavramını özellikle oyuncular ve ajanslar (ya da 'özel menajerler') arasındaki ilişkileri incelemek için kullandım. Bunlar arasındaki ilişkilere iki farklı açıdan - oyuncular ile ajanslar arasındaki zaman içinde yeniden üretilen genel manadaki sosyal ilişkilere ve belirli oyuncular ile onların ajansları arasındaki özel ilişkilerin zaman içindeki değişimine - baktığımda iki şey tespit edebildim. Tespit ettiğim ilk şey, yapılaşma teorisinin bu özcü alanla oldukça işe yarar bir bağlantısının olduğu ve dolayısıyla bu özcü alanın, diyalektik kontrol kavramının belirli boyutlarına - ve daha genel bağlamdaki yapılaşma teorisinin bazı yönlerine - geçerlilik kazandırdığıdır. İkinci olarak tespit ettiğim şey, oyuncular ve ajanslar arasındaki genel ve bireysel sosyal ilişkiler açısından bir kıyaslama yaptığımda Giddens'in tasarladığı şekliyle diyalektik kontrol kavramının, gücün yapısal biçimlerini (Layder, 1997) ve ayrıca farklı analiz düzeylerindeki "kontrol"ün farklı özelliklerini de açıklayabilmesi için yeniden düzenlenmeye ihtiyaç duyduğu sonucuna vardım (Layder, 1993).

Ampirik araştırma verilerine dayalı olarak gerçekleştirilen teori geliştirme faaliyetinde bu türden ikincil etkiler daha özel teori geliştirme biçimlerinin ortaya çıkarılabilmesi için bir *yan dal* veya *ürün* olarak ortaya çıkar. Bunun sonucu olarak genel teoriye yapılan bu türden bir "katkı", araştırma verilerine dayalı olarak gelişen teoriye paralel bir şekilde gerçekleşir. Ancak esasında, genel teoriyle bu türden bir ilişki, araştırma öncesi ve sonrası da dahil herhangi bir araştırma sürecinin herhangi bir aşamasında kurulabilir (Bloor ve McIntosh, 1990; Layder, vd., 1991). Bu anlamda genel teoriyle kurulan bu ilişkinin uyarlayıcı teoriye özgü bir şey olduğunu ileri sürmüyorum, daha ziyade

bunun uyarlayıcı teorisinin rutin ve genel bir boyutu olduğunu belirtiyorum. Bu yönde, uyarlayıcı yaklaşım ile diğer yaklaşımların genel teorileri belirli bir araştırmada kullanma biçimleri arasındaki temel farka dikkat etmek gerekir. Bu yaklaşımlarda, genel teoriler ya da onların bazı unsurları çoğunlukla verilerin düzenlenmesine ve veri analizine yardımcı olması için “bilinçli” - ve bazen istisnai/zorunlu - bir durum olarak “sürece sokulurlar”, hâlbuki uyarlayıcı yaklaşımda genel (mevcut) teoriler araştırma sürecinde teorik fikirleri canlandırmanın “rutin” bir aracı olarak doğal bir şekilde kullanılırlar. Nitekim bu ikincil etkiler doğrudan araştırma ve teori arasındaki bölünmeyi/ayrılığı gidermeye yönelik işlevde bulunur.

Bu konuda uyarlayıcı yaklaşımı diğerlerinden ayıran bir başka etken şudur; daha önce sözünü ettiğim üzere, uyarlayıcı yaklaşım genel teorileri aslında doğası gereği değiştirilebilir, yeniden formüle edilebilir “açık” anlam veya söylem evrenleri olarak görür ve onları kesin ya da eksiksiz açıklayıcı çerçeveler olarak kabul etmez. Bu anlayış, genel teorilerin tüm verilere dayatılabilecek veya yapıştırılabilecek kutsal, her şeyi kapsayıcı perspektifler olarak kabul görmesinden kaynaklanan problemleri bertaraf eder. Genel teorilerin tüm verilere dayatılabileceği şeklindeki anlayışta, devam eden araştırmaya dayalı olarak elde edilen/gelişen tüm veriler ve kanıtlar ana/ilk teori tarafından düzenlenirler ve bu nedenle başlangıçtaki/ilk teoriyi destekleyen veya doğrulayan unsurlar olarak yorumlanırlar. Bu tür bir duruş/anlayış teori geliştirme faaliyetine ket vurulmasına yol açar ve genel teorisinin ayrıntılandırılması veya düzeltilmesine yönelik katkısı en asgari düzeyde olur. Bu nedenle gerçek teorik ilerleme, ancak ve ancak genel teorilerin gerçekten açık söylemler olarak kabul edildiği durumlarda kaydedilebilir.

Uyarlayıcı yaklaşımı farklı kılan bir diğer boyut ise ikincil etkilerin araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen teorisinin *yan dalları* olmasıdır. Nitekim “gerçek uyarlayıcı teoride”, genel teorilerden ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen

teorilere yönelik her daim olumlu bir geribildirim olacaktır, işte bu uyarlayıcı teorinin birincil etkisidir - uyarlayıcı teorinin kalbi

Bu anlamda genel teorilerin süreç içerisindeki kullanımı karşılıklı geribildirim çerçevesinde gerçekleşir. Genel teorilerin bu şekilde kullanılması ile onların araştırma sürecinde verileri düzenleyen (veya onlara belirli kalıplar sunan) temel araçlar olarak kullanılması arasında tezatlık vardır. Bu açıdan, genel teorilerin sadece düzenleyici araçlar olarak kullanıldığı örneklerde, gerçek uyarlayıcı teori gibi göreceli özerk (hatta yarı-özerk) bir yapıya sahip teori kümelerinin geliştirilmesine yer yoktur.

13. Gerçek Uyarlayıcı Teori

İkincil etkilerden farklı olarak “gerçek uyarlayıcı teori”, belirli bir ampirik araştırma konusu ve problemi temelinde toplanan veriler ve mevcut/önceki teorik malzemeler çerçevesinde şekillenir ve ortaya çıkar. Bu anlayışta yeni teoriler hem mevcut/önceki teorik malzemelere hem de ampirik verilere dayanılarak ve ayrıca bu kaynakların eşanlı olarak birbirlerini etkilemesi ve şekillendirmesi temelinde “geliştirilir” Yeni teorilerin ortaya çıkarılmasında hem mevcut/önceki teorilere hem de araştırma verilerine aynı oranda öncelik verilmesi, bu yaklaşımı, araştırma verilerine mevcut/önceki teoriler karşısında ayrıcalık tanıyan temellendirilmiş teori yaklaşımından ayırır. Uyarlayıcı teorinin mevcut/önceki teoriler ile veri toplama ve analizi arasındaki karşılıklı ilişkiyi önemsemesi, onu diğer yaklaşımlardan farklı kılan özelliğidir.

Kısa olmak kaydıyla, somut bir örnek vereceğim, ama öncelikle teoriyle ilgili şu iki genel düzlemi belirtmem gerekiyor. İlk olarak hem genel hem de özcü teoriler, araştırmaya dayalı olarak ortaya çıkan verilere belirli kalıplar ve düzenler “sunarak” bunların anlaşılmasına katkıda bulunabilecek mevcut kavramlar (kümeler) ve modeller sağlarlar. Ancak, bir taraftan veriler geçici olarak düzenlenirlerken bu mevcut teorik malzemeler de yeni elde edilen araştırma verileri tarafından süzgeçten geçirilip şekillendirildikleri için belli bir ölçüde dönüşüme uğrayacaklardır.

İkincisi, yeni kavramların ve teorik fikirlerin bizzat veri toplama ve analizine dayalı olarak ortaya çıkarılması veya keşfedilmesi olasılığı vardır, dolayısıyla bu aynı zamanda teorik tartışmalara da katkıda bulunacaktır. Bu nedenle hem mevcut/önceki teorik malzemeler hem de ampirik araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen veya temellendirilen kavramlar “uyarlayıcı” teorisinin çok parçalı bireşimli yapısını meydana getirir.

Bu nedenle araştırma sırasında yeni bir unsur - bizzat uyarlayıcı teori - süreçteki üçüncü bir güç olarak ortaya çıkar ve *mevcut teorik malzemeler* ile *veri toplama ve analizi* arasında bir aracı olarak işlev görmeye başlar. Bu üçüncü güç süreç içinde daha da gelişmeye başladığında araştırma sürecinin farklı bir düzeyinde veya aşamasında “önceki/mevcut” teoriler gibi rol oynamaya başlar. Böylelikle yeni ortaya çıkan uyarlayıcı teori, elde edilen araştırma verilerine - genel ve özcü mevcut teorilerin yaptıkları gibi - açıklayıcı şemalar ve kavramsal çerçeveler sunarak veya yükleyerek onları düzenleyen bir araç olarak işlevde bulunur. Uyarlayıcı teori, veri toplama ve analiziyle de bağlantı kurup onunla iç içe geçer ve en nihayetinde bu unsurlar tarafından yeniden düzenlenir ve şekillendirilir. Bunun neticesinde mevcut/önceki teoriler artık veri toplama ve analiziyle olan doğrudan bağlantısını kaybedeceklerdir, çünkü süreç artık yeni ortaya çıkan kavramsal çerçeveler aracılığıyla yönlendirilecektir. Bu anlamda başlangıçtaki/ilk mevcut/önceki ham teorik malzemeler ile sosyal araştırmaya dayalı olarak elde edilen veriler arasına girerek ortaya çıkan uyarlayıcı teori sürecin en önemli “önceki/mevcut teorik malzemesi” haline gelir.

Şimdi bunu örneklendirmeye çalışacağım. Başlangıçtaki/ilk mevcut teorik malzemelerin duygusal emek meselesi etrafında döndüğünü ve araştırma konusunun öğretmenlerin çalışma ortamlarındaki duygusal sorunlarla nasıl baş ettikleriyle ilgili olduğunu varsayalım. Mevcut teorik malzemeler olarak hem (Mead’in veya Goffman’ın) genel etkileşim teorilerinden hem de (Hochschild’in) özcü duygusal emek teorilerinden yararlanı-

labilir, araştırmanın verileri ise okul ortamındaki öğretmenlerle yapılan görüşmelere ve/veya gözlemlere ve/veya anketlere dayandırılabilir. Her ne kadar mevcut teorik malzemeler elde edilen araştırma verilerinin sağlam bir temelde geçici olarak düzenlenmesini ve anlaşılmasını sağlasalar da araştırmacı, daha sonradan belirli bir özcü alanda geçerli olan (Hochschild'in) uçuş görevlileriyle ilgili duygusal emek kavramının öğretmenleri de kapsayabilmesi için "genişletilmesi" ve "değiştirilmesi" gerektiği kanaatine varabilir. Bu, araştırmacıyı farklı sosyal ortamlardaki farklı duygusal emek türlerine yönelik (farklı türden iş ve çalışma ortamlarıyla ilgili yapılmış çalışmaların ikincil bir analizini yapmak suretiyle) bir tipoloji geliştirmeye sevk eder.

Bu yönde geliştirilen tipoloji veri toplama faaliyetine katkıda bulunmak (mesela örnekleme öğrencileri de kapsayacak şekilde genişletmek) ve genel teori (etkileşimcilik) ile özcü teoriye (duygusal emek) geri bildirimde bulunmak suretiyle, sonradan uyarlayıcı teorinin merkezi noktası haline gelebilir. Böylece, araştırmacının geliştirdiği bu tipoloji, mevcut/önceki malzemeler ve elde edilen araştırma verileri temelinde şekillendirilirken ve değişikliğe uğratılırken, eş zamanlı olarak da tipoloji ve bağlantılı kavramlar araştırma verilerini ve mevcut/önceki malzemeleri şekillendirir, değiştirir ve düzenler. Kendine özgü bir hareket kabiliyeti ve içsel dinamiği olan tipoloji, bu karmaşık karşılıklı etkiler, geribildirim mekanizmaları ve kanalları çerçevesinde şekillenir. Bu yolla şekillenmeye başlayan tipoloji, kısmen bağımsız yardımcı/ek bir teorik ürün (yeni bir teori) haline gelir ve ayrıca bir çalışma biçimi olarak öğretmenlik mesleğiyle ilgili özcü alana dair yeni teorik kavrayışlar sağlar. Tipolojinin ana hatları çizilirken yardımcı/ek kavramların "sürece katkıda bulunma" olasılığı vardır. Bunlar ana/esas kavramsal merkezin çevresindeki "uydu" kavramlar olarak işlev görebilirler ve genel olarak teoriye destekte bulunabilirler. Netice itibarıyla bu farklı teorileştirme ve kavram geliştirme yolları, belirli bir araştırma konusu etrafında verilerin toplanması ve analiz edilmesi ve mevcut/önceki teorik

malzemelerin eklemelenmesi suretiyle yeni teorilerin geliştirilmesini sağlarlar.

14. Sonuç

Bu bölümde teori ve sosyal araştırma arasındaki bağlantıları kavrayabilmeye yönelik farklı bir yaklaşımın felsefi, metodolojik ve pratik içerimlerini vurgulamaya çalıştım. Savunduğum yaklaşımın, tümevarım ve tümdengelim yöntemlerinin -ve bunların temelini oluşturan hakikate ilişkin ampirist ve rasyonalist teorilerin - makul bir şekilde harmanlamasına dayandığını belirttim. Ancak teorileştirme ve araştırma pratiğinin tüm bu önemli unsurlardan az bir miktar içermesi gerektiği şeklindeki oldukça yavan bir düşüncenin ötesine geçmeye çalıştım. Bu farklı metodolojik yöntemlerin ve hakikate ilişkin teorilerin araştırma sürecine nasıl dahil edilebileceklerini ve bunların teori geliştirme olasılıklarını açıkça belirtmeye çalıştım.

Bu meseleler genel olarak sosyal bilimi (veya sosyal analizi) kavrayış biçimimiz ve faillik-yapı ya da yaşam dünyası-sistem bağlantılarına ilişkin temel problem odağımız açısından çok önemlidir. Yaşam dünyası-sistem bağlantıları sorununu ancak sosyal etkinliklerin/eylemlerin sosyal kurumlar, kültür ve sosyal dünyanın diğer yeniden üretilen yönleriyle nasıl iç içe geçtiği meselesine odaklandığımız vakit tam olarak ele alabiliriz. Bu nedenle uyarlayıcı teorinin ana meselesi (davranış, etkinlik/eylem, gündelik hayat gibi), yaşam dünyası unsurlarının sosyal dünyanın (kültür, kurumlar, güç ve kontrol, yeniden üretilen konumlar, pratikler ve sosyal ilişkiler gibi) sistemik yönleriyle çeşitli şekillerde nasıl kesiştiğidir.

Teorilerin, veri toplama ve analizlerden, genel ve özcü mevcut/önceki teorilerden, birbirinden çok farklı ampirik malzemelerden, özellikle de teknik olmayan (bazen 'popüler') literatürden temin edilen dokümanter kaynaklardan yararlanılarak nasıl geliştirilebileceği konusuna yoğunlaştım. Uyarlayıcı teori, mevcut/önceki teorik fikirler, kavramlar veya kavramsal kümeler

ile devam eden ampirik veri toplama ve analizine dayalı olarak geliştirilen teorik unsurları sürekli olarak bir araya getirmeye ve uzlaştırmaya çalışır. Teorik modeller, elde edilen araştırma verilerine sürekli şekil vererek araştırmanın yönünü belirlerler ve yeniden düzenlerler. Aynı zamanda ampirik bilgi ve verilerin toplanması, teorik modellerin (veya daha zayıf yapıdaki kavram ve fikirlerin) yeniden şekillendirilmelerine yardımcı olur.

Bu tür bir yaklaşım, güçlü ve sağlam teorilerin inşa edilebilmesi için gerekli olan unsurları sağlar ve genel teoriler ile sosyal araştırmanın birbirine yakınlaştırılmasına yardımcı olur. İlk olarak bu yaklaşım, teori geliştirme süreci devam ederken gerekli olduğu takdirde teorinin revize edilmesine, yeniden düzenlenmesine ve yeniden formüle edilmesine olanak sağlar. İkincisi, araştırma süreci devam ederken teorinin geçerliliğinin ve güvenilirliğinin rutin olarak denetlenmesi ve kontrol edilmesini mümkün kılan koşulları sağlar. Son olarak ikincil etkiler olarak adlandırdığım nokta, genel teorilerin sistematik olarak toplanan araştırma verileri temelinde geliştirilebilmelerini (düzenlenebilmelerini, değiştirilebilmelerini, yeniden şekillendirilebilmelerini) mümkün kılan “ek” bir araç olarak işlevde bulunur. Nitekim bu, genel teorik perspektiflerin asla bir dogmaya dönüşmemesine yardımcı olur.

YEDİNCİ BÖLÜM

BAZI YENİ YÖNTEM KURALLARI

Bu kitapta, sadece devam eden araştırma bağlamında teori geliştirmeyi kolaylaştıracak birtakım “pratik yöntemler” sunmakla kalmadım; aynı zamanda bazı yeni sosyolojik yöntem kuralları da ortaya koymaya çalıştım. Şu noktayı yanlış anlaşılmasa için tekrar vurgulamak zorundayım; geliştirmiş olduğum yaklaşım yerleşik veya geleneksel yaklaşımların yerini almak için tasarlanmamış değildir. Bu noktada iki olasılıktan bahsediyorum. Birincisi, burada savunduğum strateji ve yöntemler, teori geliştirme sürecinde başka fikirlerle etkileşim sağlayabilmek amacıyla yerleşik veya geleneksel yöntemlerle birlikte kullanılabilir. İkincisi, uyarlayıcı teori yaklaşımı, sosyolojik yönteme ilişkin bağımsız kendi çizgisinde ilerleyen daha radikal veya “alternatif” yeni bir kurallar ve stratejiler bütünü olarak kullanılabilir. Bir sonraki kısımda bu sorunları uyarlayıcı teorinin genel özelliklerine ilişkin bazı açıklamalar yaparak ele alacağım. Uyarlayıcı yaklaşımın sunduğu pratik yöntemlere ilişkin yapacağım bu tartışma, uyarlayıcı teorinin önceki bölümlerde belirtmiş olduğum temel özelliklerini özetlemeye yarayacaktır. Devamında, uyarlayıcı yaklaşımın sunduğu pratik yöntemlerin sosyoloji ve sosyal araştırma açısın-

dan taşıdığı teorik ve metodolojik içerimlere dair genel bir tartışma yer alacaktır.

1. Uyarlayıcı Teori Yaklaşımının Genel Özellikleri

Teori geliştirme adımları ve düzeyleri

Uyarlayıcı teorinin içeriği kimi zaman araştırma sürecinden önce şekillense de onun temel prosedürleri önceden belirlenemez. Dolayısıyla uyarlayıcı teori esas yönleri itibariyle çoğunlukla araştırma süreci sırasında şekillenir. Çünkü veri toplama sürecinde rol oynayan teorik yaratıcılık, ilham ve tesadüfen keşfetme veya rastlantısallık gibi faktörler metodolojik kuralların veya prosedürlerin işleyiş mantığıyla örtüşmez, dolayısıyla bu kurallar araştırma sürecinden önce kesin olarak belirlenemezler. Benzer şekilde, teorinin başlangıçtaki ilk ayrıntılandırma düzeyi ve derecesi de öngörülemmez, çünkü bu hususlar söz konusu araştırmanın kendine özgü değişen koşullarına bağlıdır. Teorik ayrıntılandırma süreci - araştırmacının teorik duyarlılıkları da dâhil - birçok etmene bağlı olarak yavaş veya hızlı, düzgün veya dağınık bir şekilde gerçekleşebilir. Araştırmacının kavramsal bağlantılar yakalama ve ampirik göstergeler bulma yeteneği, “doğru” (uygun, geçerli) veriler ve koşullar bulmak (doğru verilere ulaşmak) kadar önemlidir.

Uyarlayıcı teorileştirmenin sürekliliği

Uyarlayıcı teorileştirmenin araştırma sürecindeki sürekliliğini veya süreç içerisinde daimi olarak yer almasını destekleyen üç temel neden bulunmaktadır. Birincisi, daha önce belirttiğim üzere, uyarlayıcı teori araştırma sürecinde teori geliştirme faaliyeti sırasında karşılaşılabilecek yaratıcı unsurlar, tesadüfî olaylar ve koşullar gibi etkenlerin öngörülemeyeceğini kabul eder. Bu nedenle teori geliştirme faaliyetinin araştırma sürecinde sürekli bir etkinlik olarak yer alması gerektiğini savunur. İkincisi, uyarlayıcı yaklaşımda araştırmanın her aşamasında veya safhasında teori geliştirmek mümkündür. Bu nedenle, teori-geliştirme fa-

aliyeti araştırmanın (örneğin teorik çerçevenin sadece araştırma sürecinin başında oluşturulması veya araştırma ‘sonuçlarında’ ya da ‘bulgularında’ yer alması gibi) belirli bir aşamasıyla asla sınırlandırılmaz. Uyarlayıcı teori, (yöntem ve tekniklerin seçimi, yaklaşım problemleri, vb de dâhil) verilerin toplanmasına yönelik hazırlıklardan ve planlamalardan tutunda her aşamadaki veri toplama ve analiz faaliyetlerine kadar araştırma sürecinin her noktasında ve anında geliştirilebilir. Daha önce vurguladığım üzere teori-geliştirme faaliyeti veri analiziyle bir arada ilerlemelidir ve her iki işlem de ilk veriler toplanır toplanmaz başlamalıdır. Uyarlayıcı yaklaşımı benimseyen araştırmacılar ve teorisyenler, araştırmanın her anında hatta ana/esas kavram ve kategorilerin belirlenmiş olduğu son aşamalarda bile - yeni kavram ve teorik fikirler geliştirebilmek için fırsat kollamalıdır. Netice itibariyle yaratıcı bir yolla örneklem almak, örneklem teknikleri kullanmak, kodlar geliştirmek, kavram-gösterge bağlantıları kurmak ve teorik notlar tutmak araştırma sürecinin bütününde sürekli olarak yer alan etkinliklerdir. Bu tür etkinlikler hiçbir zaman “sona ermez” veya araştırma sürecinin belirlenmiş bir safhası olarak ayrı bir yerle sınırlandırılmaz. Üçüncüsü, uyarlayıcı teorileştirmenin sürekliliği, onun aslında her zaman için eksik veya henüz tamamlanmamış bir ürün olarak kabul edilmesine dayanmaktadır (uyarlayıcı teorinin açık-uçlu niteliğiyle/doğasıyla ilgili olarak sonraki kısımlara bakınız).

Uyarlayıcı teorinin kapsamı ve türleri

Daha önce altını çizdiğim durduğum üzere, uyarlayıcı teorinin alabileceği biçimler ve içerdiği unsurlar oldukça çeşitlidir. Yaşam dünyası ile sistem arasındaki bağlantıları betimlemeye çalışan modeller ve (davranışsal veya sistemik ya da her iki türden) tipolojiler geliştirmek uyarlayıcı teorinin belki de en ayrıntılı ve karmaşık unsurlarıdır - ve bunlar “ayrıntılılık” ve karmaşıklık derecesine göre de değişkenlik gösterirler -. Ancak uyarlayıcı teori uzun vadede teori veya teorileştirmeye katkıda bulunabilecek analitik unsurlara da gönderimde bulunur. Bu nedenle kodların,

kategorilerin vb, unsurların geliştirilmesi - hatta teorik notlardan elde edilen önemli parçalar - teorik sürecin ayrılmaz unsurları olarak görülmelidir.

Her ne kadar bu tür teorik unsurlar (ya da temel malzemeler) başlı başına oldukça önemli olsalar da bunlar, kavramların geliştirilmesi sürecinde ve kavram-gösterge bağlantılarının kurulmasında da çok önemli bir yere sahiptirler. Bu anlamda tekil kavramlar - bunların kapsamlı bir kavramlar kümesinin veya ağının parçası olarak veya gelişmiş bir modelin ayrılmaz bir yönü olarak görülüp görülmediğine bakılmaksızın - uyarlayıcı teori sürecinin üst-düzey bir yönünü temsil ederler. Deyim yerindeyse sürüden “ayrı olarak duran” yeni geliştirilmiş kavramlar, hali hazırda ana/ esas veya temel kavramlar olarak görülen diğer kavramlar kadar önemli hale gelebilirler. Nitekim uyarlayıcı teorinin açık-uçlu niteliğinin ve süreklilik özelliğinin yanı sıra gelişen, birikimli ve gittikçe zenginleşen bir yapısı vardır.

Uyarlayıcı teorinin açık-uçlu niteliği

Uyarlayıcı teorinin genel yapısı kanıtlanmış bir hipotezler bütünü veya doğruluğu ispatlanmış bir hipotezler kümesi olarak görülemez. Uyarlayıcı teori, bağımsız olarak ölçülen değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koyan aksiyomlar temelinde yeniden-formüle edilen, değiştirilen veya başka bir deyişle revize edilen bir teori de değildir. Ayrıca uyarlayıcı teori belirli insanların veya grupların anlamlı yaşam dünyalarını betimlemekle de yetinmez. Uyarlayıcı teori daha ziyade sosyal hayatın öznel ve nesnel yönlerini sentezleyen yaşam dünyası ile sistem unsurları arasında bağlantılar kurmaya çalışır. Aslında uyarlayıcı teori hem betimleyici hem de açıklayıcı bir yapıya sahiptir ve sosyal dünyaya ilişkin (hem onu şekillendiren hem bu dünya tarafından şekillendirilen) kavramalara, ağlara ve kavramsal modellere dayanır.

Uyarlayıcı teori bu özellikleri nedeniyle teori geliştirme süreci sonucunda ortaya çıkan kesin ve tamamlanmış bir ürün olarak görülmemelidir. Bu anlamda uyarlayıcı teori, yeni elde edilen

kanıtlar ve bu kanıtların kavranmasına yönelik geliştirilen yeni yöntemler temelinde kendisini sürekli olarak yeniden formüle edebilme kapasitesine sahiptir. Teorik ayrıntılandırma sürecinin son aşaması olarak görülen noktada ortaya çıkan kavramlar bile potansiyel olarak hem araştırmanın nihai aşamasında hem de gelecekteki araştırmalar temelinde her zaman için değiştirilebileceklerdir. Nitekim araştırma sürecinin sonunda nihai bir ürün olarak geliştirilen uyarlayıcı teori sadece “henüz tamamlanmamış bir ara ürün” olarak görülmelidir, çünkü bu teori potansiyel olarak her zaman için değiştirilebilir veya yeniden formüle edilebilir. Bu noktada tüm teorilerin bu şekilde değerlendirilmesi gerektiğini hemen söylemeliyim, ancak bu görüş birçok kimse tarafından reddedilecektir. Dolayısıyla bu kişilerin, teorinin doğasına ve onun kanıtlarla olan bağlantısına ilişkin görüşlerinin radikal bir değişikliğe ihtiyacı vardır. Diğer taraftan uyarlayıcı teori çok belirgin bir şekilde potansiyel olarak her zaman için değiştirilebilir veya yeniden formüle edilebilir bir niteliğe sahiptir.

Ancak dördüncü bölümün sonunda vurguladığım üzere, uyarlayıcı teorinin sabitlikten ve kesinlikten yoksun olması araştırmacının (ve/veya teorisyenin) elde ettiği sonuçlarla ilgili olarak tedirgin olması gerektiği anlamına gelmez. Ayrıca bu, araştırmanın hiçbir zaman tatmin edici bir sonuçla tamamlanmayacağı anlamına da gelmez. Uyarlayıcı teori yapısı gereği, araştırma süreci devam ederken geliştirilen teorilerin mümkün olduğunca sürekli olarak kontrol edilmesini ve revize edilmesini sağlar. Nitekim bu şekilde geliştirilen teorilerin geçerlilikleri ampirik kanıtlardan yoksun değildir, aksine bu kanıtlarla oldukça sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Araştırma sürecinin sonundaki karşılaştırmalar, ölçümler ve kontroller uyarlayıcı teorinin temelini oluşturan ana/esas kavramların, kategorilerin ve kümelerin geçerliliklerine araştırmacıyı inandırmalıdır. Bu nedenle araştırma süreci ve teori geliştirme faaliyeti - araştırmanın öncelikli hedefi açısından “tamamlanmış bir ürün” olarak - tatmin edici bir şekilde sonlandırılabilir. Ancak uyarlayıcı yaklaşımın “açıklık” özelliği, bilginin her zaman için potansiyel olarak yeni elde edi-

len kanıtlar ışığında ve ayrıca kavramsallaştırmalardaki ve açıklamalardaki yenilikler temelinde değiştirilmeye müsait olarak görülmesini gerektirir.

2. Yeni Yöntem Kuralları?

Bu kitapta sunduğum öneriler ve fikirler mevcut uygulamalardan radikal bir kopuş olarak görülebilir, o halde bunları şimdi belirtecek olduğum sosyal analiz ve araştırmaya yönelik yeni yöntem kuralları olarak nitelendirebiliriz. Bu yeni yöntem kurallarının tümü kitapta bir bütün olarak ileri sürülen argümanların temelini oluşturmaktadır, nitekim burada bu hususları beraberce kısa açıklamalar da yaparak daha belirgin bir şekilde bir araya getirdim.

- 1) Sosyal analiz ve araştırma, sosyal gerçekliğin özü itibariyle tek tip olmaktan ziyade çeşitlilik arz ettiği varsayımı temelinde gerçekleştirilmelidir. Yani daha formel bir şekilde ifade edilecek olursa bu, sosyal dünyanın ontolojik olarak çoğulcu bir yapıya sahip olduğu anlamına gelir ve aşağıda yer alan şu hususları içerir:
  - a) Sosyal gerçekliğin, söylemler, yeniden-üretilen pratikler, figürasyonlar, özneler arası anlamlar, aktörlerin gerekçeleri ve güdülleri, yapının ikiliği gibi ilkelere veya boyutlardan sadece bazılarını gönderimde bulunularak anlaşılabileceğini varsayan analitik yaklaşımlar terk edilmelidir, çünkü bunlar yanlış analizlere yol açan yetersiz ontolojik alanları temsil ederler ve kapsarlar.
  - b) Sosyal dünya farklı özelliklere ve niteliklere sahip çok sayıda çeşitli ontolojik alanlardan oluşur. Bu farklı alanlar birbirlerine ya da söz gelimi daha kapsayıcı ilkelere veya temel kurallara indirgenemezler.
  - c) Araştırmacıların ve analizcilerin, sosyal failerin öznel eğilimlerini ve gündelik yaşam dünyalarını biçimlendiren özneler arası anlamlarını kavrayabilmelerini sağlayan ve aynı zamanda toplumun nesnel sosyal sistemik yönlerine (ye-

niden-üretilen sosyal ilişkilere, konumlara, pratiklere, söylemlere ve güç biçimlerine) erişilmesini de mümkün kılan metodolojik stratejilere sahip olmaları önemlidir. Bu tür stratejiler, araştırmacıların sosyal gerçekliğin karmaşık ve çok-boyutlu doğasını kavrayabilmelerine ve aynı zamanda farklı alanlar arasındaki içsel bağlantıların (bunlar arasındaki farklılıkları ihmal etmeden) ele alınmasını mümkün kılar.

- d) Yaşam-dünyası ve sistem unsurları her kadar oldukça karmaşık ve çeşitli biçimlerde bağlantılı olsalar da tarihsel anlamda önceki kuşaklardan aktarılan ve sosyal olarak yeniden-üretilen koşullar (sistem) ile insanların gündelik sosyal etkileşimlerinde sergiledikleri güncel etkinlikleri, anlamları, gerekçeleri ve güdülere (yaşam-dünyası) arasındaki temel bir ontolojik ayrıma dayanmaktadır. Ayrıca yaşam-dünyası ve sistem unsurları arasında farklı zamansallık biçimleri ve çerçeveleri bakımından da bir birliktelik ve iç içe geçmiş olma hali söz konusudur.
- e) Bu temelde kabul etmemiz gereken nokta şu ki, sosyoloji ve sosyal araştırma kısmen daha önceden oluşturulmuş nesnel koşullarla *ve ayrıca* öznelere aktif faaliyetleri aracılığıyla üretilen sosyal gerçekliğin farklı yönleriyle ilgilidir ve *ilgili olmak zorundadır*.
- 2) Sosyal analiz ve araştırma, anlama ve açıklama gücünün artırılabilmesi için çoğulcu bir bilgi zemininde gerçekleştirilmelidir. Ancak, bu, farklı bilgi biçimlerinin uyusabilirliği ve geçerliliği meselesinin ortaya çıkardığı sorunların göz önünde bulundurulmasını gerektirir. Bu “çoğulculuk” aşağıda alan yer şu hususları içerir:
  - a) Farklı (ve bir ölçüde karşıt) epistemolojik konumlarla temellenen farklı teori ve kanıt biçimlerinin, düzeylerinin, türlerinin bir arada kullanılmasına açık ve istekli olmak gerekmektedir.
  - b) Farklı teorileri ve metodolojik ilkeleri vurgulayan (tümevarım-tümdengelim, ampirizm-rasyonalizm gibi) temel epis-

temolojik varsayımlara gerekli önem verilmelidir ve bunların zayıf yönleri bir tarafa bırakılarak güçlü yanlarından faydalanılmalıdır.

- c) Tüm teoriler, metodolojik yaklaşımlar, vb potansiyel olarak açık evrenler olarak görülmelidir.
- 3) Sosyal araştırma, tekil veya sınırlı tekniklere ve kurallara katı bir şekilde bağlanmaktan ziyade metodolojik bir çoğulculuk temelinde gerçekleştirilmelidir. Bu husus, 1. ve 2. maddelerde ifade edilen birçok noktayı kapsamaktadır, ancak spesifik olarak şu hususlara işaret etmektedir:
  - a) Sosyal araştırmada tüm toplumsal alanlara en üst düzeyde ayrıntılı bir şekilde değinilebilmesi için mümkün olabildiğince çok farklı veri toplama teknikleri kullanılmak zorundadır.
  - b) Sosyal araştırmada tek bir yaklaşım türünün kullanılması veya savunulması söz konusu olmamalıdır. Özellikle aynı derecede önemli olan diğer alanların ihmal edilmesi pahasına sosyal gerçekliğin tek bir alanının analiz edilmesiyle kendisini sınırlayan bir yaklaşım savunulmamalıdır.
- 4) Yukarıda 1'den 3'e kadarki maddelerde vurguladığım çoğulculuk anlayışı, epistemolojik ve metodolojik anarşiyle ya da rölativizmle/görecelilikle karıştırılmamalıdır (Feyerabend, 1978).
  - a) "Yöntem" konusunda mümkün olduğunca açık ve esnek davranmak ve bu yönde çok farklı teorik ve ampirik kaynaklardan, metodolojik strateji ve tekniklerden yararlanmak önemlidir. Ancak asıl önemli olan nokta, sistematik bir yöntemin tamamen terk edilmesi değil, farklı konumların ve yaklaşımların yararlı yönlerinin *uzlaştırılmasıdır*. Açık ya da sağlam teorik ve metodolojik ilkeler en üst düzeyde açıklama kapasitesine ve gücüne sahip güçlü teoriler geliştirebilmek açısından son derece önemlidir.
  - b) Tüm teoriler, esas itibariyle ampirik kanıtlar ve teorik kav-

rayışlar, argümanlar ışığında yeniden düzenlenebilir ve yeniden formüle edilebilir “ara ürünler” olarak görülmelidir. Bu tür bir koşul teorilerin sürekli olarak ampirik kanıtlarla kontrol edilmesini ve bunun neticesinde doğruluğu, geçerliliği ve güvenilirliği artan ürünler ortaya çıkmasını sağlar.

- c) Teori ve teorileştirmeyi doğası gereği (daha sonraki başka argümanlar ve kanıtlar ışığında) “henüz sonlanmamış veya tamamlanmamış bir proje” olarak görmek, eldeki yerleşik (mevcut) teorilerin düzenleme ihtiyacı duyulan noktaları işaret eden karşı argümanlara ve kanıtlara bakılmaksızın katı ve dogmatik bir biçimde kullanılmasını engellemeye yardımcı olur.
- 5) Birer uzmanlık alanı olarak genel teori ve sosyal araştırma her zaman için görece bağımsız “kendilerine özgü” ilgi ve problem odaklarına sahiptirler. Ancak çoğulcu bir bilgi zemini, metodolojik bir çeşitlilik ve farklı sosyal ontolojik yapıların varlığını kabul etmek teoriden ya da araştırmadan kaynaklanan sınırlılıkları telafi edecektir. Bu anlayış, gerçek bir sosyal-bilimsel birikimli bilgi kümesi yaratılabilmesi açısından acilen gerekli olan bağlantıların kurulmasına yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alexander, J. (1995) *Fin de siecle Social Theory*. London: Verso.
- Archer, M. (1995) *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge Univeristy Press.
- Backett, K. (1990) "Studying health in families", in S. Cunningham-Burley and N. McKeganey (eds), *Readings in Medical Sociology*. London:Routledge.
- Berstein, B. (1973) *Class Codes and Control* (vol.1). London: Paladin.
- Bhaskar, R. (1979) *The Possibility of Naturalism*. Brighton: Harvester.
- Bloor, D. And McIntosh, J. (1990) "Surveillance and concealment: a comparison of techniques of client resistance in therapeutic communities and health visiting", in S. Cunningham-Burley and N. McKeganey (eds), *Readings in Medical Sociology*. London: Routledge.
- Blumer, H. (1954) "What is wrong with social theory?", *American Sociological Review*, 19:3-10.
- Blumer, H. (1969) *Symbolic Interactionism*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Brewer, J. (1990) "Talking about danger: the RUC and the paramilitary threat", *Sociology*, 24:657-74.
- Bruyn, S. (1966) *The Human Perspective in Sociology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bryant, C. (1995) *Practical Sociology*. Oxford: Polity Press.
- Bryman, A. (1988) *Quantity and Quality in Social Research*. London: Unwin.
- Bryman, A. And Burgess, R. (1994) *Analysing Qualitative Data*. London: Routledge.

- Burns, T. And Stalker, G. (1961) *The Management of Innovation*. London: Tavistock.
- Clegg, J., Standen, P. And Jones, G. (1996) "Striking the balance: a grounded theory analysis of staff perspectives", *British Journal of Clinical Psychology*, 35:249-64.
- Denzin, N. (1990) "Researching alcoholics and alcoholism in American society", *Studies in Symbolic Interaction*, 11:81-101.
- De Vaus, D. (1996) *Surveys in Social research*. London: UCL Press.
- Durkheim, E. (1952) *Suicide: A Study in Sociology*. London: Routledge.
- Durkehim, E. (1964) *The Division of Labour in Society*. New York: Free Press.
- Edwards, R. (1979) *Contested Terrain*. London: Heinemann.
- Etzioni, A. (1961) *The Comparative Analysis of Complex Organizations*. New York: Free Press.
- Feyerabend, P. (1978) *Against Method*. London: Verso.
- Foucault, M. (1977) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, M. (1980) *Power and Knowledge*. Brighton: Harvester.
- Giallombardo, R. (1966) "Social roles in a prison for women", *Social Problems*, 13:268-88.
- Giddens, A. (1976) *New Rules of Sociological Method*. London: Hutchinson.
- Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory*. London: Macmillan.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*. Oxford: Polity Press.

- Giddens, A. (1987) *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Glaser, B. (1994) *Emergence versus Forcing: Basis of Grounded Theory Analysis*. San Francisco: Sociology Press.
- Glaser, B. and Strauss, A. (1965) *Awareness of Dying*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B. and Strauss, A. (1967) *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B. and Strauss, A. (1971) *Status Passage*. London: Routledge.
- Glesne, C. and Peshkin, A. (1992) *Becoming Qualitative Researchers*. New York: Longman.
- Goffman, E. (1967) *Interaction Rituel*. New York: Anchor.
- Goffman, E. (1968) *Asylums*. Harmondsworth: Penguin.
- Goffman, E. (1983) "The interaction order sui generis", *American Sociological review*, 48: 1-17.
- Gouldner, A. (1954) *Patterns of Industrial Bureaucracy*. New York: Free Press.
- Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action: Reason and Rationalization of Society* (vol.1) Oxford: Polity Press.
- Habermas, J. (1987) *The Theory of Communicative Action: The Critique of Functionalist Reason* (vol.2). Oxford: Polity Press.
- Hilbert, R. (1990) "Ethnomethodology and the micro-macro order", *American Sociological Review*, 55: 794-808.
- Hochschild, A. (1983) *The Managed Heart*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hughes, E. (1937) "Institutional Office and the person", *American Journal of Sociology*, 43: 404-13.

- Kanter, R. (1989) "Careers and the wealth of nations: a macro perspective on the structure and implications of career forms", in A. Hall and B. Lawrence (eds), *Handbook of Career Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keat, R. and Urry, J. (1975) *Social theory as Science*. London: Routledge.
- Layder, D. (1984) "Sources and levels of commitment in actors careers", *Work and Occupations*, 11: 147-62.
- Layder, D. (1985) "Power, structure and agency", *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 15: 131-49.
- Layder, D. (1990) *The Realist Image in Social Science*. Basingstoke: Macmillan.
- Layder, D. (1993) *New Strategies in Social Research*. Oxford: Polity press.
- Layder, D. (1994) *Understanding Social Theory*. London. Sage.
- Layder, D. (1997) *Modern Social Theory: Key Debates and New Directions*. London: University College Press.
- Layder, D., Ashton, D. and Sung, J. (1991) "The empirical correlation of action and structure: the transition from school to work", *Sociology*, 25: 447-64.
- Lemert, E. (1962) "Paranoia and the Dynamics of exclusion", *Sociometry*, 25: 2-20.
- Lewins, E. (1962) *Social Science Methodology*. Melbourne: Macmillan.
- Lofland, L. (1966) *In the Presence of Strangers*, Working paper 19. Michigan: Center for Research on Social Organization.
- Marx, K. and Engels, F. (1968) *Selected Works*. London: Lawrence & Wishart.
- McKeganey, N., Bernard, M. and Bloor, M. (1990) "A compa-

rison of HIV-related risk behaviour and reduction between female working prostitutes and male rent boys in Glasgow", *Sociology of Health and Illness*, 11: 274-92.

Mead, G. (1967) *Mind, Self and Society*. Chicago: Chicago University Press.

Merton, R. (1967) *On Theoretical Sociology*. New York: Free Press.

Mouzelis, N. (1995) *Sociological Theory: What Went Wrong?* London: Routledge.

Nijsmans, M. (1991) "Professional culture and organisational morality: an ethnographic account of a therapeutic community", *British Journal of Sociology*, 42:1-12.

O'Connell Davidson, J. (1995) "British sex tourists in Thailand", in M. Maynard and J. Purvis (eds), *(Hetero) Sexual Politics*. London: Taylor & Francis.

O'Connell Davidson, J. (1998) *To Enter in These Bonds: Prostitution, Power and Freedom*. Oxford: Polity Press.

O'Connell Davidson, J. and Layder, D. (1994) *Methods, Sex and Madness*. London: Routledge.

Patton, M. (1990) *Qualitative Evaluation and Research Methods*. London: Sage.

Pawson, R. (1989) *A Measure for Measure*. London: routledge.

Popper, K. (1972) *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford: Oxford University Press.

Richie, J. and Spencer, L. (1994) "Qualitative data analysis for applied policy research", in A. Bryman and R. Burgess (eds), *Qualitative Data Analysis*. London: Routledge.

Rock, P. (ed.) (1979) *The Making of Symbolic Interactionism*. London: Macmillan.

- Rosenau, P. (1992) *Post-modernism and the Social Sciences*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Scheff, T. (1966) *Being Mentally III*. Chicago: Aldine.
- Schutz, A. (1972) *The Phenomenology of the Social World*. London: Heinemann.
- Silverman, D. (1985) *Qualitative Methodology and Sociology*. Aldershot: Gower.
- Silverman, D. (1993) *Analysing Qualitative Data*. London: Sage.
- Stanley, L. and Wise, S. (1983) *Breaking Out*. London: Routledge.
- Stebbins, R. (1970) "Career: the subjective approach", *Sociological Quarterly*, 11:32-49.
- Strauss, A. (1987) *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss, A. And Corbin, T. (1990) *Basics of Qualitative Research*. London: Sage.
- Turner, J. (1988) *A Theory of Social Interaction*. Oxford: Polity Press.
- Vaughan, D. (1992) "Theory elaboration and the heuristics of case analysis", in C. ragin and H. Becker (eds), *What is a Case?* Cambridge: Cambridge University Press.

DİZİN

- açık-kodlama** 100, 102
- açıklayıcı çerçeveler – tekil veya duyarlı kavramlar** 50, 167, 269, 279
- aktif okuma - pasif okuma** 178
- alan teorisi** 243
- Alexander** 196
- algı** 184, 185
- amaçlı (olasılığa dayalı olmayan) örnekleme** 87, 88, 91
- ana/esas kategoriler** 101, 102, 105, 194, 220
- anahtar görüşmeler** 125, 127, 137
- anahtar kavramlar** 180, 181
- analitik kavramlar** 35, 256
- analitik tümevarım *bakınız* orta-boy teori** 39, 232, 244, 261
- anti-teorik yaklaşımlar** 35, 198
- araştırılan kişiler tarafından tanımlanmış kavramlar** 178
- araştırma**
konusu ve problem seçimi 64
ve kavram-gösterge bağlantıları 141-168
genel teorilerle bağlantı kurma 244, 248, 253, 263-269, 274-277
teorileştirmenin boyutları 32
sürecinin unsurları 23, 61-91
'aşamalarının' değişkenliği 23
çoklu-stratejiye dayalı yaklaşım 95-96, 122-129, 131-137, 170
yeni yöntem kuralları 285-293
yönelimli kavramların rolü 187
duyarlı kavramlara karşı açıklayıcı çerçeveler 50
ve teorik ayrınılandırma 31, 55, 81, 92, 118-119, 130-131, 190, 198-218, 220, 251-269, 286-289
ayrı/sürekli bir yön olarak teorileştirme 53
tipik ve teori geliştirme faaliyeti 23-24, 43-44, 46, 51
- Archer** 189, 196
- Backett, K.** 37
- Baudrillard, J.** 195
- Bernard, M.** 34
- Bernstein, B.** 158, 234
- Bhaskar, R.** 48-49
- bilgi**
birikimli bilginin savunulması 21, 27, 37, 45, 52, 136, 193
ampirist ve rasyonalist yaklaşımlar 49, 230, 233
çoğulcu ve açık bilgi yapısının savunulması 65, 290-293
- bireşimli kavramlar** 146
- Bloor, D.** 129, 161, 215, 216, 275
- Blumer, H.** 36, 85, 188, 195, 231
- Bourdieu, P.** 12
- Brewer, J.** 151

- Bruyn, S.** 151-153,195
- Bryant, C.** 196,208
- Bryman, A.** 39,42,53,82
- buluşlar/yenilikler** 44,112,118,215
- Burges, R.** 42,53
- Burns, T.** 112,158
- Clegg, J.** 129,150
- Corbin, T.** 39,85,231
- çoklu-strateji yaklaşımı - tekil veya duyarlı kavramlar** 32,37-38,50-51,55,70,72,82,95-96,122-129,131,135,137,167,170,188-190-199,224,263-264,288
- davranışsal kavramlar** 150-154,160-161,254-256
- potansiyel tükenmezliği 254
- davranışsal olgular *bakınız yaşam dünyası olguları*** 46,169,254-256
- davranışsal tipolojiler** 131-132,137,143,262,266
- yöntem metinlerinde aşırı vurgulanması 131
- De Vaus, D.** 44,98
- Denzin, N.** 85,145
- Determinizm** 236
- disiplinsel uzmanlaşma** 29
- diyalektik kontrol** 78, 163,167-168,177,210-214,275
- doğa bilimleri, sosyoloji için model olarak** 41-42,49
- Durkheim, E.** 27,41,122,157,197,231
- durumsal etkinlik-sosyal ortam ilişkisi** 156,246,258-261,279
- ayrıca bakınız yaşam dünyası-sistem ilişkisi 239-243, 247,265-266,280,291
- duyarlı kavramlar** 32,37-38,50,72,82,188-190,224
- duyarlılık** 143,184,185,286
- duygusal emek** 676,72,142,150,161,168,177,201,203-204,247,278-279
- duygusal mesafe/uzaklık** 68
- Edwards, R.** 158
- eksenel kodlama** 100
- eleştirel teori** 243-246
- ampirik odaklı – teorik odaklı** 32-33
- ampirizm**
- ve rasyonalizm 230-233,251,272,291
- Engels, F.** 155
- Epistemolojik** 32,46-50,56,76-79,82,86,101,144,146,148,159,219,225-230,233-238,240,243-244,250,270,273,291-292
- teorinin epistemolojik yönü 48-49
- araştırma pratiğinin epistemolojik temelleri 219,226
- epistemolojik açıklık 79

uyarlayıcı teorinin epistemolojik konumu 235

kavramların epistemolojik yapısı 144,243

hakikate ilişkin teorilerin epistemolojik durumu 32,227,230, 233,251

etkileşimcilik 78,157,169,177,223, 258,264,279

etnometodoloji 78,169,264

Etzioni, A. 158,162

eylem tipolojileri *bakınız* davranışsal

tipolojiler 131-132,137,143,262,266

fahişelik araştırması 67-72,247

faillik-yapı bağlantıları 247

ve duygusal emek kavramı 67

politika-yönelimli 34

faillik-yapı ilişkisi *bakınız*

yaşam dünyası-sistem ilişkisi

31,38,142,144,170,245,247,280

feminizm 52,79,177,198

fenomenoloji

78,85,153,157,160,169,223,258

Feyerabend, P. 238,292

figürasyonel (süreçsel) sosyoloji 258

finans edilmiş araştırma projesi 208

formel teori – özcü teori 46

Foucault, M. 38,47,51,53,78,158, 161,163,177,195,197,210-212,215- 216,245,263,265

geçici kodlama 99-105, 136

gelişen teoriler 56,103,171,191

temellendirilmiş teoriden ayrılan

uyarlayıcı biçim 63,71

önceki teorilerle diyalog/ilişki 56

gelişen veriler 81,272-273

önceki teorilerle diyalog/ilişki 56

genel kavramlar *bakınız* teorisylene ait kavramlar 267

genel teori/teoriler

tipoloji inşasında kullanma 106

empirik dünyayla bağlantısı 38-39,80

kullanımındaki tehlikeler 51

temellendirilmiş teori tarafından

reddedilmesi 42,45,48,56-57

orta-boy teori tarafından reddedilmesi

45,244

uyarlayıcı teori için bir kaynak olarak

55,76-79

uyarlayıcı teori ikincil etkileri 274-

277

ve üçüncül ayrınılandırma 207-219

teorik bir çerçeve olarak 177

teorik modellerin kullanılması

224,251-253,255,264-265,281

Giallombardo, R. 150,178

Giddens, A. 38-

39,47,49,78,149,163,165,167-

168,188,196-197,210-

213,217,236,240-242,265,275

Glaser, B. 36,39,42-

44,46-48,73,85,88-

91,100,105,125,128,131,151-

153,190-196,199,202,227,231,-

232,248,268

Glesne, C. 104

- Goffman, E.** 37,197,241,246,260,265,278
- Gouldner, A.** 158,197
- görüşmeler** 81,87,96-98
- güç/iktidar ve kontrol sorunları** 51,78,150,157,177,210,213,216,245-246,265
- Habermas, J.** 30,38,47,78,147,158,163,165,189,197,235-236,263,265
- hakikat** 21-22,27,30,31,74,79,160,227,230,233,235,237,251,280
- empirist ve rayonalist teoriler 230,233
- sosyal analizin meşru amacı olarak 22,233-237
- genel teoriler tarafından tekel altına alınması 79
- Hilbert, R.** 145,160
- hipotetik-tümdengelimci teorileştirme** *bkz.* orta-boy teori 39-45,56,223,228,232,244,261-262
- hipotez-sınama yaklaşımları** 76
- Hochschild, A.** 67,72,161,201,203,278-279
- Hughes, E.** 161
- Hümanizm** 78
- ideal tipler** 265
- ikincil ayrıntılandırma** 206-207,212,218
- iletişimsel eylem teorisi** 78,163,165
- ilham/keşif** 79-81,123,127,184,186,286
- ilişkilendirici (bağlantılandırıcı) kavramlar** 148-149,154,162,189,243,267
- intihar çalışması (Durkheim)** 41
- işlevselcilik** 78,236
- işte buldum etkisi** 127-128
- Jones, G.** 150
- Kanter, R.** 205
- kariyer(ler)** 29,47,96,99,106,11-115,126,127,134-135,148,150,161,177-178,182,188,197,199,201-202,205-207,212,247,251,268,275
- ilişkilendirici bir kavram olarak 161
- formel ve özcü teoriler 268
- ilgili literatür 182,188
- yönelimli kavram olarak 178
- yapısal tipoloji 131
- karşılaştırmalı analiz** 69,72,106,130,182
- karşılıklı etkileşim düzeni – kurumsal düzen ilişkisi** 241
- ayrıca *bkz.* yaşam dünyası – sistem ilişkisi
- kartopu teknikleri** 62
- kavram-gösterge bağlantıları** 106-108,129-130,137,141-169,243,262,287-288
- kavramlar**
- epistemolojik ve ontolojik yapı 144
- ayrıca kavram türlerinin adlarına

- bakınız** 262
- kavramsal kümeler/ağlar/çerçeveler** 56,78,81,261-264,280
- Keat, R.** 48
- kesin kavramlar** 188,218
- klasik sosyoloji** 27,195
- kodlama** 24,61-64,78,86-87,90-91,95-110,129,136-137,187-188,194
- kontrol *bakınız* güç ve kontrol sorunları** 122,134,147,251,280
- konu ve problem seçimi** 61,65
- Layder, D.** 74,77,82,86,90,95-96,115,120,123-124,131,146-147,149,153,155-156,163,169,176,189,195,196,202,216,236,241,243-245,260,265-266,275
- Lemert, E.** 178
- Lewins, F.** 39
- literatür**
yakın/komşu alanlardan almak 181-182
bilinçli bir şekilde arama 178-179
belirli konulara odaklanma 179-181
teorik ve teknik olmayan 183-184
- Lofland, L.** 131
- Lyotard, J. F.** 195
- makro/mikro analiz düzeyleri** 38,56,142-143
- marjinal notlar** 108-109
- Marx, K.** 27,41,122,155,197
- Marksizm** 52,70,78-79,179
- McIntosh, J.** 50,53,129,161,215-216
- McKeganey, N.** 34
- Mead, G.** 278
- mekanik dayanışma** 157-158,197
- Merton, R.** 36,40-42,44-45,159,197-198,228,231-232,244,248
- metodolojik çoğulculuk *bakınız* çoklu-strateji yaklaşımı** 292
- metodolojik paranteze alma** 217,241-242
- Mouzalıs, N.** 196
- nadas dönemi** 185-186
- nesnel yeterlilik *bakınız* öznel/nesnel yeterlilik** 151-154,159,161-162,166-167
- nesnel/öznel bakış açıları** 27,30,31,77
- nesnelcilik ve öznelcilik** 196,236-237,246
- nicel araştırma**
orta-boy teoride vurgulanır 41-42
nitel araştırmayla dengelenmeli 81-82
teori-geliştirme problemleri 82-83
ve tesadüfi örneklem 87
katı kodlama 188
- Nijsmans, M.** 37
- nitel araştırma** 87,53,125

- not tutma *bakınız* teorik not tutma** 143,150,162-163,165-167,170
61,78,86,90-92,107-112,137
- O'connell Davidson, J.** 150, 256
- olasılığa dayalı örnekleme *bakınız* tesadüfi örnekleme** 86,88
- ontolojik** 32,46,48-49,56,77,86,144,146,155,170,225-226,236,240,243-244,250,270,290-291,293
- organik dayanışma** 157
- orta-boy teori** 40-45,56,232,244,261
- Oyuncuların kariyerleri araştırması** 96,99,106,11-115,126-127,133-135,148,182,188
- ön-kodlama** 99-103, 105,109,136
- örgütlenme biçimleri** 45,47,74-75,86,105-106,111,115-116,121-122,126,129,132,145,148,150,157-160,182,225,229,236,246-248,251,254,257,260,265
- örnekleme *bakınız* veri-örnekleme** 61-64,86-91,97,125-126,128,137
- özcü teori/teoriler** 32,46-47,56,82,85,89,199,208-209,232,262-263,267-270,277,279
- öznel/nesnel (analitik) yeterlilik** 161
- davranışsal kavramların** 146,150-154,160,254-256
- ilişkilendirici kavramların** 148-149,152,154,162,189,243,267
- sistemik kavramlarının** 155,158-160,167,256
- teorisylene ait kavramların**
- öznel/nesnel bakış açısı** 27,30,31,77
- öznellik ve nesnellilik** 196,236-237,246
- öznellik** 237,246
- Parsons, T.** 38,41,47-48,197,263
- Patton, M.** 87
- Pawson, R.** 48
- Peshkin, A.** 104
- politika-yönelimli araştırma** 34-35,215
- Popper, K.** 155
- post-modernizm** 31,70,78-79,169,195,198,223,246
- post-yapısalcılık** 79,169,246,258
- pozitivizm** 48,188,219,233,235-236
- rasyonalizm ve ampirizm** 49,230-233,251,291
- realizm, yeni realizm** 189
- Richie, J.** 34,131
- Rock, P.** 36,85,152-153,195,231
- Rose, G.** 39,98
- Rosenau, P.** 85,195
- rölativizm/görecelik** 195,198,238,292

Scheff, T. 178

Schutz, A. 120,121,144

sembolik etkileşimcilik

78,177,258,264

serendiplik (tesadüfen keşfetme yetisi) 116,184

sezgi 38,49,184-186

Silverman, D. 82,169

Simmel, G. 27

sistemik (yapısal) tipolojiler 131-133,137,262,266

sistemik kavramlar 155,158-160,167,256

sistemik olgular 45-46,74,169,236,240-241,245-246,248,254-256,266-267

sistem-yaşam dünyası ilişkisi
bakınız yaşam dünyası-sistem ilişkisi 247,280

sosyal alanlar *bkz.* alan teorisi 243,265-266

sosyal analiz 11,21-22,27-28,30,42,49,85,119,136,143,148,155,175,178,184,188,189,199,216,223,228,230,234,239,243,246,250,280,290-291

sosyal etkileşim teorileri 39

sosyal gerçeklik 21,148,153,240-241,246,250

uyarlayıcı teori yaklaşımı 75

sosyal ortamlar, durumsal etkinliklerle ilişkisi

ayrıca *bkz.* yaşam dünyası-sistem ilişkisi 258,260

sosyal problemler perspektifi *bkz.* politika-yönelimli araştırma 34-35,215

sosyolojik olarak tanımlanmış kavramlar 114,178

söylem analizi 258

Spencer, L. 34,131

Stalker, G. 112,158

Standen, P. 150

Stanley, L. 195

Stebbins, R. 161

Strauss, A. 36,39,42-48,73,85,88-89,91,100,105,125,128,131,151-153,190-196,199,202,227-228,231,232,248,268

süreçsel (figürasyonel) sosyoloji 258

tarihsel analiz 24,124-125,137

tedavi toplulukları ve sağlık ziyaretleri araştırması 50,53,215

tekil kavramlar 50-51,70,89,167,199,263-264,288
uyarlayıcı teorideki rolü

temel kavramlar *bakınız* yönelimli kavramlar 55,177,179,181,188,288
temellendirilmiş teori 23,25,39-40,42-48,53,55-57,73-78,80,85,88-89,91,100-

105,120,136,157,169,190-191,194-195,198,223,227,231,243-244,249,253-256,261-262,277

teori

sosyal analizdeki önemi/merkeziliği 36,57,70,195
epistemolojik ve ontolojik yönleri 48
teorik odak – empirik odak 54,258
yöntem metinlerindeki sınırlı tanımı 10,21,24
araştırma metinlerindeki tipik yaklaşımlar 10,21,24,64,143,162

teori-geliştirme faaliyeti

108,116,122,126,136-137,287

teorik ayrıntılandırma

31,55,81,92,118,119,130-131,190,198-199,201,203,207,209,211-213,217-220,251,257,262-263,268-269,286,289
tipoloji inşası aracılığıyla gerçekleşir 130-131,134-135
birincil 200
ikincil 206
üçüncül 207

teorik not-tutma

107-110

teorik örnekleme

62,88,90-91,97,125-126,128,137

teorileştirme

yaratıcı bir süreç olarak 63-66
sosyal araştırmada teorileştirmenin boyutları 32
araştırmanın ayrı/sürekli bir parçası olarak 52
doğası 36,42,74,164,175
açık-uçlu 224,287-288

teori-sınama

39,71,223

teorisylene ait (genel) kavramlar

267

tesadüfi (olasılığa dayalı) örnekleme

86,88

tipleştirme 110-118,120-122,126,137,143-148,150,161,170,188,272

tipolojik modeller (tipolojiler) 129,131-133,141,143,219,262,264-266,287

Turner, J. 39

tümdengelim ve tümevarım 191,226-227,229

tümevarım ve tümdengelim 200,228-230,233,280

Urry, J. 48

uyarlayıcı teori

gerçek uyarlayıcı teori 274,276,277
uyarlanabilirlik 249
teorik örnekleme yaklaşımı 88-91
unsurları 261
empirik ve teorik odakları 258
genel özellikleri 285-286
teori-geliştirme biçimleri 269,273
çoklu-strateji yaklaşımı 122
doğası ve ölçüsü 224
yeni yöntem kuralları 285,287,290-293
felsefi, metodolojik ve teorik bağlam 224-225,243
pratik yönleri 243
kapsamı ve ölçüsü 246
ham malzemeleri 267
ikincil etkiler 274

uyarlayıcı teorinin kaynakları olarak mevcut veriler 270-271

uydu kavramlar 136,171,200-201,206,279

ve ikincil ayrıntılandırma 206,207

- uydu kodlar** 103,105,170
- uyuşturucu kullanımı araştırması** 29,34
- üçüncül ayrıntılandırma** 207,209-210,212,215,219
- üst-anlatılar, terk etmenin sonuçları** 195
- varoluşçuluk** 78
- Vaughan, D.** 43
- veri analizi**
görüşme verilerinin kodlanması ve analizi 96-98
kodlama ve teorik notlar 107,129
ana/esas ve uydu kodlar 103,105,170
teori-geliştirmenin içsel mantığı 116
not-tutma 107,110
notlar ve teori geliştirme 110
ön-kodlama ve geçici kodlama 99,101,103,105
ve teori 63,126
- veri toplama**
yöntem ve teknikler 61,81,86
çoklu kaynaklar 124
- veriler *bakınız* gelişen veriler; mevcut veriler,verilerin 'dayatılması'** 272,273
- veri-örnekleme**
daimi bir süreç olarak 62
amaçlı 87-88,91
tesadüfi 86,88
teorik 62,88-91,97,125-126,128,137
- Weber, M.** 27,122,197,199,210-212,265
- Wise, S.** 195
- yapılaşma teorisi** 39,70,78,163,165,167-170,177,189,217,240-242,258,275
- yapının ikiliği** 78,163,167,210,217,241-242,290
- yapısalcılık** 78,169,246,258
- yaratıcı prova** 66
- yaratıcılık, teorik** 91,112,117,137,156,185,286
- yaşam dünyası olguları** 254
- yaşam dünyası-sistem (faillik-yapı) ilişkisi** 56,80,85,90,131,196,239-248,255,265-266,280,287-288,291
- yeni realizm *bakınız* realizm** 189
- yerel anlatılar** 22,145,-146,154,196
- yorumlayıcılık** 42,56,147,188-190,225,233-235,239,242
- yönelimli (temel) kavramlar** 176-263
seçilmesi 178
üçüncül ayrıntılandırmayla kıyaslanarak kullanılması 218
duyarlı kavramlara karşı 188,189
- yöntem**
(uyarlayıcı teorenin) yeni yöntem kuralları 286-293
(Giddens'in) yeni yöntem kuralları 240-242
- yöntem arayışından vazgeçilmesi** 238

Sosyolojik Araştırma Pratiği

Araştırma pratiği ve teorinin nasıl ilişkilendirileceği konusu, sosyal bilimlerin klasik bir problemidir. Türkiye’de sosyal bilim yazınında doğrudan bu konuyu ele alan çalışmaların sayısı çok azdır. Oysa sosyal bilim alanında ülkemizde üretilen çalışmaların en temel sorunlarından veya eksiklerinden biri, ampiri ve teori arasındaki bu rabitanın güçlü ve verimli bir biçimde tesis edilemiyor oluşudur. Tam da bu noktada Derek Layder, *Sosyolojik Araştırma Pratiği* başlıklı bu temel kitabında sadece sorunun temellerine inmekle kalmıyor, aynı zamanda saha ve sosyal araştırma pratikleriyle iribatın teori üzerinden nasıl zenginleştirici bir çerçevede tesis edilebileceğini yetkinlikle ortaya koyuyor.

Teori ve araştırma dinamiğinin oldukça girift bağlantılarına ışık tutmasının yanı sıra bu kitap, sosyal araştırmada teorileştirme için özgün bir yaklaşım da geliştirmeye çalışıyor. Layder’ın “uyarlayıcı teori” olarak ifade ettiği bu yaklaşım, sosyal teorinin doğası, kullanım şekli ve bunun yanı sıra araştırma yöntemine ilişkin yerleşik sosyolojik gelenekleri sorguluyor. Bu geleneklerin yöntem setlerinin şöyle ya da böyle demode veya değersiz olduklarını iddia etmeksizin yeni bir metodolojik çerçeve geliştiriyor. Kısacası araştırma pratiği ve teori arasındaki bağlantıların daha iyi bir şekilde kavranması (ve tesis edilmesi) gerektiğini vurgulayan Layder, elinizdeki kitapta bu yönde oldukça zihin açıcı opsiyonlar sunuyor. Teorileştirmenin doğası gereği ne tür bir yaratıcı etkinlik olduğunu ve teorinin sosyal araştırmanın vazgeçilmez bir unsuru olarak görülmesi gerektiğini ortaya koyarak ampiri-teori rabitasını bu zenginleştirici çerçevede okuyor.

ISBN 978-605-86008-6-7

9 786058 600867

